

Γιάννης Πρελορέντζος

Προφιλοσοφικές και φιλοσοφικές «τροφές» του Έμμανουέλ Λεβινάς

Της Γιάννας

Αν έπιχειρήσει κανείς νά εντοπίσει τίς έπιφροές που δέχθηκε ο φιλοσοφικός στοχασμός του Λεβινάς (Κάουνας Λιθουανίας 1906-Παρίσι 1995), θά πρέπει νά άντιδιαστεύει αυτό που ο ίδιος άποκαλεῖ «προφιλοσοφικές τροφές» ή έμπειρίες του, ητοι τήν έβραική παράδοση και τή λογοτεχνία (πρωτίστως τή ρωσική), μέ τίς όποιες γαλουχήθηκε μέχρι τά δεκαοκτώ του στή Λιθουανία, πρός τίς φιλοσοφικές έπιφροές τίς όποιες δέχθηκε στή συνέχεια.

A. «Προφιλοσοφικές τροφές»¹ ή «Προφιλοσοφικές έμπειρίες»

1. Η έβραική παράδοση διαδραμάτισε θεμελιώδη ρόλο στή ζωή και στό στοχασμό του· είναι χαρακτηριστικό ότι στίς συζητήσεις του μέ

Ο Γιάννης Πρελορέντζος γεννήθηκε τό 1963 στήν Αθήνα. Τελευταίο βιβλίο του: Henri Bergson, 'Η δημουργική έξελιξη, μετάφραση (μαζί μέ τόν Κωνστάντη Παπαγιάννη) και έπιμετρο («Η άνακτωπύρωση του ένδιαφέροντος γιά τή φιλοσοφία του Henri Bergson», σ. 349-550) (Πόλις 2005).

¹ Γιατί ο Λεβινάς χαρακτηρίζει «τροφές» τήν έβραική παράδοση και τή λογοτεχνία; Μιά πιθανή πηγή τής έν λόγω ίδέας, δεδομένου τού πλατωνισμού του (βλ. παρακάτω), είναι οι διάλογοι τού Πλάτωνος. Πράγματι, στήν Πολιτεία (396c, 441a, 442e, 491d-492a, 495a, 496b, 571d κ.λπ.) άλλά και σέ άλλους διαλόγους του (π.χ. Πρωταγόρας, 313c-314b και Φαῖδρος, 227b, 236e, 243d, 247d, 248b) –καθώς και στά Πολιτικά (1294b22) τού Άριστοτέλους– ή παιδεία, ίδιας ή προφορική διδασκαλία, θεωρεῖται ώς ή άληθινή τροφή τού άνθρωπου. Βλ. τήν άναλυσή μου στό Platon, *La République* (Livres VI et VII), μτφρ. Tiphaine Karsenti και Yannis Prelorentzos, άναλυση Yannis Prelorentzos, Hatier, «Classiques & Cie», Παρίσι 2007, σ. 144-145. Μιά άλλη πιθανή πηγή τής ίδέας αυτής είναι ο Μπερζόν, ένας φιλόσοφος τόν όποιος έπίσης άγαπούσε ο Λεβινάς: πράγματι, στό Matière et mémoire διαβάζουμε: «ού πνεῦμα ἀρύεται ἀπό τήν ὥλη τίς ἀντιλήψεις ἀπό τίς όποιες ἀντλεῖ τήν τροφή του» (βλ. Matière et mémoire στό Bergson, Œuvres, PUF, Παρίσι 1959, σ. 378). Λέξει επίσης νά άναφερθούμε, στό συγχειμένο αυτό, στό λογοτεχνικό έργο τού 'Λυτρέ Νιντ, ένας διάστημα ή'άλλου λογοτέχνη, συγχρόνου τού Μπερζόν. Δέν άναφθηματι μήνι πτή περίφημο έργο του (Οι γήινες τροφές

τόν Φιλίπ Νεμό (Philippe Nemo), πού έκδόθηκαν σέ μορφή βιβλίου μέ τόν τίτλο 'Ηθική και ἄπειρο, ή πρώτη ἀπό τίς δέκα ένότητες ἀφορᾶ στήν καθοριστική ἐπιφροή πού δέχθηκε ἀπό τή Βίβλο στήν παιδική τού ήλικια.²

Μάλιστα, ο Λεβινάς συγκαταλέγεται στούς λιγοστούς Γάλλους φιλοσόφους τού 20ου αιώνα –πλάι στόν Πώλ Ρικάρ (Paul Ricœur)³ και σέ χορεία φαινομενολόγων ἀπό τούς όποιους ξεχωρίζουν ο Μισέλ Ανρύ (Michel Henry), ο Ζάν-Λύκ Μαριόν (Jean-Luc Marion) και ο Ζάν-Λουί Κρετιέν (Jean-Louis Chrétien), τό έργο τῶν όποιων σηματοδοτεῖ τή «θεολογική στροφή τῆς γαλλικῆς φαινομενολογίας»⁴ ὁ στοχασμός τού όποιου γιά τή θρησκεία (τόσο ἐν γένει όσο και γιά τή δική του θρησκεία) ἀποτυπώνεται σέ σειρά βιβλίων του: *Difficile liberté. Essais sur le judaïsme*,⁵ *Tésseris ταλμουδικές μελέτες*,⁶ *Du sacré au saint. Cinq nouvelles lectures talmudiques*,⁷ *L'au-delà du verset. Lectures et discours talmudiques*,⁸ *À l'heure des nations*.⁹ Εξάλλου ο Λεβινάς έχει ένταξει μελέτες του γιά τόν έβραισμό και σέ άλλες

(*Les nourritures terrestres*), άλλα και σέ φράσεις του σάν τήν ἀκόλουθη: «Ο Σταντάλ δέν ὑπῆρξε ποτέ γιά μένα μά τροφή· παραταῦτα ἐπανέρχομαι συνέχεια σ' αὐτόν» (βλ. A. Gide, *Journal I. 1887-1925*, Gallimard, «Bibliothèque de la Pléiade», Παρίσι 1996, σ. 581). Για τήν πραγμάτευση τῆς έννοιας τῆς τροφῆς (nourriture) ἀπό τόν Λεβινάς, βλ. ένδεικτικά τα, σ. 45-46: «Le salut par le monde; les nourritures» (άλλα και τα, σ. 13, 51 και 92) και πι, σ. 133-137: «Jouissance et nourriture» και πι, σ. 141, 154, 219. Βλ. έπισης ένδεικτικά ΕΕ, σ. 59 και 65-66· DL, σ. 351 και 383· και ADV, σ. 126.

² Βλ. EI, σ. 12-15. Άλλου ο Λεβινάς κρίνει ἀναγκαῖο νά διευκρινίσει: «ἀποκαλοῦμε Βίβλο ὅ,τι οι χριστιανοί ὄνομάζουν Παλαιά Διαθήκη» (DL, σ. 205).

³ Βλ. πρωτίστως P. Ricoeur και André LaCocque, *Penser la Bible*, Le Seuil, Παρίσι 1998. Βλ. επίσης P. Ricoeur, *La critique et la conversion. Entretien avec François Azouvi et Marc de Launay*, Hachette Littératures, «Pluriel/Philosophie», Παρίσι 2005 (1η ἔκδοση Calmann-Lévy, Παρίσι 1995), σ. 211-256: «Lectures et méditations bibliques». Πρβλ. François Dosse, Paul Ricoeur. *Les sens d'une vie*, La Découverte/Poche, «Sciences humaines et sociales» (1η ἔκδοση Éditions La Découverte et Syros 1997), Παρίσι 2001, σ. 653-680.

⁴ Βλ. Dominique Janicaud, *Le tournant théologique de la phénoménologie française*, Combès, Éditions de l'Éclat 1991. Πρβλ. Jean-François Courtine (ἐπιμ.), *Phénoménologie et Théologie*, Critérion, Παρίσι 1992.

⁵ *Difficile liberté. Essais sur le judaïsme*, Albin Michel, Παρίσι 1963.

⁶ *Quatre lectures talmudiques*, Minuit, Παρίσι 1968· έλλ. ἔκδοση: Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες, προλεγόμενα-μτφρ.-σημειώσεις Σταύρος Ζουμπουλάκης, Πόλις, Αθήνα 2004 ('1995).

⁷ *Du sacré au saint. Cinq nouvelles lectures talmudiques*, Minuit, Παρίσι 1977.

⁸ *L'au-delà du verset. Lectures et discours talmudiques*, Minuit, Παρίσι 1982.

⁹ *À l'heure des nations*, Minuit, Παρίσι 1988.

συλλογές κειμένων του, ὅπως στό *Hors sujet*,¹⁰ καί ἀναφέρεται στό Ταλμούδ σέ σειρά κειμένων του, κυρίως στή συλλογή ἄρθρων του *De Dieu qui vient à l'idée*.¹¹

Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι στό ἄρθρο πού ἀφιέρωσε ὁ Λεβινάς στά φιλοσοφικά γραπτά τοῦ πάπα Ἰωάννη-Παύλου Β' (ό δόποιος ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Πολωνοῦ φαινομενολόγου Ρομάν Ινγκάρντεν (Roman Ingarden) καί εἶχε ἐκπονήσει διδακτορική διατριβή μέ ἀντικείμενο τήν ἡθική θεωρία τοῦ Μάξ Σέλερ (Max Scheler)),¹² ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν καί γράφει μέ βάση τὸν ἴδιο γνώμονα (ἥτοι τὸν φιλοσοφικό γνώμονα), ἐπιτρέπει στὸν ἔαυτό του νά καταφεύγει στά δοκίμια του «πιό συχνά ἀπό ὅσο ὁ καρδινάλιος Βοϊτύλα [ἔτσι ἀποκαλεῖ τὸν τότε πάπα σέ αὐτό τό κείμενο, καθώς τά φαινομενολογικά γραπτά του χρονολογοῦνται ἀπό τήν ἐποχή πού ἦταν καρδινάλιος] στά ἐδάφια τῆς Βίβλου καί στήν ἐρμηνευτική τους».¹³

Ἄξιζει ὡστόσο νά ἐπισημάνουμε, πρῶτον, ὅτι σέ ἀρκετές περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς ἀντιδιαστέλλει τά φιλοσοφικά κείμενά του πρός αὐτά τά ὅποια ἀφοροῦν στήν ὄμολογία τῆς πίστης του («écrits confessionnels»).¹⁴ καί, δεύτερον, ὅτι ἀρνεῖται κατηγορηματικά τὸν τίτλο τοῦ «Ἐβραίου φιλοσόφου» ἢ «Ἐβραίου στοχαστῆ»¹⁵ ἢ «Θρησκευτικοῦ στοχαστῆ», ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶναι φιλόσοφος καί Ἐβραῖος.

Οι Ἐβραῖοι στοχαστές πού ὑπῆρξαν σημαντικοί στή ζωή καί στό

¹⁰ Βλ. HS, «Les cordes et le bois. La lecture juive de la Bible», σ. 171-181.

¹¹ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 32 καί 33.

¹² Σύμφωνα μέ τὸν Κορνήλιο Καστοριάδη, ἡ ἡθική τοῦ Σέλερ εἶναι μά ἀπό τίς δύο σημαντικές φιλοσοφικές πραγματεύσεις τῆς ἡθικῆς στὸν 20ό αἰώνα, μαζί μέ τίς Δύο πηγές τῆς ἡθικῆς καί τῆς θρησκείας τοῦ Μπερέζον: Βλ. *Les carrefours du labyrinthe*, IV: *La montée de l'insignifiance*, Le Seuil, «Points/Essais», Παρίσι 2007 (1η ἔκδοση 1996), «Le cache-misère de l'éthique» (1993), σ. 249.

¹³ Βλ. E. Levinas, «Notes sur la pensée philosophique du Cardinal Wojtyla», περ. *Communio*, τόμ. V, τχ. 4, Ιούλιος-Αὔγουστος 1980, σ. 87.

¹⁴ Βλ. ἐνδεικτικά François Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, Actes Sud, σειρά «Babel», 2η ἔκδοση 2006 (1η ἔκδοση στήν ἴδια σειρά 1996· 1η ἔκδοση La Manufacture, 1987), σ. 131. Πρβλ. Rodolphe Calin καί François-David Sebbah, *Le vocabulaire de Levinas*, Ellipse, «Vocabulaire de φ», Παρίσι 2002, σ. 3.

¹⁵ Βλ. F. Poirié, *Qui êtes vous Emmanuel Levinas?*, La Manufacture, Παρίσι 1987, σ. 10: «Διαμαρτύρομαι ἐνάντια σ' αὐτή τή διατύπωση, ὅταν ἐννοοῦν κάποιον πού τολμᾶ νά προβεῖ σέ συσχετίσεις ἐννοιῶν πού βασίζονται ἀποκλειστικά στήν παράδοση καί στά Ηρησυευτικά κείμενα, δίχως νά κοπιάσει νά τίς ὑποβάλλει στή βάσανο τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς».

στοχασμό τοῦ Λεβινάς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: ἀφενός, ὁ Μαϊμονίδης,¹⁶ ὁ Ρασί (Rachi),¹⁷ ὁ Ραβ्बί Χαϊμ τοῦ Βολοζίν (Rabbi Haïm de Volozin)¹⁸ καί ὁ Ραβ्बί Ἀκίμπα (Rabbi Aquiba)¹⁹ καί, ἀφετέρου οἱ φιλόσοφοι τοῦ 20οῦ αἰώνα Φράντς Ροζεντσβάχ (Franz Rosenzweig), Μάρτιν Μπούμπερ (Martin Buber) καί Γκέρσομ Σόλεμ (Gershom Scholem).²⁰

Σέ ἔνα ἀξιόλογο ἄρθρο, ὁ Σμουέλ Τριγκανό (Shmuel Trigano) ἐπιχειρεῖ νά ἐντοπίσει τίς ἑβραϊκές πηγές ἀπό τίς ὄποιες ἄντλησε ὁ

¹⁶ Ὁ Λεβινάς εἶχε μελετήσει Μαϊμονίδη (1135-1204) πρίν ἀπό τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Danielle Cohen-Levinas, «Introduction. Une philosophie à l'épreuve de l'hétéronomie» στό D. Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, Bayard, Παρίσι 2006, σ. 19) καί εἶχε ἀφιερώσει ἔνα ἄρθρο στήν ἐπικαιρότητα τοῦ στοχασμοῦ του («L'actualité de Maïmonide», *Paix et Droit* (περιοδικό τῆς Alliance Israélite Universelle), Απρίλιος 1935). Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Μαϊμονίδη, βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 33, καί 37, σ. 95, σημ. 1 καί σ. 98, 171, 247, 256 καί 407· ADV, σ. 165 168, 175 καί 185· HS, σ. 72· DQVI, σ. 149· καί AHN, σ. 139 καί 200-203. Γιά τήν ἐπιφροή πού ἔχει ἀσκήσει ὁ Μαϊμονίδης σέ πτυχές τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς, εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾶ τή θεμελιώδη στό ἔργο τοῦ τελευταίου ἐννοια τοῦ προσώπου (visage), βλ. ἐνδεικτικά Shmuel Trigano, «Levinas et le projet de la philosophie juive» στό Rue Descartes. Collège international de philosophie, *Emmanuel Levinas*, PUF, «Quadrige/Essais. Débats», Παρίσι 2006, σ. 148-149 καί 151-153.

¹⁷ Βλ. E. Levinas, «La lettre ouverte» στό Catherine Chalier καί Miguel Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas. Le Livre de Poche*, συλλογή «Biblio. Essais», Παρίσι 1993 (1η ἔκδοση *Cahier de l'Herne*, Éditions de l'Herne, 1991), σ. 410-412. Πρβλ. ἐνδεικτικά Marc Faessler, «Éclats. Quand Levinas commente Rachi», *Cahiers de la revue de théologie et de philosophie*, τχ. 22: «En découvrant la transcendance avec Emmanuel Levinas», Γενεύη-Λωζάνη 2005, σ. 135-150· τό ἄρθρο αὐτό συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης στό D. Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, ὁ.π., σ. 173-192.

¹⁸ Ὁ Λεβινάς ἔτρεφε ἀπεριόριστο σεβασμό στήν Ψυχή τῆς ζωῆς τοῦ Rabbi Hayim de Volozhyn γιά τή γαλλική ἔκδοση τῆς ὄποιας (*L'âme de la vie*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Benjamin Gross, Verdier, Παρίσι 1986) ἔγραψε τὸν πρόλογο. Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν στοχασμό τοῦ ἐν λόγῳ Λιθουανοῦ Ραβ्बί (δασκάλου) τοῦ 18ου αἰώνα, βλ. ἐνδεικτικά EN, σ. 242. Γιά τό ρόλο τοῦ ἔργου αὐτοῦ στόν στοχασμό τοῦ Λεβινάς, βλ. ἐνδεικτικά Catherine Chalier, «L'âme de la vie. Levinas, lecteur de R. Haïm de Volozin» στό C. Chalier καί M. Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, ὁ.π., σ. 442-460· τό ἄρθρο αὐτό συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης στό Danielle Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, ὁ.π., σ. 193-210. Βλ. ἐπίσης Pierre Bouretz, «Pour ce qui est du monde qui vient...» στόν συλλογικό τόμο Rue Descartes. Collège International de Philosophie, *Emmanuel Levinas*, PUF, «Quadrige/Essais. Débats», Παρίσι 2006, σ. 128 καί σημ. 1. "Οπως θά παρατήρησε ὁ προσεκτικός ἀναγνώστης, οἱ δύο μελετητές γράφουν μέ διαφορετικό τρόπο τό ὄνομα του ἐν λόγῳ Ραβ्बί.

¹⁹ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 55 καί 333· EN, σ. 261 καί EEL, σ. 35.

²⁰ Βλ. D. Cohen-Levinas, «Introduction. Une philosophie à l'épreuve de l'hétéronomie», ὁ.π., σ. 20. Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Γκέρσομ Σόλεμ, τόν ὄποιο χαρακτηρίζει «μεγάλο ιστορικό τοῦ καβαλισμοῦ στό Πανεπιστήμιο τῆς Ιερουσαλήμ», βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 95, σημ. 1· ADV, σ. 225-226· HS, σ. 19-21 καί σ. 84, σημ. 1.

Λεβινάς θεμελιώδεις ἔννοιες καί θεματικές τῆς φιλοσοφίας του: πρόσωπο (visage), ύπάρχει (il y a), δόξα (gloire), δημιουργία, σχέση μας μέ τό ἄπειρο κ.λπ.²¹ Σπεύδει ώστόσο νά ἐπισημάνει τή δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματός του καί τήν πρωτοτυπία τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς:

πράγματι, τά πάντα χαρακτηρίζονται ἀπό ἐγγύτητα πρός τήν ἑβραϊκή φιλοσοφία, μολονότι εἶναι πολύ διαφορετικά ἀπό αὐτήν, διότι ἡ ἀνάγνωση τῶν θεμάτων τῆς καβάλας καί τοῦ Ταλμούδ ἀπό τὸν Λεβινάς εἶναι ἥθική.²²

2. *Ἡ λογοτεχνία.* Ὁ Λεβινάς γνώρισε ἀπό νωρίς, στή Λιθουανία, τήν κλασική ρωσική λογοτεχνία (πεζογραφία καί ποίηση), τήν ὅποια διάβαζε στό πρωτότυπο: Πούσκιν, Λέρμοντοφ, Γκόγκολ, Τουργκένιεφ, Ντοστογέφσκι καί Τολστού²³ – συγγραφεῖς στούς ὅποιους ἀναφέ-

²¹ Βλ. Shmuel Trigano, «Levinas et le projet de la philosophie juive» στό Rue Descartes. Collège international de philosophie, *Emmanuel Levinas*, δ.π., σ. 148-155. Γιά τήν ἑβραϊκή καταγωγή τῆς ιδέας τῆς sollicitation, «καίριας ἔννοιας τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ Λεβινάς», βλ. τά προλεγόμενα τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη στήν ἐλληνική ἔκδοση τῶν Τεσσάρων ταλμουδικῶν μελετῶν, δ.π., σ. 24, σημ. 32. Για τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τὸν ἑβραϊσμό καί γιά τὸ ρόλο τοῦ ἑβραϊσμοῦ στὸν φιλοσοφικό στοχασμό του, βλ. ἐνδεικτικά: α) Τά ὄκτω κείμενα –ἐκ τῶν ὅποιων ἔνα, τό προαναφερθέν «Τό ἀνοιχτό γράμμα», εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Λεβινάς – πού ἀπαρτίζουν τήν ἐνότητα «Lettres carrees» τοῦ συλλογικοῦ τόμου C. Chalier καί M. Abensour (έπμ.), *Emmanuel Levinas*, δ.π. σ. 397-501. β) Annette Aronowicz, *Nine Talmudic Readings by Emmanuel Levinas*, Indiana University Press 1994. γ) Guy Petitdemange, «Levinas. Phénoménologie et judaïsme», περ. *Recherches de science religieuse*, τχ. 85, Ἀπριλιος-Ιούνιος 1997, σ. 225-247. δ) M. C. Srajek, *In the Margins of Deconstruction: Jewish Conceptions of Ethics in Emmanuel Levinas and Jacques Derrida*, Kluwer, Ντόρτρεχτ, Βοστώνη καί Λονδίνο 1998. ε) Hilary Putnam, «Levinas and Judaism» καί Catherine Chalier, «Levinas and the Talmud» στό Simon Critchley καί Robert Bernasconi (έπμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, Cambridge University Press, 2002, σ. 33-62 καί 100-118 ἀντιστοίχως. Βλ. ἐπίσης τά κατατοπιστικά «Προλεγόμενα» τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη στήν ἐλληνική ἔκδοση τῶν Τεσσάρων ταλμουδικῶν μελετῶν τοῦ Λεβινάς, δ.π., σ. 7-32. Στό Simon Critchley καί Robert Bernasconi (έπμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, δ.π., σ. 278-279 περιλαμβάνεται κατάλογος τῶν ἀγγλόγλωσσων μελετῶν ἀναφορικά μέ τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τὸν ἑβραϊσμό.

Ἐπισημαίνω ὅτι στό παρόν κείμενο ἀσχολοῦμαι ἐλάχιστα μέ τά ταλμουδικά γραπτά τοῦ Λεβινάς, ἔξαιρουμένων τῶν Τεσσάρων ταλμουδικῶν μελετῶν, μολονότι, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Στ. Ζουμπουλάκης, ἡ ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Λεβινάς «δὲν διαρρηγύεται ποτέ, γιατί αὐτός πού μιλάει μέσα στὸ αὐτό, μιλάει πάντοτε ἡς φιλόσοφος» (δ.π., σ. 8).

²² Βλ. Shmuel Trigano, «Levinas et le projet de la philosophie juive» στό Rue Descartes. Collège international de philosophie, *Emmanuel Levinas*, δ.π., σ. 155.

²³ Βλ. EI, σ. 12 καί 15.

ρεται συχνά στά κείμενά του. Ἐστίαζε κυρίως τό ἐνδιαφέρον του στό ἑρώτημα σχετικά μέ τό νόημα τῆς ζωῆς, πού θέτουν ἀκατάπαυστα οἱ ἥρωες τῶν ρωσικῶν μυθιστορημάτων.²⁴ Εἶναι ώστόσο χαρακτηριστικό ὅτι στό ὀλιγοσέλιδο βιογραφικό του μέ τίτλο «Signature», τό όποιο συμπεριέλαβε στό βιβλίο του *Difficile liberté*, ἀρκεῖται νά ἀναφερθεῖ στούς Πούσκιν καί Τολστού.²⁵ «Οσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τόν Ντοστογέφσκι, παραβέτει συχνά τήν ἀκόλουθη φράση τοῦ Ἀλιόσα στούς Ἀδελφούς Καραμαζώφ: «'Ο καθένας μας εἶναι ἔνοχος ἐνώπιον ὅλων γιά ὅλους καί γιά τά πάντα καί ἐγώ περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους»²⁶ καί ἐπισημαίνει πῶς ὁ Ρώσος συγγραφέας ἀντιλαμβάνεται τόν «κόσμο χωρίς Θεό». πρόκειται γιά

ἔναν κόσμο ὅπου τά πάντα ἐπιτρέπονται, ὅπου τό πραγματικό ἔξαντλει τίς σημασίες του στό φαίνεσθαι του καί ὅπου πρέπει νά εἶναι κανείς ρεαλιστής.²⁷

Μάλιστα, στό πρῶτο ἀπό τά δύο μεῖζονα φιλοσοφικά του ἔργα, στό Ὁλότητα καί ἄπειρο τοῦ 1961, μιά ἀπό τίς βασικές προβληματικές εἶναι ἡ νεανική του ἀνησυχία γιά τό νόημα τῆς ζωῆς, ἀνησυχία πού προέκυψε ἀπό τή μελέτη τῶν ρωσικῶν μυθιστορημάτων.²⁸

Ἐξάλλου ὁ Λεβινάς ἐκτιμοῦσε ἰδιαιτέρως καί τή σύγχρονή του ρωσική λογοτεχνία: ἔνα ἀπό τά προσφιλέστερα μυθιστορήματά του ἦταν τό *Vie et destin* τοῦ Βασιλί Γκρόσμαν.²⁹ Μάλιστα, δέν διστάζει νά κατατάξει τό ἐν λόγῳ μυθιστόρημα, καθώς καί τό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Ἰσραηλινοῦ πεζογράφου Ἀγκνόν (*Agnon*),³⁰ στά μεγάλα

²⁴ Βλ. EI, σ. 12-13.

²⁵ Βλ. DL, σ. 433.

²⁶ Βλ. ἐνδεικτικά AE, σ. 228· HS, σ. 61· EI, σ. 95 καί 98· καί DQVI, σ. 119 καί 134-135. Βλ. ἐπίσης EN, σ. 123 καί 186.

²⁷ Βλ. HS, σ. 18.

²⁸ Marie-Anne Lescouret, *Emmanuel Levinas*, Flammarion, συλλογή «Champs», Παρίσιο 1996 ('1994), σ. 214.

²⁹ Βλ. δ.π., σ. 312. Πρβλ. François Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, Actes Sud, συλλογή «Babel», 1996, σ. 165: «Τό μεγάλο βιβλίο πού μέ ἐντυπωσίασε πολύ, ὀφειλω νά τό πῶ, εἶναι τό βιβλίο τοῦ Βασιλί Γκρόσμαν, *Vie et destin*, μεταφρασμένο ἀπό τά ρωσικά καί τό ὅποιο ἐγώ διάβασα στά ρωσικά. Ὁ Γκρόσμαν εἶναι πολύ σημαντικός: πέραν τῆς ἀξίας του ὡς μεγάλου μυθιστοριογράφου, εἶναι ὁ μάρτυρας τοῦ τέλους μας ὄρισμένης Εὐρώπης, τοῦ ὄριστικοῦ τέλους τῆς ἐλπίδας νά ἐγκαθιδρύσουμε τήν φιλευσπλαχνία (charité) ἡς καθεστώς, τό τέλος τῆς σοσιαλιστικῆς ἐλπίδας».

³⁰ Ὁ Λεβινάς τοῦ ἀφιερίνει ἔνα κείμενο στή συλλογή ἀρθρών του *Noms propres: Poésie et résurrection. Notes sur Agnon*» (NP, σ. 11-21).

πνευματικά γεγονότα μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πλάι στό έργο φιλοσόφων και στοχαστῶν όπως ὁ Λεόν Μπρενσβίχ (Léon Brunschvicg), ὁ Μωρίς Μπλανσό (Maurice Blanchot), ὁ Ζάν Βάλ (Jean Wahl), ὁ Πώλ Ρικαίρ και ὁ Ζάκ Ντερριντά.³¹

‘Ωστόσο, ὁ Λεβινάς δέν περιορίστηκε στή μελέτη τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας.³² Μικρός εἶχε διαβάσει τούς Γερμανούς κλασικούς (Γκαϊτε³³ και Σιλλερ) και γαλλικά μυθιστορήματα (Μπαλζάκ και Ζολά)³⁴ και κατά τή διάρκεια τῆς αίχμαλωσίας του στόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διείσδυσε στό λογοτεχνικό σύμπαν τοῦ Ἀνατόλ Φράνς και τοῦ Προύστ.³⁵ Ο ρόλος τοῦ τελευταίου στό έργο τοῦ Λεβινάς ὑπῆρξε σημαντικός,³⁶ όπως ἄλλωστε και στό στοχασμό και στό έργο πληθώρας Γάλλων φιλοσόφων³⁷ και πανεπιστημακῶν καθηγητῶν φιλοσοφίας. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ὅτι τό έργο τοῦ Προύστ και τό Μαγικό βουνό τοῦ Τόμας Μάν «συνιστοῦν τά μεγαλύτερα λογοτεχνικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας».³⁸

³¹ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὁ.π., σ. 162. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στό Ζωή και πεπωμένο τοῦ Γκρότμαν, βλ. ἐνδεικτικά EN, σ. 260-262· AHN, σ. 101-105 και 157· AT, σ. 116-118 και 144.

³² Βλ. και τίς σύντομες ἀνάλυσεις του ἐνός μυθιστορήματος τοῦ Γοντσάροφ (βλ. EE, σ. 39) και ἐνός πεζογραφήματος τοῦ Ζηνόβιεφ (γαλλικός τίτλος: *Les Hauteurs bénantes*): HS, σ. 190-191.

³³ Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Γκαϊτε, βλ. ἐνδεικτικά TA, σ. 79· DL, σ. 66, 278 και 399· ADV, σ. 8· και HS, σ. 72.

³⁴ Βλ. M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, ὁ.π., σ. 418.

³⁵ Βλ. ὁ.π., σ. 123.

³⁶ Βλ. DL, σ. 437, σημ. 1. Βλ. και τό ἄρθρο τοῦ Λεβινάς, «L'Autre dans Proust» (*Deuclian*, II, 1947), τό ὅποιο περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή κειμένων του *Noms propres* (ὁ.π., σ. 117-123). Βλ. ἐπίσης EEL, σ. 48. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Προύστ, βλ. ἐνδεικτικά Η, σ. 210 και ΙΗ, σ. 141

³⁷ Βλ. πρωτίστως Gilles Deleuze, *Marcel Proust et les signes*, PUF, Παρίσι 1964 (ἐπαυξημένη ἔκδοση 1970). Βλ. ἐπίσης τίς παρεμβάσεις τοῦ Ντελέζ στό «Στρογγυλό τραπέζι ἀναφορικά μέ τόν Προύστ», στή μεταθανάτια συλλογή ἄρθρων του, *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1990*, ἐπιμ. ἔκδοσης David Lapoujade, Les Éditions de Minuit, συλλογή «Paradoxe», Παρίσι 2003 σ. 29-55, καθώς και τό ἄρθρο του «Occuper sans compter: Boulez, Proust et le temps», ὁ.π., σ. 272-279.

³⁸ Βλ. E. Levinas, «La compréhension de la spiritualité dans les cultures française et allemande», μετάφραση ἀπό τήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπό τά λιθουανικά Marie-Cécile Dassonneville: στό D. Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, ὁ.π., σ. 30. Ἀφερίνει μάλιστα τέσσερεις σελίδες στήν ἀνάλυση τοῦ Μαγικοῦ βουνοῦ προκειμένου νά καταστήσει κατανοητή τή διάκριση τῆς γερμανικῆς ἀπό τή γαλλική ἀντιληφή τῆς πνευματικότητας (ὁ.π., σ. 30-34).

Τά λογοτεχνικά ὅμως ἐνδιαφέροντα τοῦ Λεβινάς εἶναι πολύ εύρυτερα, καθώς ἔκτείνονται ἀπό τήν ἀρχαιοελληνική τραγωδία (Αἰσχύλος),³⁹ τόν Δάντη,⁴⁰ τήν κλασική τραγωδία (πρωτίστως Σαΐξπηρ)⁴¹ και Ραχίνας⁴² και δευτερεύοντως Κορνέιγ⁴³ και κωμῳδία (Μολιέρος)⁴⁴ τῶν νεοτέρων χρόνων μέχρι τόν Ραμπελάι,⁴⁵ τόν Θερβάντες,⁴⁶ τόν Λαφονταίν,⁴⁷ τούς Γάλλους συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα (Γεωργία

³⁹ Βλ. τήν ἔξαιρετική ἐντύπωση πού προκάλεσε στόν Λεβινάς ἡ μελέτη τῶν Εὔμενῶν: ἡ ἀντιπαράθεση τῆς «δικαιοσύνης πού ζέρει νά συγχωρεῖ μέ τή δικαιοσύνη τῆς ἀδυσώπητης ἐκδίκησης» τόν ἄγγιξε βαθιά, ἀλλά συνάμα τόν στενοχώρησε ὡς μελετητή τοῦ Ταλμούδ, διότι τόν παρακίνησε νά ἀναρωτηθεῖ ἔάν και σέ ποιό βαθμό «είναι ἀπαραίτητος στόν κόσμο ὁ ἐβραϊσμός», δεδομένου ὅτι στό έργο τοῦ Αἰσχύλου «θίγονται ὅλα τά οὐσιαστικά προβλήματα». «Οταν διαβάσει κανείς τίς Εύμενίδες, μπορεῖ νόμιμα νά ἀναρωτηθεῖ τί τοῦ ἀπομένει ἀκόμη νά διαβάσει» (βλ. ΤΤΜ, σ. 171-172, 180 και 189).

⁴⁰ Βλ. ἐνδεικτικά ΤΑ, σ. 79· DL, σ. 66 και ADV, σ. 8.

⁴¹ Μέ ἔμφαση στά έργα του Ἀμλετ, Μάχεβ ι και Βασιλίας Λήρ (βλ. ΕΙ, σ. 12). Όρισμένα ἀπό τά κείμενα στά ὅποια ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στό σαιξπηρικό θέατρο, σέ ηρωες και σέ σκηνές ἔργων τοῦ Σαΐξπηρ είναι τά ἀκόλουθα: EE, σ. 63 και 100-102· EDE, σ. 296· ΤΑ, σ. 29, 41, 60-61 και 66· ΙΗ, σ. 110· DL, «Liberté de parole» (1957), σ. 308· Η, σ. 155· ΤΤΜ, σ. 42· InI, «La proximité» (1971), σ. 203· HAH, σ. 7· AE, σ. 139 και σημ. 1· ADV, σ. 8· DMT, σ. 200. Εξάλλου, σέ τέσσερεις τουλάχιστον περιπτώσεις συναντούμε στό έργο τοῦ Λεβινάς τή φράση τοῦ Αμλετ «io be or not to be», τρεῖς σέ γαλλική μετάφραση (DL, σ. 298· DMT, σ. 23· και AT, σ. 158) και μία στό πρωτότυπο: AT, σ. 163.

⁴² Ο ρόλος τοῦ Σαΐξπηρ είναι πολύ σημαντικός στόν στοχασμό τοῦ Λεβινάς, ἐφόσον δέν διστάζει νά ὑποστηρίξει: «Μοῦ φαίνεται ἐνίστε ὅτι ὅλη ἡ φιλοσοφία είναι ἀπλῶς ἔνας στοχασμός τοῦ Σαΐξπηρ» (ΤΑ, σ. 60). Σύμφωνα μέ τήν Agata Zieliński (*La responsabilité est sans pourquoi*, PUF, «Philosophies», Παρίσι 2004, σ. 14, σημ. 2) ὁ βασικός λόγος τῆς ἀξιοποίησης τοῦ Σαΐξπηρ ἀπό τόν Λεβινάς είναι ἡ τραγική διάσταση τοῦ σολιψισμοῦ πού χαρακτηρίζει τή συγκρότηση τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως φαίνεται στά δύο μεζίνα φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Λεβινάς: τόσο στό Όλότητα και ἀπειρο ὅσο και στό Autrement qu' être.

⁴³ Ο Λεβινάς είναι ἔξαιρετικά ἐκθειαστικός γιά τόν Ραχίνα, τόν ὅποιο δέν διστάζει νά χαρακτηρίσει «θεῖο», και ὑποστηρίζει, σέ ἀρκετές περιστάσεις, ὅτι αύτοί πού συνέβαλαν στόν προστηλυτισμό τῶν Ἐβραίων στόν χριστιανισμό ἡταν συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ραχίνας, ὁ Πασκάλ και ὁ Μποσσύ και ὅχι ὁ ἵερας τῆς ἐνορίας (βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 368-369 και AT, σ. 93). Γιά μια ἀνάλυση τῆς Ἀνδρομάχης τοῦ Ραχίνα και γιά τήν ἀναπόδραση σύγκριση τῆς σύλληψης τοῦ τραγικοῦ ἀπό τόν Κορνέγι και ἀπό τόν Ραχίνα, βλ. ΕΕ, σ. 150-151. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Ραχίνα, βλ. ἐνδεικτικά ΤΤΜ, σ. 142 και HAH, σ. 120.

⁴⁴ Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Λεβινάς διάβαζε Κορνέγι κατά τόν πρώτο χρόνο τῶν σπουδῶν του στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου (βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὁ.π., σ. 74). Γιά ἄλλες ἀναφορές του στόν Κορνέγι, βλ. ἐνδεικτικά ΤΤΜ, σ. 104.

⁴⁵ Βλ. ἐνδεικτικά ΛΝ, σ. 8· DQVI, σ. 26.

⁴⁶ Βλ. ἐνδεικτικά ΗΗ, σ. 59· DL, σ. 410 και DMT, σ. 193.

⁴⁷ Βλ. ΛΝ, σ. 8 και DMT, σ. 196-200.

⁴⁸ Βλ. ἐνδεικτικά ΗΗ, σ. 212· DMT, σ. 162.

Σάνδη,⁴⁸ Γκύ ντέ Μωπασσάν,⁴⁹ Βικτόρ Ούγκω,⁵⁰ 'Υσμάν⁵¹ καί τῆς ἐποχῆς του (Πώλ Βαλερύ,⁵² 'Αντρέ Ζίντ,⁵³ Ζάν Ζιρωντού,⁵⁴ Ζύλ Ρομαίν,⁵⁵ Σαΐντ-Έξυπερύ,⁵⁶ Σελίν,⁵⁷ Πώλ Κλωντέλ,⁵⁸ 'Αντρέ Μαλρώ).⁵⁹ 'Αναφέρεται ἐπίσης ἀρκετά συχνά στή Ναυτία τοῦ Ζάν-Πώλ Σάρτρ, μέσω τῆς ὁποίας ἀνακάλυψε τό στοχασμό τοῦ Γάλλου ὑπαρχότρο, μέσω τῆς ὁποίας ἀναφέρεται εἶναι ξιστῇ φιλοσόφου.⁶⁰ "Αλλοι συγγραφεῖς στούς ὁποίους ἀναφέρεται εἶναι ὁ Ντίκενς,⁶¹ ὁ "Εντγκαρ" Αλλαν Πόε,⁶² ὁ Κνούτ Χάμσουν,⁶³ ὁ Φράντς Κάφκα,⁶⁴ ὁ Μισέλ Λερίς (Michel Leiris),⁶⁵ ὁ Ντ. Χ. Λῶρενς,⁶⁶ ὁ Λιούνις Κάρρολ,⁶⁷ ὁ Ιονέσκο,⁶⁸ ὁ Σάμουελ Μπέκετ.⁶⁹

⁴⁸ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 74.

⁴⁹ Βλ. EE, σ. 97.

⁵⁰ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 89 καί DL, σ. 24.

⁵¹ Βλ. EE, σ. 97.

⁵² Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 37· EDE, σ. 269 καί 277· II, σ. 305· InI, «Le Dit et le Dire» (1971), σ. 179· HAH, σ. 48, 64 καί 90· DMT, σ. 225· AE, σ. 70 καί σημ. 1 καί σ. 166 καί 205· καί HS, σ. 99. 'Αξιζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Λεβινάς γνώρισε τό ἔργο τοῦ Βαλερύ (ἀλλά καί τοῦ Προύστ) χάρη στὸν συμφοιτητή του Μωρίς Μπλανσό (βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 73).

⁵³ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 25.

⁵⁴ Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 137.

⁵⁵ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 116.

⁵⁶ Βλ. ἐνδεικτικά EN, σ. 49 καί AT, σ. 98-99 καί 101-102.

⁵⁷ Βλ. ἐνδεικτικά DE, σ. 112 καί HS, σ. 190.

⁵⁸ "Οσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὸν Κλωντέλ, ὁ Λεβινάς ἀσκεῖ ἔντονη χριτική στά γραπτά τοῦ τελευταίου σχετικά μέ τὸν ἔβραϊσμό (βλ. DL, σ. 184-204). Γιά ἄλλες ἀναφορές του Κλωντέλ, βλ. ἐνδεικτικά AE, σ. 230· DMT, σ. 230· EI, σ. 107· καί EN, σ. 50. στὸν Κλωντέλ, βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 99. Αξιζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Λεβινάς γνώρισε τό ἔργο τοῦ Βαλερύ (ἀλλά καί τοῦ Προύστ) χάρη στὸν συμφοιτητή του Μωρίς Μπλανσό (σ. 99-125).

⁵⁹ Βλ. EEL, κεφ. 3: «La mort et l'Autre ou le dialogue avec Malraux» (σ. 99-125).

⁶⁰ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 98. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Σάρτρ, βλ. EDE, σ. 140-141.

⁶¹ Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 142.

⁶² Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 143.

⁶³ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 74 καί DMT, σ. 117.

⁶⁴ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 309· DQVI, σ. 257, σημ. 4· συζήτηση μέ τὸν Christian Descamps στήν ἐφημερίδα *Le Monde*, 2.11.1980· «L'intention, l'événement et l'Autre. Entretien avec C. von Wolzogen présenté par Alain David» (Δεκέμβριος 1985), περ. *Philosophie*, τχ. 93, 1η Μαρτίου 2007, σ. 14· Michaël de Saint-Cheron, *Entretiens avec Sophie*, τχ. 93, 1η Μαρτίου 2007, σ. 14· Michaël de Saint-Cheron, *Entretiens avec Emmanuel Levinas 1992-1994*, ὥ.π., σ. 48. Γιά τό ρόλο τοῦ Κάφκα στὸν στοχασμό τοῦ Λεβινάς, βλ. EEL, σ. 80-83.

⁶⁵ 'Ο Λεβινάς ἔχει γράψει ἔνα μικρό ἀρθρό γιά τό διδιλίο τοῦ Leiris, *Biffures* (βλ. HS, σ. 197-203: «La transcendance des mots. À propos des Biffures»).

⁶⁶ Βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 102.

⁶⁷ Βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 25.

⁶⁸ Βλ. DMT, σ. 120. 'Ο Λεβινάς χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ἔνα ἀπόσπασμα ἀπό τή Φαλαρή τραγουδίστρια ἵνε ἐπίγραμμα τοῦ ἀρθρου του «S'inigme et phénomène» (1965), τη ὅποιο περιλαμβάνεται πλέον στή III.

⁶⁹ Βλ. III, σ. 371.

"Οσον ἀφορᾶ τήν ποίηση, τήν ὁποία λάτρευε ὁ Λεβινάς,⁷⁰ συναντοῦμε ἀναφορές του μεταξύ ἄλλων ὅχι στὸν ἴδιο τὸν "Ομηρο ἀλλά στὸν 'Οδυσσέα καί σέ γνωστά μοτίβα τῆς 'Οδύσσειας (π.χ. στήν Πηγελόπη, στήν Κίρκη ἡ στίς σειρῆνες)⁷¹ — μολονότι ὁ ἴδιος ἀντιπαραθέτει στό μύθο τοῦ 'Οδυσσέα πού ἐπιστρέφει στήν 'Ιθάκη τήν ιστορία τοῦ 'Αβραάμ πού ἐγκαταλείπει γιά πάντα τήν πατρίδα του προκειμένου νά ἐγκατασταθεῖ σέ μια ἄγνωστη χώρα—⁷² στὸν 'Οράτιο,⁷³ στὸν Οὐνύλλιαμ Μπλέηκ,⁷⁴ στὸν λόρδο Βύρωνα,⁷⁵ στὸν Ρεμπώ,⁷⁶ στὸν Μπωντλαίρ,⁷⁷ στὸν Χαιλντερλιν,⁷⁸ στὸν Τράκλ,⁷⁹ στὸν Μαλλαρμέ,⁸⁰ στὸν 'Απολλινάριο,⁸¹ στὸν 'Αντρέ Μπρετόν,⁸² στὸν Ρίλκε,⁸³ στὸν

⁷⁰ Γιά τή σημασία τοῦ «ποιητικοῦ ὄραματος» σύμφωνα μέ τὸν Λεβινάς καί γιά τὸν ὄρισμό τῆς ποίησης ὡς «αὐτοῦ πού καθιστά δυνατή τή γλώσσα», βλ. DL, σ. 204. Βλ. ἐπίσης AT, σ. 174: «Ο ὄρισμός τῆς ποίησης είναι ἵσως ὅτι τό ποιητικό ὄραμα (vision poétique) είναι πιο ἀληθινό καί, ὑπό μία ἔννοια, πιο "παλιό" ἀπό τό ὄραμα τῶν προύποθέσεών του. "Αν στοχάζεστε σχετικά μέ τούς υπερβατολογικούς ὅρους (conditions transcendantes) τοῦ ποιήματος, τό ἔχετε ἥδη χάσει». Γιά ἔναν ἄλλο ὄρισμό τῆς ποίησης —η μήπως γιά μιά ἄλλη διατύπωση τοῦ ἴδιου ὄρισμου— βλ. τίς σκέψεις τοῦ Λεβινάς γιά τό «ποιητικό σκέπτεσθαι» (penser poétique) στό DQVI, σ. 267. Γιά τήν ἀντιηγή τοῦ Λεβινάς περί ποίησης, βλ. α) Steve McCaffery, «The Scandal of Sincerity: Towards a Levinian Poetics» στή συλλογή δοκιμών τοῦ *Prior to Meaning: Protosemantics and Poetics*, Evanston, Northwestern University Press 2001. 6) Gerald L. Bruns, «The concepts of art and poetry in Emmanuel Levinas's writings» στό Simon Critchley καί Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, ὥ.π., σ. 206-233.

⁷¹ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 110· EDE, σ. 263, 265 καί 267· LC, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 58 καί 64· DL, σ. 25, 184 καί 234· II, σ. 12 καί 192· TTM, σ. 89 καί 91· AE, σ. 129· καί AT, σ. 72.

⁷² Βλ. EDE, «La trace de l'autre», σ. 267.

⁷³ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 75.

⁷⁴ Βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 99.

⁷⁵ Βλ. ἐνδεικτικά DE, σ. 91.

⁷⁶ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 33, 39 καί 97· II, σ. 21· HAH, σ. 20, 98 καί 103· AE, σ. 187· καί HS, σ. 110, 198 καί 212. Σέ ἀρκετά ἀπό τά χωρία αὐτά ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στὸν περίφημο στίχο τοῦ Ρεμπώ, «Ἐγώ είναι ἔνας ἄλλος» (Je est un autre), τόν ὅποιο ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς οὐκειοποιεῖται στήν ήθική του φιλοσοφία, ἀπορρίπτοντας ὅμως τήν ἀλλοτρίωση πού συνεπάγεται αυτή ἡ ρήση κατά τόν Ρεμπώ (βλ. AE, σ. 187).

⁷⁷ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 32 καί 49· II, σ. 167· HAH, σ. 21· PT, «Philosophie et positivité» (1976), σ. 30.

⁷⁸ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 340· HAH, σ. 108 καί EI, σ. 32.

⁷⁹ Βλ. ἐνδεικτικά HAH, σ. 108.

⁸⁰ Βλ. ἐνδεικτικά TTM, σ. 146· HS, σ. 198· καί IH, σ. 124.

⁸¹ Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 37.

⁸² Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 197.

⁸³ Βλ. ἐνδεικτικά IH, σ. 199.

Βιαζέμσκι,⁸⁴ στόν Μαγιαχόφσκι,⁸⁵ στόν Σεργκέι Γιεσένιν,⁸⁶ στόν Μπιαλίκ (Bialik),⁸⁷ στόν γερμανόφωνο Ρουμανοεβραϊκό ποιητή Πάουλ Τσελάν,⁸⁸ στόν Τόμας Τράερν (Thomas Traherne),⁸⁹ ἀκόμη καί στά ποιήματα τοῦ φιλοσόφου Ζάν Βάλ.⁹⁰ Γιά λόγους πληρότητας, προσθέτουμε στόν κατάλογο αὐτό τίς λιγοστές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στούς σύγχρονούς του 'Εβραιούς ποιητές 'Αντρέ Σπίρ (André Spire),⁹¹ Έντμόν Φλέγκ (Edmond Fleg),⁹² Έντμόν Ζαμπές (Edmond Jabès)⁹³ καί Κλώντ Βιζέ (Claude Vigée).⁹⁴ Ἐν προκειμένῳ ὅμως οἱ ἀναφορές του δέν

⁸⁴ Βλ. *ΤΤΜ*, σ. 89 καί σημ. 1.

⁸⁵ Βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 279.

⁸⁶ Βλ. *ΤΤΜ*, σ. 140.

⁸⁷ Βλ. *DL*, σ. 77.

⁸⁸ Βλ. χυρίως τό κείμενο τοῦ Λεβινάς, «Paul Celan. De l'être à l'autre», πού περιλαμβάνεται στή συλλογή δοκιμών του *Noms propres* (*NP*, σ. 49-56) καί δημοσιεύθηκε ὡς αὐτόνομη μελέτη ἀπό τόν ἑκδοτικό οἶκο Fata Morgana (Μονπελλί 2002). Βλ. ἐπίσης τόν στίχο τοῦ Τσελάν «Ich bin du, wenn ich ich bin»: «έγώ εἰμαι ἐσύ, ὅταν ἔγώ εἴμαι ἔγώ» (*Lob der Ferne* στό Celan, *Gesammelte Schriften*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1986, τόμ. Α', σ. 33), τόν ὅποιο ὁ Λεβινάς χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπίγραμμα στό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (*AE*, σ. 156) καί στόν ὅποιο παραπέμπει στό *DMT*, σ. 205. Ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι καί ὁ Ζάν Ντερριντά ἔχει ἀφιερώσει ἔνα κείμενο στόν Τσελάν: *Schibboleth, pour Paul Celan*, Galilée, Παρίσι 1986.

⁸⁹ Ποιητή τόν ὅποιο ἐκτιμοῦσε πολύ ὁ Ζάν Βάλ (βλ. *HS*, σ. 101).

⁹⁰ Βλ. *HS*, σ. 95. Γιά τά ποιήματα τοῦ Ζάν Βάλ (*Poèmes*, 1945), βλ. ἐνδεικτικά Frédéric Worms, «Jean Wahl vers lui-même», *IN'hui*, 1994, σ. 94-128, *id.* σ. 108-112 (διαβέτω τό κείμενο αὐτό μόνο στή δακτυλογραφημένη μορφή του, στόν δεύτερο τόμο τοῦ φακέλου ὑποψηφιότητας τοῦ F. Worms γιά τήν ύφηγεσία (Habilitation à diriger des recherches) στό Πανεπιστήμιο τοῦ Clermont-Ferrand: Blaise Pascal-Clermont II, τό 2002).

⁹¹ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΤΜ*, σ. 181.

⁹² Βλ. πρωτίστως τή βιβλιογραφία τοῦ Λεβινάς γιά τήν ἀναθεωρημένη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ E. Fleg, *Jésus raconté par le Juif errant*: *DL*, σ. 159-163, βιβλίο στό ὅποιο ἀναφέρεται καί ἄλλοι (βλ. *AT*, σ. 96). Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Φλέγκ, βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 244 καί 372. Ἐνίστε ὁ Λεβινάς δέν ἀναφέρεται στόν E. Φλέγκ ὡς ποιητή ἀλλά ὡς πρωτεργάτη, μαζί μέ τόν Jules Isaac, τοῦ κινήματος ιουδαιοχριστιανικῆς φίλας μετά τό πέρας τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. ἐνδεικτικά *AT*, σ. 95-98).

⁹³ Βλ. τό ἄρθρο πού τοῦ ἀφιερώνει ὁ Λεβινάς στό *NP* (σ. 73-75: «Edmond Jabès aujourd'hui»). Σημειωτέον ὅτι γιά τόν Ζαμπές, πού συμμετεῖχε στόν συλλογικό τόμο μέ ἀντικείμενο τόν φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ Λεβινάς: *Textes pour Emmanuel Levinas* (Jean-Michel Place, Παρίσι 1980), ἔχουν ἐπίσης γράψει, μεταξύ ἄλλων, ὁ Μωρίς Μπλανσό («L'interruption», *N.R.F.*, Gallimard, Μάιος 1964) καί ὁ Ζάν Ντερριντά: «Edmond Jabès et la question du livre» (περιλαμβάνεται στή συλλογή δοκιμών του *L'écriture et la différence*, Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 1979 (1η ἔκδοση, ἀπό τόν ίδιον ἔκδοτικό οἶκο, 1967), σ. 99-116).

⁹⁴ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΤΜ*, σ. 141. Ήτα τίς σχέσεις τοῦ Λεβινάς μέ τόν ἐν λόγῳ ἀλσατικῆς χαταγωγῆς ποιητή, μιά ἥπη τίς πνευματικές πρωσιπικότητες μέ τίς ὅποιες εἶχε ἐπαφή στό Ισραήλ, βλ. M. A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, *ö.p.*, σ. 332-333.

ἀφοροῦν πάντα (ἢ μόνο) τό ποιητικό τους ἔργο· ἐνίστε ὀφελονται στή συμβολή τους στήν ἀναγέννηση τῆς ἑβραϊκῆς διανόσης μετά τό πέρας τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μάλιστα σέ μία τουλάχιστον περίπτωση ἀναφέρεται στή δούτη πού τοῦ προσέφερε «μιά νέα Ἐβραϊα ποιητρια, ἢ κ. Ἀλτάν (Altan)» στήν προσπάθειά του νά ἐρμηνεύσει ἔνα δύσκολο κείμενο τοῦ Ταλμούδ.⁹⁵

Ἄξιζει τέλος νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Λεβινάς δέν διστάζει νά χαρακτηρίσει ποιητές τούς Γκόγκολ, Ντίκενς, Τσέχωφ, ἀλλά καί τόν Μολιέρο, τόν Θερβάντες καί νά τοποθετεῖ πάνω ἀπό ὅλους τόν *Σαιξπήρο*.⁹⁶ Ἐξάλλου ἐκλαμβάνει μᾶλλον ὡς «ποίημα» παρά ὡς «έργασία» τό φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Λεόν Σεστώφ, ἐπειδή συχνά λαμβάνει τή μορφή λογοτεχνικοῦ δοκιμίου.⁹⁷

Τί συνδέει ὅμως μεταξύ τους ὅλους αὐτούς τούς λογοτέχνες; Τό στοιχεῖο πού ἀγαποῦσε καί θαύμαζε ὁ Λεβινάς σέ αὐτούς εἶναι

ὅ τρόπος μέ τόν ὅποιο ἐκθέτουν τή γυμνότητα καί τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ ὑποκειμένου. Οι συγγραφεῖς αὐτοί συμμερίζονται τήν ὁδυνηρή δυσπιστία ἔναντι μᾶς ὑπέρμετρης ἀμεσότητας πρόσθασης στό εἶναι καί στά ὄντα, στά ὑπαρξιστικά αἰτήματα λόγω τῶν ὅποιων ὁ Λεβινάς ἐπιχρίνει τόν Σάρτρ στίς διαλέξεις τοῦ 1947-1948 [δηλαδή στό *Le Temps et l'Autre*].⁹⁸

3. Πῶς ἀντιλαμβάνεται ὅμως ὁ Λεβινάς τή σχέση μεταξύ τῶν «προφιλοσοφικῶν τροφῶν» ἢ «έμπειριῶν» καί τῆς φιλοσοφίας; Ἀναδεικνύει συστηματικά τή σπουδαιότητα τῶν έμπειριῶν αὐτῶν γιά τή

⁹⁵ Βλ. *ΤΤΜ*, σ. 75-76.

⁹⁶ Βλ. τό ἄρθρο του «La réalité et son ombre» στή συλλογή δοκιμών του, *ΙΗ*, σ. 139: «Εἶναι ἴδιον τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου νά εἶναι κωμικός καί συνάμα τραγικός ποιητής: στήν ἀμφισημία αὐτή ἔχειται ἡ ἴδιαίτερη μαγεία ποιητῶν ὅπως ὁ Γκόγκολ, ὁ Ντίκενς, ὁ Τσέχωφ – ἀλλά καί ὁ Μολιέρος, ὁ Θερβάντες καί, προπαντός, ὁ Σαιξπήρο». Βλ. καί *ΑΕ*, σ. 204-205, ὅπου ὁ Λεβινάς ἐμμένει στή θέση σύμφωνα μέ τήν ὅποια «εἶναι ἴδιον τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου νά εἶναι ταυτοχρόνως τραγικός καί κωμικός χαρακτήρας».

⁹⁷ Βλ. *InI*, «Recension: Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 89. Στό Simon Critchley καί Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, *ö.p.*, σ. 279-280 περιλαμβάνεται κατάλογος τῶν ἀγγλόγλωσσων μελετῶν ἀναφορικά μέ τό ρόλο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης στόν στοχασμό τοῦ Λεβινάς. βλ. πρωτίστως Jill Robbins, *Altered Readings: Levinas and Literature*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1999.

⁹⁸ Βλ. D. Cohen-Levinas, «Introduction. Une philosophie à l'épreuve de l'hétéronomie», *ö.p.*, σ. 20.

φιλοσοφία, παραπέμποντας όρισμένες φορές και σέ οίκειες θέσεις του 'Άλφωνς ντέ Βαιλένς (Alphonse de Waelhens) και του Ζάν Ύππολιτ (Jean Hyppolite).⁹⁹ ένιστε μάλιστα έκλαμβάνει τίς προφίλοσοφικές έμπειριες ως άναγκαιό όρο γιά νά δύνηθούμε στή φιλοσοφία.¹⁰⁰ Σέ κάθε περίπτωση, ο ίδιος έξομολογεῖται πώς δέχθηκε τή βασική ώθηση γιά νά σπουδάσει φιλοσοφία άπό τή ρωσική λογοτεχνία και άπό τήν έβραική παράδοση.¹⁰¹ Έξαλλου άποτυπά θετικά φιλοσοφικά έγχειρήματα όπως αύτά του Ζάν Βάλ και του Βλαντιμίρ Γιανκελέβιτς (Vladimir Jankélévitch), οι οποίοι άναδεικνύουν τή στενή σύνδεση μεταξύ τής φιλοσοφίας, τής λογοτεχνίας και τῶν τεχνῶν.¹⁰²

Πώς σχετίζονται ίμως μεταξύ τους ή Βίβλος και ή λογοτεχνία και γιατί χρειαζόμαστε ένα συγκεκριμένο κείμενο, τή Βίβλο, έάν, όπως ύποστηρζει ο ίδιος ο Λεβινάς, «ή μαρτυρία τής ήθυκης άποκαλύπτει τή δόξα του Άπειρου»; Στήν έρωτηση αύτή του Φιλίπ Νεμό,¹⁰³ ο Λεβινάς άποκρινεται ότι τά μεγάλα έργα κάθε ήθυκης λογοτεχνίας συμμετέχουν στήν 'Άγια Γραφή, άναγνωρίζοντας ώστόσο τήν «άσύγκριτη προφητική υπεροχή τής Βίβλου».¹⁰⁴ Η άγάπη του Λεβινάς

⁹⁹ Βλ. HS, σ. 74 και σημ. 2.

¹⁰⁰ Βλ. ένδεικτικά ΤΤΜ, σ. 40: «έάν τό Ταλμούδ δέν είναι φιλοσοφία, οι πραγματείες του είναι μάλιστα πηγή τῶν έμπειριῶν άπό τίς όποιες τρέφεται ή φιλοσοφία». Βλ. έπίσης DSS, σ. 156: «Η φιλοσοφία άπορρει γιά μένα άπό τή θρησκεία» και EI, σ. 14: «κάθε φιλοσοφικός στοχασμός βασίζεται σέ προφίλοσοφικές έμπειριες και ή άναγνωση τής Βίβλου ύπηρξε στήν περίπτωσή μου μάλιστα άπό αύτές τίς θεμελιακές ήθυπειρίες». Προβλ. τίς σημειώσεις του Jacques Rolland στή σχολιασμένη έκδοση του νεανικού κειμένου του Λεβινάς, *De l'évasion* (1935), Le Livre de Poche, «Biblio. Essais», σ. 132: «οι προφίλοσοφικές ήθυπειρίες είναι ο χυμός μέ τόν όποιο τρέφεται ή φιλοσοφικός στοχασμός».

¹⁰¹ Βλ. EI, σ. 11-13 και F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ő.π., σ. 70-71.

¹⁰² Βλ. E. Levinas, «Jean Wahl sans avoir ni être» και «Vladimir Jankélévitch» στή συλλογή άρθρων του *Hors sujet*, σ. 94-95 και 115-116 άντιστοίχως.

¹⁰³ Βλ. EI, σ. 114.

¹⁰⁴ Βλ. EI, σ. 115-116: «Υφίσταται συμμετοχή (participation) στή Γραφή στίς ήθυκές λογοτεχνίες, στόν "Ομρο και στόν Πλάτωνα, στόν Ραχίνα και στόν Βικτόρ Ούγκρω, όπως και στόν Πούσκιν, στόν Ντοστογιέβσκι η στόν Γκαϊτε, καθώς έπίσης στόν Τολστόι η στόν Άγχνόν. Ωστόσο, είμαι δέσμιος γιά τήν άσύγκριτη προφητική υπεροχή (excellence) του Βίβλου τῶν Βίβλων, τό όποιο ζλες οι γραμματείες του κόσμου περίμεναν η σχολιάζουν». Πρβλ. ΙΙΙ, σ. 137. Ήτα τήν «κόντολογκή» άναφορά του άνθρωπου στό Βίβλο —το ίποιο, συναχίλιωσα, ο Λεβινάς έκλαμβάνει ως «τροπικότητα τού είναι μας»— και γιά τήν πεπυλησή του ήτι η Βίβλος είναι τό κατεξοχήν Βίβλο, θλ. Η, 11-12· πρβλ. ΙΙΙ, σ. Η.

γιά τά σπουδαῖα Βίβλια —τήν όποια όφειλει έν μέρει στόν πατέρα του, πού διατηροῦσε βιβλιοπωλεῖο στό Κάουνας τής Λιθουανίας— και ή άντιληψη τῆς άναγνωσης και τῆς μελέτης ως κατεξοχήν ειρηνικῶν άσχολιῶν ώθησαν τήν Κατρίν Σαλιέ (Catherine Chalier), μιά άπό τίς διαπρεπεῖς μελετήτριες τοῦ έργου του Λεβινάς, νά ύποστηρζει πολύ εύστοχα ότι ο Λεβινάς άντικατέστησε μιά όντολογία τοῦ έδάφους, άπό τήν όποια τό κακό μπορεῖ νά άντλει τούς χυμούς του και τούς λόγους του, μέ μιά όντολογία τοῦ Βίβλου.¹⁰⁵ Αξίζει νά έπισημάνουμε έδω ότι, κατά τόν Λεβινάς, «τό Ισραήλ είναι μιά κοινότητα προσώπων πού μελετοῦν τά ίδια Βίβλια».¹⁰⁶

B. Συνομιλητές¹⁰⁷ τοῦ Λεβινάς άπό τό χώρο τής φιλοσοφίας

1. Άρχαία έλληνική φιλοσοφία. Στό πεδίο αύτό, η βασική έπιφροή πού έχει δεχθεῖ ο Λεβινάς είναι ή φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Πέραν τῶν πολυάριθμων παραπομπῶν του, σέ ζλα του τά κείμενα —άν και λιγότερο στά πρῶτα—¹⁰⁸ σέ σειρά πλατωνικῶν διαλόγων, χυρίως τής

¹⁰⁵ Βλ. C. Chalier, *Levinas. L'utopie de l'humain*, Albin Michel, «Présences du judaïsme», Παρίσι 1993, ίδιως τό πρῶτο κεφάλαιο: «Όντολογία τοῦ Βίβλου», σ. 13-35. Πρβλ. Jean-François Rey, *Levinas. Le Passeur de justice*, Michalon, «Le bien commun», Παρίσι 1997, σ. 13-14.

¹⁰⁶ Βλ. AT, σ. 95. Πρβλ. τόν πρόλογο τοῦ Λεβινάς στή μελέτη του Th. K. Geraets, *Vers une nouvelle philosophie transcendante*, Martinus Nijhoff, Χάγη 1971, σ. xiv. Γιά τήν «συστατική σχέση τῆς μελέτης τής Βίβλου μέ τήν έβραικότητα», θλ. τίς σημεώσεις τής Βίκης Σκούμπη στή μετάφραση τοῦ «Λόγου τής Βρέμης» τοῦ Πάουλ Τσελάν, περ. άλληται, τχ. 1, άνοιξη 2007, σ. 291.

¹⁰⁷ Γιά τόν τρόπον τόν όποιο χρησιμοποιεῖ αύτό τό όρο ο ίδιος ο Λεβινάς, θλ. χαρακτηριστικά τή ρητορική έρώτηση πού διατυπώνει κατά τήν έξιστόρηση τῆς μαθητείας του στή φανομενολογία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Φράμπουργκ: «Συγχρατεῖ ἄραγε κανένες άπό μιά φιλοσοφία πού σᾶς σημαδεύει τίς άλλιθεις μᾶς "ἀπόλυτης γνώσης" η [ἀντιθέτως] ορισμένες χειρονομίες και ορισμένες "ἀποχρώσεις τής φωνῆς" πού συνιστοῦν γιά σᾶς τό πρόσωπο (visage) ένός συνομιλητῆ (interlocuteur) άναγκαιού γιά κάθε λόγο (discours), άκομη και γιά έναν έσωτερικό λόγο;» («La ruine de la représentation» στό EDE, σ. 175). Πρβλ. τό σχόλιο τοῦ Jean Greisch: «Heidegger et Levinas interprètes de la facticité» στό PT, σ. 185.

¹⁰⁸ Πράγματι στή διατριβή τρίτου κύκλου, τοῦ 1930, οι άναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Πλάτωνα είναι έλαχιστες: ΤΙΡΗ, σ. 143, 146, 147 και 170. Μή λησμονούμε ώστόσο ότι στό πρῶτο του φιλοσοφικό έργο, στό *De l'existence à l'existant* τοῦ 1947, ο Λεβινάς δηλώνει ρητά ότι η έρευνά του σχετικά μέ τό άγαθο, τό χρόνο και τή σχέση μέ τόν άλλον άνθρωπο καθοδηγεῖται άπό «τήν πλατωνική διατύπωση πού τοποθετεῖ τό Άγαθό έπεικενα τής ούσιας» (θλ. ΕΕ, πρόλογος, σ. 9). Μάλιστα, κρίνει άπαραίτητο νά έπαναλάβει αύτή τή δήλωση στήν πρόλογο στή δεύτερη έκδοση τής έν λόγω μελέτης, τό 1981: θλ. ΕΕ, σ. 13.

μέσης περιόδου καί τῆς περιόδου τῆς ὡριμότητας –θά δοῦμε παρακάτω τή σπουδαιότητα τήν ὅποια ἀποδίδει στὸν Φαιδρο—, ὁ ἴδιος ὄμολογει ρητά τὸν πλατωνισμὸν τῆς φιλοσοφίας του τόσο στὸ σύντομο βιογραφικό του¹⁰⁹ ὥστε καί σέ τουλάχιστον δύο ἄλλα κείμενα. Πράγματι, ἀναφερόμενος στήν ἰδέα τοῦ Ἀπείρου ἐντός μας –ἰδέα τήν ὅποια ἐπανειλημμένα δηλώνει ὅτι ἔρανιζεται ἀπό τὸν Ντεκάρτ— ὑποστηρίζει ὅτι συναντοῦμε τή θεωρία αὐτή στήν ὑπερβατικότητα τοῦ πλατωνικοῦ Ἀγαθοῦ ἐν σχέσει πρός τό εἶναι.¹¹⁰ Ἐξάλλου, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παραδοσιακή φιλοσοφία θεωρεῖ τήν εὐθύνη γιά τὸν θάνατο τοῦ ἄλλου ὡς κάτι δευτερεῦον, σπεύδει νά ἐπισημάνει ὅτι ὁ Πλάτων διαφέρει ριζικά ἀπό αὐτή τήν παράδοση, ἐφόσον, κατ' αὐτόν, ἡ διάπραξη μᾶς ἀδικίας εἶναι κάτι σοβαρότερο ἀπό τό νά τήν ὑφιστάμεθα.¹¹¹ Μάλιστα, ὁ Λεβινάς δέν περιορίζεται νά ἀναγνωρίζει τὸν πλατωνισμὸν τῆς δικῆς του φιλοσοφίας, ἀλλά ἀναδεικνύει τήν ἐπιρροή πού ἀσκησε ὁ Πλάτων στὸν Χοῦσσερ καί στὸν Χάιντεγκερ.¹¹²

Οι μελετητές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς ἔχουν ἀναδείξει τή σπουδαιότητα τῆς ἐπίδρασης πού δέχθηκε ὁ Λεβινάς ἀπό τὸν Πλάτωνα. Σύμφωνα μέ τήν Φρανσουάζ Νταστύρ (Françoise Dastur), τά δύο μοναδικά μοτίβα τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας τά ὅποια υἱοθετεῖ ὁ Λεβινάς, διότι εἶναι τά μόνα ὅπου τό "Ίδιο δέν κυριαρχεῖ ἐπί τοῦ "Άλλου εἶναι ὁ ὄρισμός τοῦ Ἀγαθοῦ στὸν Πλάτωνα καί ἡ καρτεσιανή ἀνάλυση τῆς ἰδέας τοῦ Ἀπείρου".¹¹³ Σημειωτέον, ὡστόσο, ὅτι σέ ἓνα

¹⁰⁹ Στό περίφημο εισύνοπτο φιλοσοφικό βιογραφικό του μέ τίτλο «Signature», ὑποστηρίζει: «Ο ἄλλος, ἀποκαλυπτόμενος μέσω τοῦ προσώπου (visage), εἶναι ὁ πρῶτος νοητός πρὶν ἀπό τοὺς πολιτισμούς [...] Τοῦτο σημαίνει διατράνωση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἡθικῆς ἔναντι τῆς ιστορίας. Τό νά δεῖξουμε ὅτι ἡ πρώτη σημασία ἀναδύεται στήν ἡθικότητα [...] σημαίνει ὅτι χαράζουμε ἔνα ὄριο στήν κατανόηση τοῦ πραγματικοῦ ἀπό τήν ιστορία καί ἔνανθρίσκουμε τὸν πλατωνισμό» (DL, σ. 439-440· οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

¹¹⁰ Βλ. π, σ. 79.

¹¹¹ Βλ. DMT, σ. 112.

¹¹² Βλ. EDE, σ. 70: Ἀναγνωρίζει πλατωνικά μοτίβα τῆς φαινομενολογίας τοῦ Χοῦσσερ διαφορετικά ἀπό αὐτά πού εἶχαν ἐπισημάνει ἄλλοι μελετητές: «Τό ἰδεῶδες τοῦ φωτός, ὁ νοητός ἥλιος ὡς ὄρος κάθε ὑπαρξῆς: ἵδου τά αὐθεντικά πλατωνικά μοτίβα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χοῦσσερ μᾶλλον παρά ὁ ρεαλισμός τῶν ἰδεῶν βάσει τοῦ ὅποιου τὸν συσχετίζουν μέ τὸν Πλάτωνα». Βλ. ἐπίσης ΗΗΗ, σ. 711-712: «ὁ Χάιντεγκερ συνεχίζει, κατά κάποιον τρόπο, τό ἔργο τοῦ Πλάτωνος ἀναζητώντας τό διπλολογικό θεμέλιο τῆς ἀλήθειας καί τῆς ὑποκεμενικότητας».

¹¹³ Βλ. F. Dastur, «Intentionnalité et métaphysique» στή ΙΙ, Ιδ. σ. 127. Ήρθλ. ΗΗΗ, σ.

τουλάχιστον χωρίο τοῦ *De Dieu qui vient à l'idée*, ὁ Λεβινάς θεωρεῖ προκατόχους του στό σημεῖο αὐτό μέ τή σειρά τούς Ντεκάρτ, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Κάντ, Χέγκελ, Μπερέζον καί Χάιντεγκερ.¹¹⁴ Σύμφωνα μέ ἄλλους μελετητές τοῦ Λεβινάς, τό βασικό ἐρώτημα ὅλης τῆς φιλοσοφίας του εἶναι πλατωνικό:

«Ολη ἡ προσπάθεια τοῦ Λεβινάς συνίσταται, βάσει μᾶς κριτικῆς υἱοθέτησης τῆς –παραδοσιακῆς ἀπό τὸν Πλάτωνα καί ἐπειτα— ἀντίθεσης ἀνάμεσα στό "Ίδιο καί στό "Άλλο ως ἀντίθεσης ἀνάμεσα σέ δύο γένη τοῦ εἶναι, στό νά νομιμοποιήσει ἔνα «ἀπόλυτως ἄλλο "Άλλο». Ἡ ἀπόλυτη αὐτή ἐτερότητα θά εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος (autrui).¹¹⁵

Αξίζει ώστόσο νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Ζάν-Μάρκ Ναρμπόν (Jean-Marc Narbonne) κατέδειξε πρόσφατα πώς ὁ Λεβινάς προβαίνει σέ μά νεοπλατωνική ἐμμηνευτική προσέγγιση τοῦ πλατωνικοῦ «ἐπέκεινα τῆς ούσιας», ἀναδεικνύοντας τήν ἐγγύτητα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λε-

31: «Ποῦ θά ἐμφανίζοταν τό ἀπόλυτο "ἄλλως" (autrement) τοῦ "ἐπέκεινα τοῦ εἶναι" (au-delà de l'être), πού διατύπωσαν ὁ Πλάτων καί ὁ Πλωτίνος ἐνάντια στήν [...] ταυτότητα τοῦ Ταυτοῦ —τό ὄντολογικό πεῖσμα τοῦ ὅποιου ἐνστρέφεται [...] στό "Ἐγώ εἰδεμή στό νά μποῦμε στή θέση τοῦ ἄλλου (substitution à autrui);» Ό Λεβινάς ἀναφέρεται ἐδῶ στό «ἐπέκεινα τῆς ούσιας» στό ἔκτο βιβλίο τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας (509b), ὅπως συνάγεται καί ἀπό ἄλλο χωρίο τοῦ ἔργου του (EDE, σ. 264-265), φράση τήν ὅποια συναντοῦμε στὸν τίτλο τοῦ δεύτερου σημαντικότερου βιβλίου του: *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Στό χωρίο τοῦ *De Dieu qui vient à l'idée* πού παραβέτουμε ἀνωτέρω μεταφράζουμε «ἐπέκεινα τοῦ εἶναι» τή φράση τοῦ Λεβινάς «autrement qu'être», ἀφενός ἐπειδή, ὅπως μᾶλις εἴδαμε, ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ δύο διαφορετικούς ὄρους —être καί essence— στὸν τίτλο τοῦ *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* καί, ἀφετέρου, ἐπειδή υἱοθετεῖ συστηματικά τή θεμελιώδη διάκριση τοῦ Χάιντεγκερ μεταξύ εἶναι (Sein) καί ὄντος (Seiendes), ἔξινυντας μέ ποιητικούς ὄρους τήν ὑπεροχή τοῦ «ρήματος τῶν ρημάτων, τοῦ ρήματος "εἶναι", τό ὅποιο κακῶς ἀποκαλούμε δονηθητικό» (BL. DQVI, σ. 78).

¹¹⁴ BL. DQVI, σ. 184-185.

¹¹⁵ BL. Rodolphe Calin καί François-David Sebbah, *Le vocabulaire de Levinas*, Ellipse, «Vocabulaire de φ», Παρίσι 2002, σ. 6. BL. ἐπίσης ὁ.π., σ. 25-26. Γιά τήν πλατωνική ἐμπνευση τοῦ Λεβινάς, BL. ἐπίσης Francis Guibal, *La Gloire en exil. Le témoignage philosophique d'Emmanuel Levinas*, Les Éditions du Cerf, Παρίσι 2004, σ. 92, σημ. 1. Γιά μά ἀπόπειρα ἐμβάθυνσης στήν πολύπλοκη σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τὸν Πλάτωνα —καθὼς, σέ ἄλλα κείμενά του, ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς ἀναδεικνύει (καί ἐκθεάζει ἀπό ἄλλη ὀπτική γνωνία) τόν ἀντιπλατωνισμό τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας τῆς σημασίας (signification), ἡ ὅποια βασίζεται στή φαινομενολογία, στή φιλοσοφία τοῦ Μπερέζον, ἀλλά καί στή φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ (BL. χαρακτηριστικά ΗΗΗ, σ. 30-31 καί σ. 33)—, BL. a) Jean-François Mattei, «Levinas et Platon» στή ΗΗΗ, σ. 73-87. 6) Stella Sandford, «Plato and Levinas: the Same and the Other», περ. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30, 2, 1999, σ. 131-150.

βινάς στό σημεῖο αὐτό μέ τόν στοχασμό τοῦ Πρόκλου (ἔστω καὶ ἄν ὁ Λεβινάς δέν ἀναφέρεται στόν Πρόκλο) ¹¹⁶ καὶ ἀντιδιαστέλλοντας τήν πλατωνική πρός τήν πλωτινική σύλληψη τοῦ «έπεκεινα». ¹¹⁷

Οσον ἀφορᾶ τόν Σωκράτη, πιστεύω ὅτι θά ἄξιζε νά ἀφιερώσει κανείς ἔνα ἄρθρο στή μελέτη τοῦ συνόλου τῶν ἀναφορῶν τοῦ Λεβινάς στή διδασκαλία του. Έστιάζει πρωτίστως τό ἐνδιαφέρον του στό ρόλο πού ἔπαιξαν, στό πλαίσιο τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, βασικά σωκρατικά θέματα, ὅπως τό γνῶθι σαυτόν, ἡ μαιευτική, ὁ θάνατός του, οἱ ἀντιλήψεις του περί ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, τό δαιμόνιο ἢ ἡ ἀντιληψή του περί σώματος, τά ὅποια προσεγγίζει μέσα ἀπό τό δικό του φιλοσοφικό πρίσμα. Υποστηρίζει, γιά παράδειγμα, ὅτι

τό μάθημα τοῦ Σωκράτη ἐκλαμβάνει τόν δάσκαλο ὡς τόν μοναδικό ἀρμόδιο γιά τήν ἀσκηση τῆς μαιευτικῆς: κάθε διδασκαλία πού εισάγεται στήν ψυχή δρισκόταν ἥδη ἐκεῖ. Ή ταύτιση τοῦ Ἐγώ —ἡ ὑπέροχη αὐτάρκεια τοῦ ἐγώ —είναι τό φυσικό χωνευτήριο αὐτῆς τῆς μεταλλαγῆς (transmutation) τοῦ "Άλλου σέ Ταυτό". ¹¹⁸

Άλλου ὁ Λεβινάς διατείνεται ὅτι τό ἔσχατο ἐγχείρημα τῆς μεταφυσικῆς δέν συνεχίζεται στό γνῶθι σαύτόν ¹¹⁹ ἢ ὅτι,

σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή ἐρμηνεία, τό νά ἔχεις ἔνα σῶμα σημαίνει πώς τό ἀνέχεσαι ὡς ἀντικείμενο τοῦ ἔξωτερικού κόσμου· τό σῶμα διαράνει τόν Σωκράτη ὅπως οἱ ἀλυσίδες πού κρατοῦν τόν φιλόσοφο δέσμιο στή φυλακή τῶν Ἀθηνῶν. ¹²⁰

Ἐξάλλου, σύμφωνα μέ τόν Λεβινάς, ὁ βασανισμένος Σωκράτης παραμένει ἐλεύθερος καὶ ἔχει ἔναν ὡραῖο θάνατο.

¹¹⁶ Βλ. J.-M. Narbonne, *Levinas et l'héritage grec* καὶ Wayne Hankey, *Cent ans de néoplatonisme en France*, Vrin, Les Presses de l'Université Laval, Παρίσι καὶ Κεμπέκ 2004, σ. 60-64 καὶ 73-76.

¹¹⁷ Βλ. ὥ.π., σ. 64-73.

¹¹⁸ Βλ. EDE, σ. 167. Βλ. ἐπίσης II, σ. 185-186: «Ἡ σωκρατική μαιευτική εἶχε ὑπερνικήσει μά παιδαγωγική πού εἰσήγαγε ιδέες σέ ἔνα πνεύμα βιάζοντάς το καὶ ἀποπλανώντας το, ἐνεργήματα κατ' ούσιαν ταυτόσημα. Δέν ἀποκλείει τό ἀνοιγμα τῆς διάστασης τοῦ ἀπείρου [...] Αὐτή ἡ φωνή [...] διδάσκει τήν ιδία τήν ὑπερβατικότητα». Γιά τή σωκρατική μαιευτική, θλ. ἐπίσης II, σ. 196 καὶ 223· καὶ DQVI, σ. 107.

¹¹⁹ Βλ. II, σ. 88. Βλ. ἐπίσης III, σ. 25: «Ἄν τι γνῶθι σαύτόν κατόρθωσε νά γίνει ἡ θεμελιώδης διδαχή ὅλης τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, τοῦτο συνέβη διότι, σέ τελική ἀνάλυση, ὁ Δυτικός ἀνευρίσκει τή σύμπαν ἐντίς του». Ηλ. ἐπίσης EN, σ. 212.

¹²⁰ Βλ. QRPN, σ. 116-117.

Πρόκειται γιά ἔναν ἄδικο, ἀλλά ὡραῖο θάνατο. Ἡ σκέψη του παραμένει μέχρι τήν τελευταία στιγμή ἄρνηση. Διατηρεῖ τούς φίλους του, οἱ ὅποιοι δέν τόν ἀπαρνοῦνται. ¹²¹

Άλλου πάλι ὁ Λεβινάς ἀνατρέχει στήν ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ πλατωνικοῦ Φαιδρώνος ἀπό τόν Ἀλεξάντρο Κοζέβ (Alexandre Kojève), ὑπόστηριζοντας ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ Πλάτωνος ἀπό τό διάλογο αὐτό ὄφελεται πιθανῶς στό γεγονός ὅτι ὁ λαμπρός μαθητής τοῦ Σωκράτη δέν εἶχε πεισθεῖ ὅτι τά ἐπιχειρήματα τοῦ δασκάλου του ὑπέρ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς εύσταθοῦν. ¹²² Ο Λεβινάς ὑπόστηριζε ἐπίσης ὅτι ἵσως τό σωκρατικό δαιμόνιο νά ὑποδεικνύει τήν ἐτερονομία τῆς ἐλευθερίας, τήν ὅποια δέν μᾶς δίδαξαν οἱ ἀρχαῖοι "Ελληνες". ¹²³ Ἐπιπλέον, στοχαζόμενος γιά τό «ἀξεπέραστο διφορούμενο τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς», τό ὅποιο ἀναδεικνύει ἡ ἔβραική Τορά, ὁ Λεβινάς παραπέμπει σέ κείμενο τοῦ Κικέρωνα σχετικά μέ τή λύτρωση τοῦ Σωκράτη ἀπό τά πάθη πού τόν ταλάνιζαν μέσω τοῦ ὄρθου Λόγου. ¹²⁴

Σημειωτέον ἔξαλλου ὅτι, προσεγγίζοντας κριτικά τίς θέσεις τοῦ Χάιντεγκερ γιά τό ρόλο πού διαδραματίζει ὁ κόσμος καὶ εἰδικότερα τό ρῖζωμα σέ ἔναν τόπο γιά τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ¹²⁵ ὁ Λεβινάς ἐντοπίζει κοινά σημεῖα στή στάση τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ ἔβραισμοῦ στό ζήτημα αὐτό:

Ο Σωκράτης προτιμοῦσε τό ἀστυ ὅπου συναντοῦμε ἀνθρώπους ἔναντι τῆς ἔξοχῆς καὶ τῶν δέντρων. Ο ιουδαϊσμός είναι ἀδελφός τοῦ σωκρατικοῦ μητύματος [...] ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ἐλεύθερος ἔναντι τῶν τόπων. ¹²⁶

"Ενα ἄλλο κοινό σημεῖο μεταξύ τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν ἔβραιών τό ὅποιο ἀναδεικνύει ὁ Λεβινάς ἔγκειται στό γεγονός ὅτι

¹²¹ Βλ. LC, σ. 32. Ἡ ἀφορμή πού ὠθησε τόν Λεβινάς νά διατυπώσει αὐτές τίς σκέψεις είναι ἡ ἀκόλουθη: «Ἡ ἰσχύς τῆς τυραννίας ἐπί τοῦ Λόγου, τήν ὅποια ὁ Πλάτων δέν ἀγνοεῖ, είναι πολύ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο φαίνεται ἐνίστε νά ὑπόστηριζε [...] Γνωρίζουμε ὅτι οἱ δυνατότητες τῆς τυραννίας είναι πολύ εύρυτερες. Διαθέτει ἀπειρά μέσα, ἀπό τόν ἔρωτα καὶ τό χρῆμα μέχρι τά βασανιστήρια καὶ τήν πείνα, τή σωπή καὶ τή ρητορική» (ὥ.π.). Γιά τήν καταδίκη τοῦ Σωκράτη σέ θάνατο, θλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 19, σημ. 2. Γιά τό θάνατο τοῦ Σωκράτη, θλ. ἐπίσης DMT, σ. 18, 23 καὶ 27.

¹²² Βλ. AT, σ. 162.

¹²³ Βλ. DQVI, σ. 48 καὶ σημ. 19. Γιά τό σωκρατικό δαιμόνιο, θλ. ἐπίσης II, σ. 305.

¹²⁴ Βλ. TTM, σ. 183.

¹²⁵ Βλ. DI, σ. 348-350.

¹²⁶ Βλ. DI, σ. 360.

έχουν αὐθόρμητα τήν τάση [...] νά κρίνουν αύστηρά τή φύση τους (ό 'Εβραῖος εἶναι λιγότερο σίγουρος γιά τόν έαυτό του ἀπό ό,τι νομίζουμε).¹²⁷

Όφειλουμε, τέλος, νά έπισημάνουμε ότι ο Λεβινάς έκλαμβάνει ώς κεφαλαιώδες ἐγχείρημά του στό 'Ολότητα καί ἄπειρο τήν

προσπάθεια παρουσίασης τοῦ πνευματικοῦ (spirituel) σύμφωνα μέ τήν καρτεσιανή τάξη, ή όποια προηγεῖται τῆς σωκρατικῆς τάξης. Διότι ὁ σωκρατικός διάλογος προϋποθέτει ὅντα πού έχουν συνανέσει στό λόγο (discours) καί τά όποια, κατά συνέπεια, έχουν ηδη ἀποδεχθεῖ τούς κανόνες του, ἐνῶ ή διδασκαλία ὀδηγεῖ στόν τυπικά λογικό λόγο (discours logique) δίχως ρητορική, δίχως κολακεία οὔτε γοητεία καί, ώς ἐκ τούτου, δίχως δία τηρώντας τήν ἐσωτερικότητα τοῦ ὑποδεχόμενου [τήν ιδέα τοῦ 'Απείρου].¹²⁸

Γιά ἐπαρκέστερη κατανόηση τοῦ ὄρου «διδασκαλία» (enseignement) στό παρατεθέν χωρίο, ἀξίζει νά ἀνατρέξουμε στή θέση τήν όποια ὑποστηρίζει ο Λεβινάς λίγες ἀράδες παραπάνω καί στήν όποια θά ἐπανέλθει:¹²⁹

'Η διδασκαλία εἶναι ἔνας λόγος (discours) ὃπου ὁ δάσκαλος μπορεῖ νά προσκομίσει στόν μαθητή ό,τι ὁ τελευταῖος δέν γνωρίζει ἀκόμη. Δέν λειτουργεῖ ὅπως ή μαυετική, ἀλλά συνεχίζει τήν ἔνθεση ἐντός μου τῆς ιδέας τοῦ ἄπειρου. 'Η ιδέα τοῦ ἄπειρου προϋποθέτει μά ψυχή ίκανή νά περιέχει περισσότερα ἀπ' όσα μπορεῖ νά ἀντλήσει ἀπό τόν έαυτό της.¹³⁰

Τρεῖς διευκρινίσεις εἶναι ἀπαραίτητες στό σημεῖο αὐτό: α) Τί προσάπτει ο Λεβινάς στόν Σωκράτη; Θεωρώντας ότι

ή δυτική φιλοσοφία τίς πιό πολλές φορές ήταν μά ὄντολογία· ήταν μά ἀναγωγή τοῦ "Άλλου στό" "Ίδιο μέ τή μεσολάθηση ἐνός μέσου καί οὐδέτερου ὄρου, πού ἔχασφαλίζει τήν κατανόηση τοῦ ὄντος,

ὑποστηρίζει ότι

αὐτή ή ὑπεροχή τοῦ "Ίδιου ὑπῆρξε ή διδασκαλία τοῦ Σωκράτη. Νά μή δεχόμαστε τίποτα ἀπό τόν "Άλλο ἄνθρωπο, ἔκτος ἀπό ἐκεῖνα πού εἶναι μέσα μας, σάν νά κατέχουμε ἀνέκαθεν αὐτά πού μᾶς ἔρχονται ἀπ' ἔξω.¹³¹

¹²⁷ Βλ. *πτμ*, σ. 183.

¹²⁸ Βλ. *πι*, σ. 196-197 (οι ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

¹²⁹ Βλ. *πι*, σ. 223.

¹³⁰ *πι*, σ. 196.

¹³¹ *πι*, σ. 33-34 (μτφρ. Νίκος Ναπορήης) *Πρβλ. II*, σ. 86: «'(1) Σωκράτης μᾶς

6) Στή σύλληψη τῆς ιδέας τοῦ ἄπειρου ἐκ μέρους τοῦ Λεβινάς ἀναφερόμαστε κατωτέρω, στήν ἐνότητα τῆς παρούσας ἐργασίας σχετικά μέ τήν ὄφειλή τοῦ Λεβινάς στόν Ντεκάρτ: ἔτσι ἔξηγεται ή (προφανῶς μεταφυσική) προτεραιότητα τῆς καρτεσιανῆς τάξης ἔναντι τῆς σωκρατικῆς στήν ὅποια ἀναφέρεται ὁ Λεβινάς στό παρατεθέν χωρίο. γ) 'Η δυνατότητα τῆς ψυχῆς νά περιέχει περισσότερα ἀπό όσα μπορεῖ νά ἀντλήσει ἀπό τόν έαυτό της ἀποτελεῖ μά ἀπό τίς θεμελιώδεις θέσεις τοῦ Μπερζόν πρόκειται μάλιστα γιά τόν μπερζονικό ὄρισμό τοῦ πνεύματος καί τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας.¹³² Σημειωτέον ότι, σέ ταλμουδικές μελέτες του, ὁ Λεβινάς ἀποδίδει αὐτό τό χαρακτηριστικό στή γλώσσα:

ή γλώσσα, πού εἶναι ίκανή νά περιέχει περισσότερα ἀπ' όσα περιέχει, θά ήταν τό φυσικό στοιχεῖο τῆς ἐμπνεύσεως, παρά η πρίν ἀπό τήν ἀναγωγή της σέ ἐργαλεῖο μετάδοσης σκέψεων.¹³³

Κρίνουμε ἀπαραίτητη μά παρέκβαση στό σημεῖο αὐτό σχετικά μέ τόν ὑψηλό βαθμό δυσκολίας πού παρουσιάζουν τά βασικά κείμενα τοῦ Λεβινάς:

'Υπάρχει μά ἐγγενής δυσκολία νά δώσουμε ἔνα νόημα, ἀν ὅχι μονο-

ἔμαθε ότι εἶναι ἀδύνατο νά εἰσαγάγουμε μά ιδέα στή σκέψη, δίχως νά τήν ἔχουμε ἡδη δρεῖ ἐκεῖ» (ή ὑπογράμμιστε εἶναι τοῦ Λεβινάς). Τί προσάπτει ἀκριβῶς ὁ Λεβινάς στήν ὄντολογία; «Φιλοσοφία τῆς ἔξουσίας (rouvoir), ή ὄντολογία, ώς πρώτη φιλοσοφία πού δέν θέτει ὑπό ἀμφισθήτηση τό "Ίδιο, εἶναι μά φιλοσοφία τῆς ἀδικίας". Ἀκολουθεῖ δρομύτατη κριτική στήν ὄντολογία τοῦ Χάντεγκερ, ή ὅποια θεωρεῖ ότι ή ὄντολογία προηγεῖται τῆς μεταφυσικῆς, ότι ή ἐλευθερία προηγεῖται τῆς δικαιοσύνης, καί συνίσταται, σέ τελική ἀνάλυση, «σέ μά κίνηση ἐντός τοῦ "Ίδιου πρίν ἀπό τήν ὑποχρέωση ἔναντι τοῦ "Άλλου». (π, σ. 38). 'Ο Λεβινάς ὑποστηρίζει, ἀντιθέτως, ότι «ή σχέση μέ τόν "Άλλο ώς συνομιλήτη [...] προηγεῖται κάθε ὄντολογίας. 'Η ὄντολογία προϋποθέτει τήν μεταφυσική» (π, σ. 39).

¹³² Βλ. χαρακτηριστικά Bergson, *Ceuvres*, PUF, Παρίσι 1959, σ. 838 καί τοῦ ιδίου *Mélanges*, PUF, Παρίσι 1972, σ. 1064-1065 καί 1081. Πρβλ. Γιάννης Πρελορέντζος, «Η προβληματική τοῦ χρόνου στή φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson» στό: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Μορφές κατανόησης καί διαχείρισης τοῦ χρόνου*, ἐπιμ. ἔκδοσης: Π. Νούτσος, Ιωάννινα 2005, σ. 73-74.

Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Σωκράτη, βλ. ἐνδεικτικά LC, σ. 37· DL, σ. 289-290 καί 310· AE, σ. 72· InI, «Transcendance et intelligibilité» (1984), σ. 89· καί IJH, σ. 110 καί 111. Βλ. ἐπίσης τήν παράγραφο πού ἀφιερώνει στήν ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ σωκρατικοῦ φαινομένου ἀπό τόν Kierkegaard: InI, «Recension: Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 89.

¹³³ Βλ. ADN, σ. 136.

σήμαντο, τουλάχιστον ἐπαρκῶς προσδιορισμένο στίς ἔννοιες τίς ὅποιες χρησιμοποιεῖ ὁ Λεβινάς (καὶ ἄρα νά προτείνουμε ἔνα «λεξικό τοῦ Λεβινάς»). Καταρχάς, πέραν τῶν ἀλυσίδων λόγων, ὅπου οἱ ἔννοιες διαδέχονται ή μία τὴν ἄλλη καὶ ὑπάργονται οἱ μὲν στίς δέ, ὅπου διατάσσονται (elles s'ordonnent), τὰ κείμενα τοῦ Λεβινάς ἀφήνουν τίς ἔννοιες νά συνυπάρχουν δίχως λογική ιεράρχηση. Αύτή ἡ συνύπαρξη τῶν ἔννοιῶν συνεπάγεται τὴν πολυσημία πού προέρχεται ἀπό μάκι μή [ἀρχαιο]έλληνική σύνταξη ὅπου οἱ ἔννοιες διεισδύουν, τρόπον τινά, οἱ μὲν στίς δέ, δίχως νά μποροῦμε νά τίς ὄριοθετήσουμε μέ ἄλλον τρόπο εἰμή αὐθαιρέτως... Οἱ δύο αὐτές χειρονομίες (σύνταξη συνύπαρξης καὶ λογική τῆς παρόξυνσης (exaspération)) συνδέονται μεταξύ τους μέ ἔναν τρόπο τὸν ὅποιο θά ἔπερπε νά ἔξετασουμε περαιτέρω στήν αὐστηρή ἐργασία τῆς ἀμφισημίας πού διεκδικοῦν τὰ κείμενα τοῦ Λεβινάς: κείμενα ὅπου τρεμοπαίζουν τὸ Λεχθέν (Dit) καὶ τὸ Λέγεν (Dire) διαμέσου τοῦ Ἀντιλεγθέντος (Dédit), ὅπου τρεμοφέγγουν οἱ ἀκόμη μή ἀπολύτως προσδιορισμένες ὄψεις μᾶς ἔννοιολογικῆς πολυσημίας.¹³⁴

Ἐπανερχόμενοι στή θέση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στό ἔργο τοῦ Λεβινάς, οἱ ἀναφορές του στούς προσωκρατικούς ἐν γένει¹³⁵ ἡ εἰδικότερα στόν Θαλῆ,¹³⁶ στόν Ἡράκλειτο,¹³⁷ στόν Ἐμπεδοκλῆ,¹³⁸ στόν Ἀναξίμανδρο¹³⁹ καὶ στόν Παρμενίδη¹⁴⁰ εἶναι λιγοστές καὶ, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅχι ιδιαίτερα σημαντικές. Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιά τίς ἀναφορές του στόν Ἐπίκουρο¹⁴¹ (ἡ στόν ἐπικούρειο Λουκρή-

¹³⁴ Βλ. Rodolphe Calin καὶ François-David Sebbah, *Le vocabulaire de Levinas*, Ellipse, «Vocabulaire de φ», Παρίσι 2002, σ. 3-4. Γιά τὴν ιδιοτυπία τῆς ἀνάπτυξης τῶν θεμάτων στή φιλοσοφία τοῦ Λεβινάς, εἰδικότερα στό Ὁλόγητα καὶ ἄπειρο, ἡ ὅποια δέν εἶναι οὔτε ἀμιγῶς περιγραφική οὔτε ἀμιγῶς παραγωγική (dédutive), βλ. τήν εὔστοχη παρατήρηση τοῦ Ντερριντά, «Violence et métaphysique. Essai sur la pensée d'Emmanuel Levinas» στή συλλογή δοκιμών του *L'écriture et la différence*, Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 1991 (1η ἔκδοση στή συλλογή «Tel Quel», 1967), σ. 124, σημ. 1. Εξάλλου, σχετικά μέ τήν ἔννοιολογική ἀμφισημία καὶ εἰδικότερα σχετικά μέ τίς τρεῖς χρήσεις τοῦ ὄρου «ἄλλος» (autre) στό Ὁλόγητα καὶ ἄπειρο, βλ. Agata Zielinski, *Levinas. La responsabilité est sans pourquoi*, ὥ.π., σ. 87-89.

¹³⁵ Βλ. ἐνδεικτικά HAH, σ. 107· HS, σ. 24· DMT, σ. 39· καὶ AT, σ. 67 καὶ 75.

¹³⁶ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 282· HS, σ. 76-77· καὶ DMT, σ. 85.

¹³⁷ Βλ. ἐνδεικτικά QRPH, σ. 114· TA, σ. 28· DMT, σ. 86 καὶ 90· HS, σ. 106· καὶ AT, σ. 75.

¹³⁸ Βλ. ἐνδεικτικά AT, σ. 75.

¹³⁹ Βλ. ἐνδεικτικά AT, σ. 67 καὶ 75.

¹⁴⁰ Βλ. ἐνδεικτικά TIRH, σ. 127· DE, σ. 124· IA, σ. 20, 22 καὶ 78· PI, σ. 105 καὶ 108· καὶ DMT, σ. 90.

¹⁴¹ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 167· IA, σ. 50· II, σ. 105· DMT, σ. 28 καὶ 118· AT, σ. 163.

τιο)¹⁴² καὶ στούς στωικούς.¹⁴³ Ἀντιθέτως, οἱ ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Ἀριστοτέλη¹⁴⁴ εἶναι μέν πολὺ λιγότερες ἀπό ὅσες στόν Πλάτωνα, ὡστόσο εἶναι συχνά σημαντικές.¹⁴⁵

Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιά τίς ἀναφορές του στόν Πλωτίνο, καθώς, γιά παράδειγμα, ὁ Λεβινάς ἀποδίδει τό «ἄλλως», τό «διαφορετικά» τοῦ «έπεκεινα τῆς ούσιας» ὅχι μόνο στόν Πλάτωνα ἀλλά καὶ στόν Πλωτίνο¹⁴⁶ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τόν Πλωτίνο, πού θεωρεῖ τή φιλοσοφία ώς τήν εἴσοδο στό βασιλείο τοῦ ἀπολύτου, ὁ ἔθραισμός δέχεται πραγματική ὑπερβατικότητα.¹⁴⁷ Εξάλλου, σέ ἀρχετά χωρία τοῦ ἔργου του ὁ Λεβινάς ἀναμετριέται μέ τή θεωρία τοῦ Πλωτίνου περί τοῦ Ἐνός.¹⁴⁸ Αξίζει ἔξαλλου νά μελετηθεῖ ἡ ὄφειλή τοῦ Λεβινάς καὶ τοῦ Ντερριντά στόν Πλωτίνο ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀναλύσεις τους περί «ἴχνους» (trace),¹⁴⁹ μᾶς ἀπό τίς θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς.¹⁵⁰ Ἔνα ἄλλο σημαντικό ζήτημα στό ὅποιο ὁ στοχασμός τοῦ Λεβινάς συναντάται μέ αὐτόν τοῦ Πλωτίνου εἶναι ἡ ἀντιληφή τους γιά τό κακό· γιά ἀμφότερους τό κακό εἶναι μιά πραγματική δύναμη, ὑπάρχει θετικά, καὶ δέν συνίσταται ἀπλῶς στήν ἀποδυνάμωση μιᾶς θετικῆς ἀρχῆς.¹⁵¹

¹⁴² Βλ. TA, σ. 66.

¹⁴³ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 269· AE, σ. 271· DQVI, σ. 85· καὶ AT, σ. 75.

¹⁴⁴ Βλ. ἐνδεικτικά TIRH, σ. 127 καὶ 218· DE, σ. 109· EE, σ. 58, 63 καὶ 127· EDE, σ. 81, 82 καὶ 263· IH, σ. 112· DL, σ. 162, 169, 269, 278 καὶ 280· PI, σ. 28, 79, 206, 241 καὶ 300· HAH, σ. 8 καὶ 107· AE, σ. 174 καὶ 191-192· PT, «Pensée et prédication» (1977), σ. 37· DQVI, σ. 48, σημ. 19 καὶ σ. 72, 75, 86, 100, 168, 185· InI, «Transcendance et intelligibilité» (1984), σ. 283· HS, σ. 185 καὶ 207· ECPP, σ. 67-68, 71 καὶ 72· EN, σ. 40, 54, 70, 88 καὶ 105· AT, σ. 57, 60-61, 65, 66, 74-76 καὶ 138.

¹⁴⁵ Ιδίως στής πανεπιστημιακές παραδόσεις τοῦ Λεβινάς περί Θεοῦ, θανάτου καὶ χρόνου κατά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1975-1976, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναδεικνύεται σέ ἔναν ἀπό τους βασικούς «συνομιλήτες» τοῦ Λεβινάς, πλάι στους Πλάτωνα, Ντεκάρτ, Κάντ, Χέρκελ, Χούσσερ καὶ Χάιντεγκερ (βλ. DMT, Index, σ. 281).

¹⁴⁶ Βλ. LC, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 75 καὶ 99· DQVI, σ. 31 καὶ AT, σ. 67.

¹⁴⁷ Βλ. DL, σ. 35 καὶ σημ. 1.

¹⁴⁸ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 152, 265 καὶ 280-281· PI, σ. 105 καὶ 108· HAH, σ. 68· AE, σ. 152· EN, σ. 153-155· καὶ AT, σ. 29-33.

¹⁴⁹ Βλ. J.-M. Narbonne, *Levinas et l'héritage grec*, ὥ.π., σ. 10 καὶ 60.

¹⁵⁰ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, «La trace de l'autre» (1963), σ. 261-282, ὁ. σ. 275-282.

¹⁵¹ Βλ. J.-M. Narbonne, *Levinas et l'héritage grec*, ὥ.π., σ. 73, σημ. 149. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Πλωτίνο, βλ. ἐνδεικτικά LC, σ. 55· DMT, σ. 144· AT, σ. 67, 70 καὶ 77· καὶ «De l'un à l'autre. Transcendance et temps» στό M. Abensour καὶ C. Chalier (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 29-31. Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν νεοπλατω-

Σημειωτέον ότι ο Λεβινάς ύποστηρίζει πάντοτε τήν ἀρχαιοελληνική κληρονομιά, ἔστω καὶ ἂν δέν θεωρεῖ ότι συνιστᾶ τήν ἀπαρχή τοῦ πολιτισμοῦ¹⁵² καὶ ἀναδεικνύει τήν διττή κληρονομιά (βιβλική καὶ ἀρχαιοελληνική) τῆς Εὐρώπης,¹⁵³ κάτι πού ὥθησε τὸν Ντερριντά νά ἀναφερθεῖ τό 1964 στὸν Λεβινάς, στό ἄρθρο του «Violence et métaphysique» –στό ὅποιο ἀναφερόμαστε παρακάτω— ἐπικαλούμενος τόν «Ἐλληνοεβραϊο» (Greekjew) τοῦ Ὀδυσσέα τοῦ Τζένης Τζόνους.

2. **Νεότερη καὶ σύγχρονη φιλοσοφία. Χοῦσσερλ καὶ Χάντεγκερ:** Οι δύο βασικοί φιλόσοφοι μέ τούς ὅποιους «διαλέγεται» ἀκατάπαυστα ὁ Λεβινάς εἶναι ὁ Χάντεγκερ καὶ, δευτερεύοντως (ώς πρός τήν υἱοθέτηση τῶν θέσεών του καὶ ὡς πρός τό θαυμασμό πού νιώθει γιά τό φιλοσοφικό του ἔγχειρημα), ὁ Χοῦσσερλ. Ἡ θέση αὐτή τοῦ θεμελιωτῆ τῆς φαινομενολογίας στό ἔργο τοῦ Λεβινάς μπορεῖ νά ἔνισει γιά πολλούς λόγους: πρῶτον, διότι ὁ Λεβινάς πῆγε στή Γερμανία πρωτίστως γιά νά παρακολουθήσει τά μαθήματα τοῦ Χοῦσσερλ (κάτι πού ἔκανε ἐπί δύο ἔξαμηνα, τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1928-1929, στό Φράιμπουργκ).¹⁵⁴ δεύτε-

νιαμό, 6λ. ἐνδεικτικά EN, σ. 154-155 καὶ 157· καὶ AT, σ. 136. Γιά τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τόν Πλωτίνο, 6λ. ἐνδεικτικά John Izzi, «Proximity in Distance: Levinas and Plotinus», περ. *International Philosophical Quarterly*, τόμ. 38, τχ. 1, 1998, σ. 5-16.

¹⁵² Βλ. ἐνδεικτικά AT, σ. 178: «Ἐίμαι ὑπέρμαχος τῆς [ἀρχαιο]ἐλληνικῆς κληρονομίας. Δέν βρίσκεται στή ἀπαρχή, ἀλλά τά πάντα ὀφείλουν νά “μεταφραστοῦν” στά ἐλληνικά. Ἡ μετάφραση τῶν Γραφῶν ἀπό τούς Ἐβδομήκοντα συμβολίζει αὐτή τήν ἀναγκαιότητα». Βλ. ἐπίσης τόν ἔξαιρετικά ἐνδιαφέροντα ὄρισμό τῆς ἐλληνικότητας πού προτείνει ὁ Λεβινάς: «Ἀποκαλῶ ἐλληνικό, πέραν τοῦ λεξιογρίου, τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς σοφίας πού τό ἐγκαθίδρυσαν στήν Ἑλλάδα (Hellade), τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἐκφράζεται ἡ πασχίζει νά ἐκφραστεῖ, ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Δύσης, ὑπερικώντας τίς τοπικές ἴδιαιτερότητες τοῦ γραφικοῦ ἡ τοῦ φοικλορικοῦ ἡ τοῦ ποιητικοῦ ἡ τοῦ θρησκευτικοῦ» (AHN, σ. 156).

¹⁵³ Βλ. πρώτιστα AHN, σ. 153-172: «La Bible et les Grecs», id. σ. 155-157. Βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικά AT, σ. 145-146: «Αὐτό πού εἶναι ἔξαιρετικά σημαντικό γιά τό ἴδιο τό νόημα τῆς Εὐρώπης εἶναι ότι ἡ βιβλική κληρονομιά της προϋποθέτει τήν ἀναγκαιότητα τῆς [ἀρχαιο]ἐλληνικῆς κληρονομίας. Ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι μιά ἀπλή σύγχριση δύο πολιτιστικῶν ρευμάτων. Εἶναι κάτι τό συγχεκριμένο (la concréteude), ὅπου οι σοφίες τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ βιβλικοῦ κάνουν κάτι παρατάνω ἀπό τό νά συγχλίνουν».

¹⁵⁴ Βλ. τίς ἀναμήνησεις τοῦ Λεβινάς ἀπό αὐτή τήν περίοδο στά ἄρθρα του «Fribourg, Husserl et la phénoménologie», περ. *Revue d'Allemagne*, τχ. 43, Μάιος 1931, σ. 403-414 (τό ἄρθρο αὐτό περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή ἄρθρων τοῦ Λεβινάς, *Les imprévus de l'histoire*, σ. 94-106) καὶ «Séjour de jeunesse auprès de Husserl, 1928-1929» (1989) στό PT, σ. 3-7.

ρον, ἐπειδή ἀφιέρωσε στό ἔργο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ὅχι μόνο τό πρῶτο ἄρθρο πού ἔγραψε στά γαλλικά¹⁵⁵ καὶ τή διδαχτορική του διατριβή¹⁵⁶ (τῶν σπουδῶν τρίτου κύκλου)¹⁵⁷ ἀλλά καὶ ἄλλα σημαντικά κείμενα.¹⁵⁸ τρίτον, ἐπειδή μετέφρασε μαζί μέ τήν Γκαμπριέλ Παΐφφερ (Gabrielle Peiffer) τούς *Cartesianische Meditationen*, οι ὅποιοι δημοσιεύθηκαν γιά πρώτη φορά στά γαλλικά,¹⁵⁹ σχεδόν δύο δεκαετίες προτού δημοσιεύθουν στά γερμανικά.¹⁶⁰ τέταρτον, ἐπειδή ἔξακολουθεῖ νά ἀναγνωρίζει στό τέλος τῆς ζωῆς του ότι ἡ ὁδός τῆς φαινομενολογίας τοῦ φαίνεται ἀναπόδραστη.¹⁶¹ πέμπτον, διότι ἔξομολογεῖται ότι

μέ τόν Χοῦσσερλ, ἀνακάλυπτα τό συγκεκριμένο νόημα τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας νά «έργαζομαι στή φιλοσοφία», χωρίς νά βρίσκομαι ἔξαρχης ἔγκλειστος σέ ἔνα δογματικό σύστημα, ἀλλά ταυτοχρόνως δίχως νά διατρέχω τόν κίνδυνο νά προχωρῶ βάσει χαροκών ἐνοράσεων.¹⁶²

Ἐξάλλου, ὁ Χοῦσσερλ κατεῖχε σημαίνουσα θέση στήν πανεπιστημιακή διδασκαλία τοῦ Λεβινάς μέχρι τό τέλος τῆς λαμπρῆς σταδιοδρομίας του.¹⁶³

¹⁵⁵ Τό 1929, σέ ἡλικία μόλις 23 ἔτῶν, ὁ Λεβινάς δημοσίευσε «Sur les Ideen de M. E. Husserl» στή Revue philosophique de la France et de l'étranger. Τό ἄρθρο αὐτό περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή δοκιμών του Les imprévus de l'histoire, σ. 45-93· ἐπανέκδοση Le Livre de poche, «Biblio. Essais», σ. 37-80.

¹⁵⁶ Βλ. Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl, Vrin, Παρίσι 2001 (Librairie académique Perrin, Παρίσι 1930).

¹⁵⁷ Ἡ διευχρίση αὐτή εἶναι ἀπαραίτητη, γιά νά γίνει κατανοητό, ἀφενός, τό γεγονός ότι ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ σέ τόσο νεαρή ἡλικία καὶ, ἀφετέρου, τό ότι χρειάστηκε νά παρουσιάσει πρός υποστήριξη ὡς κρατική διδαχτορική διατριβή (Doctorat d'État) τό ἔργο του 'Ολότητα καὶ ἀπειρο, τό 1961 –πάνω ἀπό τριάντα χρόνια μετά τήν υποστήριξη τῆς πρώτης διατριβῆς— προκειμένου νά μπορέσει νά κάνει πανεπιστημιακή σταδιοδρομία.

¹⁵⁸ Βλ. EDE-DQVI, σ. 34-61: «De la conscience à la veille. À partir de Husserl» καὶ σ. 231-257: «Notes sur le sens» καὶ HS, σ. 207-215: «Hors sujet».

¹⁵⁹ Βλ. E. Husserl, Méditations cartésiennes, Vrin, Παρίσι 1931. Ο H G. Peiffer μετέφρασε τούς τέσσερεις πρώτους *Cartesianische Meditationen* καὶ ὁ Λεβινάς τόν πέμπτον καὶ δυσκολότερο σχετικά μέ τή διυποκειμενικότητα (6λ. M. A. Lescourtret, Emmanuel Levinas, ὥ.., σ. 72). Γιά τήν περίοδο αὐτή τῆς φιλοσοφικῆς διαδρομῆς τοῦ Λεβινάς, 6λ. Jean-François Lavigne, «Levinas avant Levinas: l'introducteur et le traducteur de Husserl» στό PT, σ. 49-72.

¹⁶⁰ Βλ. E. Husserl, Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge: Husserliana I, M. Nijhoff, Χάγη 1950.

¹⁶¹ Βλ. F. Poirier, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, ὥ.., σ. 76.

¹⁶² Βλ. EI, σ. 18. Πρόλ. M.-A. Lescourtret, Emmanuel Levinas, ὥ.., σ. 106.

¹⁶³ Βλ. E. Poirier, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, ὥ.., σ. 163: 'Αναφερόμενος

‘Ωστόσο ή πολύ ένδιαφέρουσα και πολύπλοκη σχέση του Λεβινάς μέ τόν Χοῦσσερλ ύπερβαίνει τά ὄρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας και ἄλλωστε ἔχει μελετηθεῖ σέ βάθος (ὅσον ἀφορᾶ τήν ὄφειλή του πρώτου στόν δεύτερο, τή διαφοροποίησή του σέ σχέση μέ βασικές χουσσερλιανές θεωρίες, ὅπως είναι οι θεωρίες τῆς ἀποβλεπτικότητας και τῆς διυποκειμενικότητας, ἀλλά και τήν ἀντίληψή του γιά τή βασική διαφορά του Χάιντεγκερ ἀπό τόν Χοῦσσερλ).¹⁶⁴

Τό ίδιο ισχύει και γιά τήν ἀκόμη πιό πολύπλοκη σχέση του Λεβινάς μέ τόν Χάιντεγκερ. Πράγματι, ἀπό τή μά, οὐδέποτε ἔπαψε νά ἀναγνωρίζει και νά ἐκθειάζει τήν ἀπαράμιλη φιλοσοφική ἀξία τού ἔργου του, προπαντός τού *Εἶναι και χρόνος*,¹⁶⁵ ίδιως τῆς περίφημης διαφορᾶς μεταξύ είναι (Sein) και ὄντος (Seiendes):

‘Ο θαυμασμός μου γιά τόν Χάιντεγκερ είναι κυρίως θαυμασμός γιά τό *Εἶναι και χρόνος*. Προσπαθῶ πάντοτε νά ξαναζήσω τήν ἀτμόσφαιρα αὐτῶν τῶν ἀναγνώσεων, ὅταν τό 1933 ἡταν ἀκόμη ἀδιανόητο [ἀναφέρεται στό σύντομο διάστημα τῆς πρωτανείας τού Χάιντεγκερ στό Πανεπιστήμιο τού Φράμπουργκ ύπό ἑθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, τό ὅποιο ὁ Γερμανός φιλόσοφος στήριζε]. Μιλοῦν συνήθως γιά τή λέξη «εἶναι» σάν νά ἐπρόκειτο γιά ἓνα οὐσιαστικό, μολονότι είναι κατ’ ἔξοχήν ρῆμα. Στά γαλλικά λένε *l’être a un être*. Μέ τόν Χάιντεγκερ, στή λέξη «εἶναι» ἀφυπνίστρηκε ἡ «ρηματικότητά» (*verbalité*) της, αὐτό πού στό «εἶναι» είναι συμβάν (*évenement*), τό «συμβαίνειν» (*se passer*) τού είναι. [...] Σέ αὐτή τή ρηματική ἡχητικότητα μᾶς συνήθισε ὁ Χάιντεγκερ [...]」¹⁶⁶ Ετοι ή φιλοσοφία

στά σεμινάρια τά ὅποια συνέχιζε νά διευθύνει μετά τή συνταξιοδότησή του ἀπό τό Πανεπιστήμιο τῆς Σορδόνης (τό 1976) και μέχρι τό 1984, ύποστηρίζει: «Ἀφέρωσα σχεδόν πάντα τά σεμινάρια αὐτά σέ χουσσερλιανά θέματα· ἔξασφάλιζα μά συνέχεια τού Χοῦσσερλ μετά τά χρόνια τῆς κανονικῆς διδασκαλίας μου».

¹⁶⁴ Βλ. πρωτίστως α) Yasuhiko Murakami, *Levinas phénoménologue*, Éditions Jérôme Millon, «Krisis», Γκρενόμπλ 2002. 6) Jacques Colette, «Levinas et la phénoménologie husserlienne», στόν συλλογικό τόμο *Les Cahiers de la nuit surveillée. Emmanuel Levinas, Verdier, Παρίσι 1984, σ. 19-36. γ) François Aubay, «Conscience, immanence et non-présence: Emmanuel Levinas, lecteur de Husserl», περ. Alter (revue de phénoménologie), τχ. 1, 1993. δ) Rudolf Bernet, «Levinas's critique of Husserl» στό Simon Critchley και τχ. 1, 1993. ε) Rudolf Bernet, «Levinas's critique of Husserl» στό Simon Critchley και Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, δ.π., σ. 82-99. Βλ. Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, δ.π., σ. 82-99. Βλ. Agata Zielinski, *La responsabilité est sans pourquoi*, PUF, «Philosophies», Παρίσι 2004, σ. 12-24: «Sortir de la lettre husserlienne».*

¹⁶⁵ Βλ. *InEv*, σ. 12: «Γιά μένα ὁ Χάιντεγκερ είναι προπαντός τό *Εἶναι και χρόνος*. Ήνων ὅτι τό «θαῦμα», τό Wunder τῆς φαινομενολογίας είναι τό *Sein und Zeit*. ‘Οτιδή-ποτε περιέχεται στό ἔργο αὐτής είναι ὥντως μά ἀκριβέστατη ἐφαρμογή τῆς φαινομενολογίας μετόπου, ἀν ἔξαρτεσμε τή γεγονής ἡτι δὲν δέχεται τόν συγκροτητικό ρόλο τῆς συνεδρήσης».

Θά ἡταν —ἀκόμη και ὅταν δέν τό καταλάβαινε— μά ἀπόπειρα ἀπάντησης στό ἔρωτημα περί τῆς σημασίας τού είναι ώς ρήματος. Ἐνῶ ὁ Χοῦσσερλ ἔξακολουθοῦσε νά προτείνει— ἔνα ύπερβατολογικό πρόγραμμα στή φιλοσοφία, ὁ Χάιντεγκερ ὅριζε σαφῶς τή φιλοσοφία ἐν σχέσει μέ τούς ἄλλους τρόπους γνώσης ώς «θεμελιώδη ὄντολογία».¹⁶⁷

‘Η ἀπόδοση στά γαλλικά τῆς διάκρισης τοῦ Sein ἀπό τό Seiendes προβλημάτισε ἔντονα τόν Λεβινάς. Ἐνῶ ἀρχικά προτίμησε, «γιά λόγους εύφωνίας» ὅπως ύποστηρίζει, νά τή μεταφέρει στά γαλλικά ώς διαφορά μεταξύ exister (ύπάρχειν) και existant (ύπάρχοντος),¹⁶⁸ στό *Autrement qu’être*, χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο essence (ούσια)

γιά νά ἐκφράσει τό «εἶναι» πού διαφέρει ἀπό τό «δύν», τό γερμανικό Sein πού διαχρίνεται ἀπό τό Seiendes, τό λατινικό esse πού διαχρίνεται ἀπό τό σχολαστικό ens.¹⁶⁹

Κατανοεῖ ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ γραφή τοῦ ὄρου essence πού θά ἀπέδιδε καλύτερα τό γεγονός ὅτι τό «εἶναι» είναι ρῆμα θά ἡταν essance, ἀλλά δέν ἀποτολμᾶ ἐδῶ αὐτόν τό γλωσσικό νεωτερισμό,¹⁷⁰ σέ ἀντίθεση μέ τόν Ντερριντά και τήν περίφημη différence του. Θά τό κάνει λίγα χρόνια ἀργότερα:

γράφουμε essence μέ α γιά νά δηλώσουμε μέ τή λέξη αὐτή τό ρηματικό (verbal) νόμημα τῆς λέξης «εἶναι»: τήν ἐπιτέλεση τού είναι, τό Sein πού διαχρίνεται ἀπό τό Seiendes.¹⁷¹

‘Η θεμελιώδης συνεισφορά τοῦ Χάιντεγκερ στή φιλοσοφία δέν συνίσταται ὅμως μόνο στή διάκριση μεταξύ είναι και ὄντος ἡ στό νέο νόμημα πού ἀπέδωσε, συνακόλουθα, στούς ὄρους «πεπερασμένο» και «ἄπειρο».¹⁷² Ο Λεβινάς ἀναδεικνύει ἐπίσης τή σπουδαιότητα τῶν

¹⁶⁶ Βλ. *EI*, σ. 28. Βλ. ἐπίσης *EDE*, σ. 81-83 και 143-147· *TA*, σ. 24· *NP*, σ. 9· *IH*, σ. 112-113· και *EN*, σ. 222-223.

¹⁶⁷ Βλ. *TA*, σ. 24.

¹⁶⁸ Βλ. *AE*, σ. 9, σ. 43, σημ. 1 και σ. 163, σημ. 2.

¹⁶⁹ Βλ. *AE*, σ. 13, σημ. 1: «Ο ὄρος essence —πού δέν τολμοῦμε νά γράφουμε essence— δηλώνει τό esse πού διαχρίνεται ἀπό τό ens —τή διαδικασία ἡ τό συμβάν τού είναι— τό Sein πού διαφέρει ἀπό τό Seiendes». Βλ. ἐπίσης *AE*, σ. 9, τή σημαντική ἐπιστήμανση τού Λεβινάς σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό.

¹⁷⁰ Βλ. *DQVI*, σ. 78, σημ. 1. Βλ. ἐπίσης *DQVI*, σ. 175: «Γράφουμε essence μέ α, ὅπως insistence, γιά νά κατονομάσουμε τή ρηματική ὄψη (aspect verbal) τῆς λέξης «εἶναι»». Τή γραφή εσσικτές συναντήσουμε ἐπίσης *DQVI*, σ. 80, 81, 82, 83.

¹⁷¹ Βλ. *AT*, σ. 87.

άναλύσεών του περί «έαυτότητας» (*Jemeinigkeit*) στό *Sein und Zeit* (§9),¹⁷² τῆς φαινομενολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ θυμικοῦ,¹⁷³ τῆς θεωρίας του περί ἐκ-στάσεων τοῦ χρόνου,¹⁷⁴ καθώς καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τῆς περατότητας, τοῦ *Dasein*, τοῦ εἶναι-πρός-θάνατο,¹⁷⁵ τῆς διάρριψης (*Geworfenheit*),¹⁷⁶ τοῦ ζεύγους ἐννοιῶν «θετική παρεύρεση» (*Vorhandenheit*) καὶ «χρηστική προχειρότητα» (*Zuhandenheit*)¹⁷⁷ κ.λπ. Ο Λεβινάς ἐκτιμᾶ ἐπίσης ιδιαιτέρως τή νέα προσέγγιση τῆς ιστορίας τῆς φιλοσοφίας πού εἰσήγαγε ὁ Χάιντεγκερ.¹⁷⁸

Από τήν ἄλλη ὅμως οὐδέποτε τοῦ συγχώρησε τή συνοδοιπορία του μέ τόν χιτλερισμό¹⁷⁹ (ἔστω γιά περιορισμένο χρονικό διάστημα, σύμφωνα μέ σσα γνώριζε τουλάχιστον ὁ Ἰδιος, διότι ἡ συζήτηση εἶναι ἀκόμη ἀνοιχτή).¹⁸⁰ Αξίζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ διάλογος μέ τόν Χάιντεγκερ διεξάγεται σέ ὅλο τό ἔργο τοῦ Λεβινάς, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τή διδακτορική του διατριβή σχετικά μέ τή θεωρία τῆς ἐνόρασης στή φαινομενολογία τοῦ Χοῦσσερλ.¹⁸¹ Συνεχίζεται στά πρῶτα μεταπολεμικά του ἔργα Ἀπό τήν ὑπαρξη στό ὑπάρχον (1947), *Le Temps et l'Autre* (1948) καὶ κυρίως στό *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*.

¹⁷² Βλ. DQVI, σ. 82, 146-147 καὶ 155.

¹⁷³ Βλ. ἐνδεικτικά EE, σ. 121· EDE, σ. 105-109 καὶ σ. 285, σημ. 2· EI, σ. 30-31 καὶ 118· DQVI, σ. 89 καὶ 263· EN, σ. 149 καὶ 167-168· καὶ ECPP, σ. 102-103.

¹⁷⁴ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 286, 287 καὶ 289.

¹⁷⁵ Βλ. EI, σ. 31 καὶ EN, σ. 222-223.

¹⁷⁶ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Liberté et commandement» (1953), σ. 45 καὶ LC, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 68.

¹⁷⁷ Βλ. ἐνδεικτικά AT, σ. 134. Τήν ἀπόδοση στά ἐλληνικά τῶν περίφημων χαῖντεγκεριανῶν ὥρων *Geworfenheit*, *Vorhandenheit* καὶ *Zuhandenheit* δανείζομαι ἀπό τόν Γιώργο Ξηροπαΐδη, Ό Χάιντεγκερ καὶ τό πρόβλημα τῆς Ὀντολογίας, Κριτική, Ἀθήνα 1995, σ. 72 καὶ 82.

¹⁷⁸ Βλ. EI, σ. 34: «Ὕπάρχει στόν Χάιντεγκερ ἔνας νέος, ἀμεσος τρόπος μέ τόν ὅποιο δαλέγεται μέ τούς φιλοσόφους καὶ μέ τόν ὅποιο ἀρύεται ἀπό τούς μεγάλους κλασικούς ἀπολύτως ἐπίκαιφες διδασκαλίες».

¹⁷⁹ Βλ. ἐνδεικτικά TT, σ. 76: «Μποροῦμε νά συγχωρήσουμε πολλούς Γερμανούς, ἀλλά ὑπάρχουν Γερμανοί τούς ὅποιους εἶναι δύσκολο νά συγχωρήσουμε. Εἶναι δύσκολο νά συγχωρήσεις τόν Χάιντεγκερ». Βλ. ἐπίσης DQVI, σ. 146: «Γνωρίζετε ὅτι, ὅταν ἀποτίω φόρο τιμῆς στόν Χάιντεγκερ, τό τίμημα μοῦ εἶναι πάντα δυσβάσταχτο· καὶ ξέρετε ἀσφαλῶς ὅτι δέν μοῦ κοστίζει λόγω τῆς ἀναντίφρητης μεγαλοφυΐας του». Βλ. ἐπίσης DL, σ. 418· InEV, σ. 13· καὶ F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 84-85.

¹⁸⁰ Βλ. EN, σ. 255.

¹⁸¹ Βλ. TPH, σ. 11, 14-15, 16, 174, 187, 210 καὶ 221.

Προφιλοσοφικές καὶ φιλοσοφικές «τροφές» τοῦ Ἐμμανουέλ Λεβινάς ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2008

ger (1949), καὶ ὀλοκληρώνεται στό Ὁλότητα καὶ ἀπεφρ (1961), στό Autrement qu'estre ou au-delà de l'essence (1978) καὶ στά μεταγενέστερα κείμενά του, ἔστω κι ἂν ἡ κριτική τοῦ Λεβινάς σέ θεμελιώδεις θεωρίες τοῦ Χάιντεγκερ, βασικά στοιχεῖα τῆς ὅποιας συναντοῦμε καὶ στά προηγούμενα ἔργα, ἀποβαίνει ὀλοένα δριμύτερη.¹⁸²

Οι λιγοστές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Φράντς Μπρεντάνο (Franz Brentano), δάσκαλο τοῦ Χοῦσσερλ πού εἰσήγαγε πρῶτος τήν ἔννοια τῆς ἀποβλεπτικότητας, καὶ εἰδικότερα στήν ἰδιοτυπία τῆς σύλληψης τῆς ἀποβλεπτικότητας ἀπό τόν πρῶτο σέ σχέση μέ τόν δεύτερο¹⁸³ εἶναι δευτερεύουσας σημασίας στό ἔργο τοῦ Λεβινάς (μέ ἔξαρεση τίς σελίδες πού ἀφιερώνει στή συγχριτική μελέτη τοῦ ρόλου τῆς ἀναπαράστασης στή θεωρία τοῦ Χοῦσσερλ καὶ τοῦ Μπρεντάνο περί ἀπο-

¹⁸² Γιά τήν ἰδιοτυπία τῆς φαινομενολογίας τοῦ Λεβινάς σέ σχέση μέ τή φαινομενολογία τοῦ Χοῦσσερλ καὶ τοῦ Χάιντεγκερ, βλ. ἐνδεικτικά François-David Sebbah, «Visage de clone», περ. *Les Études philosophiques*, τχ. 3/2006, Ιούλιος 2006, σ. 354. Γιά τήν κριτική τοῦ Λεβινάς στόν Χάιντεγκερ, βλ. ἐνδεικτικά a) Stephen Gans, «Ethics or Ontology: Levinas and Heidegger», περ. *Philosophy Today*, καλοκαίρι 1972, σ. 117-121. b) Guy Petitdemange, «L'un ou l'autre. La querelle de l'ontologie: Heidegger-Levinas» στό ἀφίέρωμα τοῦ περ. *Cahiers de la nuit surveillée* στόν Ἐμμανουέλ Λεβινάς, Verdier, Παρίσι 1984, σ. 37-49. γ) Jacques Colléony, «Heidegger et Levinas: la question du Dasein», περ. *Les Études philosophiques*, τχ. 3, 1990, σ. 313-331. δ) Robert John Scheffler Manning, *Interpreting Otherwise than Heidegger: Emmanuel Levinas's Ethics as First Philosophy*, Duquesne University Press, Πίτσμπουργκ 1993. ε) Jean Greisch, «Heidegger et Levinas interprètes de la facticité» στό PT, σ. 181-207. στ) Tina Chanter, *Time, Death and the Feminine: Levinas with Heidegger*, Stanford University Press, Στάνφορτ, Καλιφόρνια 2001. ζ) Darin Crawford Gates, «Ontological Disclosure and Ethical Exposure: Heidegger and Levinas on Meaning, Subjectivity, and Non-Indifference», περ. *Philosophy Today*, τόμ. 45, τχ. 4, χειμώνας 2001, σ. 319-334. η) Agata Zieliński, *La responsabilité est sans pourquoi*, ὥ.π., σ. 24-31: «S'évader de Heidegger». θ) François Raffoul, «Being and the Other: Ethics and Ontology in Levinas and Heidegger» στό Eric Sean Nelson, Antje Kapust καὶ Kent Still (ἐπιμ.), *Addressing Levinas*, Northwestern University Press, «Northwestern University Studies in Phenomenology and Existential Philosophy», Ἐβδομάδα Πλλνός 2005, σ. 138-151. i) Daniel Salvatore Schiffer, *La philosophie d'Emmanuel Levinas. MétaPhysique, esthétique, éthique*, PUF, «Intervention philosophique», Παρίσι 2007, πρῶτο μέρος, σ. 19-60. Στό Simon Critchley καὶ Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, ὥ.π., σ. 277-278 περιλαμβάνεται ἔνας κατάλογος τῶν ἀγγλόγλωσσων μελετῶν ἀναφορικά μέ τή σχέση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Χάιντεγκερ.

¹⁸³ Βλ. ἐνδεικτικά TPH, σ. 9 καὶ 72· InI, «Phénoménologie» (1934), σ. 85· EDE, σ. 44· AE, σ. 65, σημ. 1 καὶ σ. 275· DMT, σ. 219· DQVI, σ. 161, 239 καὶ 258· EN, σ. 145, 161 καὶ 252· καὶ ECPP, σ. 78.

βλεπτικότητας).¹⁸⁴ Τό ίδιο ισχύει και γιά τίς έξισου λιγοστές άναφορές του στόν Μάξ Σέλερ.¹⁸⁵

Χέγκελ, Ντεκάρτ, Κάντ:¹⁸⁶ Ο τρίτος φιλόσοφος μέ τόν στοχασμό τοῦ όποιου άναμετριέται συστηματικά ὁ Λεβινάς είναι ὁ Χέγκελ: γνωρίζουμε ὅτι, μετά τή μαθητεία του στή φαινομενολογία τοῦ Χούσσερλ και τοῦ Χάιντεγκερ, ὁ Λεβινάς μελέτησε μεθοδικά τή φιλοσοφία τοῦ Χέρκελ, μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁸⁷ Εἰδικότερα στό Όλότητα και ἀπειρο ὁ Χέγκελ είναι ἔνας ἀπό τούς βασικούς «συνομιλητές» τοῦ Λεβινάς, έξισου ἵσως σημαντικός ἐν προκειμένῳ μέ τόν Χάιντεγκερ.¹⁸⁸ Ἡ παρουσία τοῦ Χέρκελ είναι ἐπίσης πολύ σημαντική στό Autrement qu'estre.¹⁸⁹ Τό βασικό ἔργο τοῦ Χέγκελ τό όποιο ἀξιοποιεῖ κριτικά ὁ Λεβινάς και στά δύο μεζονα πονήματά του είναι ἡ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, κάτι πού δέν μᾶς ἔνιζει, καθώς ἀνήκει στή χορεία τῶν μεγάλων φιλοσόφων και διανοητῶν πού παρακολουθοῦσαν τό περίφημο σεμινάριο τοῦ Ἀλεξάντρ Κοζέβ σχετικά μέ τή Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, κατά τή δεκαετία τοῦ 1930.¹⁹⁰ Ἡ στάση τοῦ Λεβινάς ἔναντι τοῦ Χέγκελ είναι διπτή: ἀπό τή μία, ἀναγνωρίζει ὅτι

τό ἑγελιανό σύστημα ἀντιπροσωπεύει τής ἀπόληξη τῆς σκέψης και τῆς ιστορίας τῆς Δύσης, ἐννοημένες ὡς ἀναστροφή ἐνός πεπρωμένου σέ ἐλευθερία, καθώς ὁ Λόγος διαποτίζει κάθε πραγματικότητα ἡ ἐμφανίζεται σέ αὐτήν. Ἀνήκουστο ἐγχείρημα! Ἡ καθολική σκέψη δέν πρέπει πλέον νά χωρίζεται —στό μυαλό ὄρισμένων διανοουμένων— ἀπό τό ἀτομικό τό όποιο καθιστά νοητό.¹⁹¹

¹⁸⁴ Βλ. *ΤΙΡΗ*, σ. 91-97.

¹⁸⁵ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΙΡΗ*, σ. 11· *ΕΕ*, σ. 121· *EDE*, σ. 34, 73 και σ. 285, σημ. 2· *LC*, «Transcendance et hauteur», σ. 79· *AE*, σ. 107· *DMT*, σ. 26 και 80· και *EN*, σ. 56.

¹⁸⁶ Ἡ σειρά μέ τήν όποια παραθέτω τούς τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους τῶν νεοτέρων χρόνων δέν είναι, προφανῶς, χρονολογική ἀντανακλᾶ τό ρόλο πού διαδραματίζουν στή φιλοσοφία τοῦ Λεβινάς, ἔστω ἄν ἀσκεῖ κριτική σέ πτυχές τοῦ στοχασμοῦ τους, πρωτίστως στή φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ.

¹⁸⁷ Βλ. Jacques Rolland, *Parcours de l'autrement*, PUF, Παρίσι 2000, σ. 270.

¹⁸⁸ Βλ. Yasuhiko Murakami, *Levinas phénoménologue*, ὥ.π., σ. 19.

¹⁸⁹ Βλ. *AE*, σ. 34, 38, 48, 91, 96, 127, 133, 149, 160, 161, 163, 164 και σποράδην.

¹⁹⁰ Βλ. M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 108. Γιά τό σεμινάριο αὐτό τοῦ Κοζέβ στήν Έcole pratique des hautes études, ἀπό τό 1933 ὡς τό 1939, 6λ. ἐπίσης Nicolas Baverez, Raymond Aron, Editions Perrin, «Tempus», Παρίσι 2006 (Flammarion, 1993), σ. 138-143.

¹⁹¹ Βλ. *DL*, σ. 352.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Λεβινάς ἐκλαμβάνει τόν Χέγκελ ὡς «τόν μεγαλύτερο πιθανῶς διανοητή ὅλων τῶν ἐποχῶν»¹⁹² και μάλιστα σέ ἔνα κείμενο στό όποιο ἀναδεικνύει τήν ἔξαιρετικά ἀρνητική στάση τοῦ Χέγκελ ἔναντι τοῦ ιουδαϊσμοῦ.¹⁹³ Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, στό Όλότητα και ἀπειρο ὁ Χέγκελ είναι ἔνας ἀπό τούς βασικούς ἀντιπάλους τοῦ Λεβινάς, εἰδικότερα ἔξαιτίας τῆς ἀντιληψής του περί κράτους.¹⁹⁴ ἐδῶ ὁ Λεβινάς ἀντιτίθεται σφοδρά στή βίᾳ τῶν φιλοσοφιῶν τῆς ὄλότητας τοῦ Χέγκελ και τοῦ Χάιντεγκερ.¹⁹⁵

Ο τέταρτος μεζων φιλόσοφος τῶν νεοτέρων χρόνων ἰδέες τοῦ όποιου διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στό ἔργο τοῦ Λεβινάς είναι ὁ Ντεκάρτ. Ἡ θεμελιώδης καρτεσιανή θεωρία πού γονιμοποιεῖ τή φιλοσοφία τοῦ Λεβινάς είναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀπείρου ἐντός μας, «ἰδέα πού ἀνακαλύπτω και τῆς ὁποίας δέν μπορῶ νά είμαι ἡ αἰτία».¹⁹⁶ Πρόκειται γιά μιά ἔννοια τήν όποια ὁ Λεβινάς ἐφανίζεται ἀπό τόν τρίτο Μεταφυσικό στοχασμό και τήν όποια ἀξιοποιεῖ ἀκατάπαυστα,¹⁹⁷ ἴδιως στό Όλότητα και ἀπειρο και στά κείμενά του τῶν ἐπομένων δεκαετιῶν.¹⁹⁸ Εἰδικότερα στό *De Dieu qui vient à l'idée*, ὁ Λεβινάς ἀναδει-

¹⁹² Βλ. *DL*, σ. 357.

¹⁹³ Βλ. *DL*, σ. 352-357: «Hegel et les juifs». Πρόκειται γιά τή βιβλιοκρισία πού ἀφίέρωσε ὁ Λεβινάς στή μελέτη τοῦ Bernard Bourgeois, *Hegel à Francfort ou Judaïsme, Christianisme, Hégelianisme*, Vrin, Παρίσι 1970, στόν όποιο προσάπτει τή μομφή ὅτι, παρά τή ναζιστική κτηνωδία, ἔκθετει τίς θέσεις τοῦ Χέγκελ περί ιουδαϊσμοῦ χωρίς νά διαφοροποιηθεῖ στό ἐλάχιστο ἀπό αὐτές.

¹⁹⁴ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 212.

¹⁹⁵ Βλ. ὥ.π., σ. 213. Γιά μά προσπάθεια μελέτης τοῦ συνόλου τῶν θεωριῶν τοῦ Χέγκελ τίς όποιες συζητᾶ και (ἢ) στίς όποιες ἀσκεῖ κριτική ὁ Λεβινάς, 6λ. Ari Simhon, *Levinas critique de Hegel, précédé de Le sublime hégélien*, Ousia, Βρυξέλλες 2006. Γιά τή σχέση μεταξύ Λεβινάς και Χέγκελ σέ ἐπιμέρους ζητήματα, 6λ. δύο ἀρθρα τοῦ Robert Bernasconi: a) «Levinas Face to Face – with Hegel», περ. *Journal of the British Society for Phenomenology*, Ὁκτώβριος 1982, σ. 267-276. b) «Levinas, Hegel. La possibilité du pardon et de la réconciliation» στό C. Chalier και M. Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 357-379. Βλ. ἐπίσης Brian Schroeder, «The (Non)Logic of Desire and War: Hegel and Levinas» στό Hugh J. Silverman (ἐπιμ.), *Philosophy and Desire*, Continental Philosophy 7, Routledge, Νέα Υόρκη 2000, σ. 45-62.

¹⁹⁶ Βλ. *π*, σ. 20.

¹⁹⁷ Βλ. ἐνδεικτικά *EDE*, σ. 138-139, 238-239 και 242· *π*, σ. 78-79, 82 και 85· *AE*, σ. 229· *DMT*, σ. 164-165 και 246-251· *ADV*, σ. 7· *DQVI*, σ. 9, 108-109, 184-185 και 230· *AT*, σ. 55, 70 και 88-89· *InI*, «Transcendance et intelligibilité» (1984), σ. 281: «Πρόλογος στή γερμανική ἔκδοση τοῦ Totalité et infini» (1987) στό *EN*, σ. 252· *LC*, σ. 70-71, 73 και 75.

¹⁹⁸ Βλ. Rodolphe Calin και François-David Sebbah, *Le vocabulaire de Levinas*, Ellipse, «Vocabulaire de φ», Παρίσι 2002, σ. 37-38.

κνύει τή διαφορά τῆς «ἰδέας τοῦ ἀπέιρου ἐντός μας» ἀπό ὅλες τίς ἄλλες ιδέες πού σχηματίζουμε,¹⁹⁹ διευχρινίζει ὅτι δέν πρέπει ἐπ’ οὐδενί νά συγχέουμε αὐτή τήν ιδέα μέ τήν ἐγελιανή ἔννοια τοῦ «κακοῦ ἀπέιρου»²⁰⁰ καὶ ταυτίζει, σέ τελική ἀνάλυση, τήν «ἰδέα τοῦ ἀπέιρου ἐντός μας» μέ τή σχέση μας μέ τόν Θεό.²⁰¹

Αὐτό πού ὁ Ντεκάρτ ἀποκαλούσε «ἰδέα-τοῦ-ἀπέιρου-ἐντός-μας» [εἶναι] σκέψη σκεπτόμενη πέραν αὐτοῦ πού εἶναι ίκανή νά περιέχει στήν περατότητά της ώς cogito, ιδέα τήν ὅποια ὁ Θεός ἐνέθεσε (déposé) ἐντός μας, σύμφωνα μέ τή διατύπωση τοῦ Ντεκάρτ. Πρόκειται γιά μιά ἔξαιρετική, μοναδική ιδέα, ή ὅποια, σύμφωνα μέ τόν Ντεκάρτ, ίσοδυναμεῖ μέ τό σκέπτεσθαι τόν Θεό (le penser à Dieu). Σκέπτεσθαι, τό ὅποιο, στή φαινομενολογία του, δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναχθεῖ [...] στό συνειδητικό ἐνέργημα ἐνός ὑποκειμένου, στήν καθαρή θεματοποιία αποδεπτικότητα [...] ή ιδέα τοῦ Ἀπέιρου περιέχει [σύμφωνα μέ τόν Ντεκάρτ] περισσότερα ἀπό ὅσα εἶναι ίκανή νά περιέχει [...] Σκέφτεται, κατά κάποιον τρόπο, πέραν αὐτοῦ πού σκέπτεται.²⁰²

Σημειωτέον, ώστόσο, ὅτι ὁ Λεβινάς ἀξιοποιεῖ κριτικά τήν καρτεσιανή αὐτή θεωρία· μολονότι ἀναγνωρίζει ὅτι

ἡ διδασκαλία τοῦ Ντεκάρτ σύμφωνα μέ τήν ὅποια ή ιδέα τοῦ Ἀπέιρου εἶναι προγενέστερη τῆς ιδέας τοῦ περατοῦ συνιστᾶ μιά πολύτιμη ὑπόδειξη γιά κάθε φαινομενολογία τῆς συνείδησης,

ὁ ίδιος ὁ Λεβινάς ἐνδιαφέρεται γιά μιά

φαινομενολογία τῆς ιδέας τοῦ Ἀπέιρου, κάτι πού δέν ἐνδιέφερε τόν Ντεκάρτ στόν ὅποιο ἀρκοῦσαν ή μαθηματική σαφήνεια καὶ ή μαθηματική εὐχρίνεια τῶν ιδεῶν.²⁰³

Ἐξάλλου,

στόν Ντεκάρτ, ή ιδέα τοῦ Ἀπέιρου παραμένει μιά θεωρητική (théorétique)

¹⁹⁹ DQVI, σ. 9-10.

²⁰⁰ DQVI, σ. 12. Ὁ Λεβινάς μελετᾶ τήν ἐγελιανή αὐτή ἔννοια στό Autrement qu’être: AE, σ. 149, σημ. 1.

²⁰¹ DQVI, σ. 11.

²⁰² DQVI, σ. 9-10. Γιά τό θεμελιώδες αὐτό θέμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς, βλ. Stéphane Mosès, «L'idée de l'infini en nous», στό Danielle Cohen-Levinas (épim.), Levinas, Bayard, Παρίσι 2006, σ. 211-230. Πρβλ. M.-A. Lescourret, Emmanuel Levinas, θ.π., σ. 85 καὶ 107.

²⁰³ DQVI, σ. 11 καὶ σημ. 2.

ιδέα, μιά ἐνατένιση (contemplation), μιά γνώση (savoir). «Οσον μέ ἀφορᾶ, ή σχέση μέ τό Ἀπειρο δέν εἶναι μιά γνώση, ἀλλά μιά Ἐπιθυμία.²⁰⁴

Ὁ Λεβινάς, ὁ ὥποιος εἶχε παραβρεθεῖ τό 1937 στό μεγάλο διεθνές συνέδριο γιά τόν Ντεκάρτ, μέ ἀφορμή τά τριακόσια χρόνια ἀπό τή δημοσίευση τοῦ Λόγου περί τῆς μεθόδου,²⁰⁵ ἀποδεικνύεται ἔξαιρετικός γνώστης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντεκάρτ, καθώς, πλήν τῆς «ἰδέας τοῦ ἀπέιρου ἐντός μας», ἀναμετριέται μέ πλῆθος ἄλλων καρτεσιανῶν προβληματικῶν: τήν ἀμφιβολία²⁰⁶ τό cogito ώς συνείδηση.²⁰⁷ τή σχέση τοῦ cogito μέ τόν "Αλλο".²⁰⁸ τό θέμα τοῦ δόλιου πνεύματος (malin génie).²⁰⁹ τή θεωρία περί συνεχιζόμενης δημιουργίας, πού δασίζεται στήν ἀσυνέχεια τοῦ καρτεσιανοῦ χρόνου²¹⁰ (σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ θέματος μέ τήν ὅποια συμφωνοῦσαν ὅλοι οἱ μελετητές, μέχρις ὅτου τήν ἀπορρίψει ὁ Ζάν-Μαρί Μπεύσσαντ (Jean-Marie Beyssade)).²¹¹ τό status τῶν συγκεχυμένων ιδεῶν.²¹² τήν περίφημη θεωρία τοῦ Ντεκάρτ σύμφωνα μέ τήν ὅποια ἀληθεῖς εἶναι ὅλες οἱ ιδέες πού χαρακτηρίζονται ἀπό σαφήνεια καὶ εύχρινεια (idées claires et distinctes).²¹³ τήν καρτεσιανή θεωρία

²⁰⁴ Βλ. EI, σ. 86. Ὁ Λεβινάς σπεύδει νά ἀντιδιαστεί τήν ἐπιθυμία (désir) ἀπό τήν ἀνάγκη (besoin): «Προσπάθησα νά περιγράψω τή διαφορά μεταξύ τῆς Ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἀνάγκης, έάσει τοῦ γεγονότος ὅτι ή Ἐπιθυμία δέν μπορεῖ νά ξανοποιηθεῖ: ή Ἐπιθυμία τρέφεται, κατά κάποιον τρόπο, ἀπό τήν ίδια τής τήν πείνα καὶ αὐξάνεται ἀπό τήν ξανοποίησή της: ή Ἐπιθυμία εἶναι σάν μιά σκέψη πού σκέφτεται περισσότερα ἀπ’ ὅσα σκέφτεται. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιά παράδοξη δομή, ή ὅποια ὅμως δέν εἶναι περισσότερο παράδοξη ἀπό αὐτή τήν παρουσία τοῦ Ἀπέιρου σέ μιά πεπερασμένη πράξη» (EI, σ. 86-87). Γιά τή θεμελιώδη δάκριση τῆς ἐπιθυμίας ἀπό τήν ἀνάγκη, βλ. κυρίως ΙΙ, σ. 21-24, 105-108, 119-121 καὶ 195-196. Πρβλ. A. Zielinski, Levinas. La responsabilité est sans pourquoi, θ.π., σ. 58-70.

²⁰⁵ Βλ. DL, σ. 76. Πρβλ. M.-A. Lescourret, Emmanuel Levinas, θ.π., σ. 107.

²⁰⁶ Βλ. ἐνδεικτικά ΙΙ, σ. 90-91 καὶ 93-94. Γιά τήν ἀντιδιαστολή τῆς φαινομενολογίας ἀναγωγῆς πρός τήν καρτεσιανή μεθοδική ἀμφιβολία, βλ. ΤΙΡΗ, σ. 209-210 καὶ 213.

²⁰⁷ Βλ. EE, σ. 118 καὶ σ. 136-137. EN, σ. 143 καὶ σ. 157, σημ. 1.

²⁰⁸ Βλ. ΙΙ, σ. 93-94.

²⁰⁹ Βλ. ἐνδεικτικά ΙΙ, σ. 90-92 καὶ DQVI, σ. 8.

²¹⁰ Βλ. EE, σ. 128 καὶ ΙΙ, σ. 51-52.

²¹¹ Βλ. J.-M. Beyssade, La philosophie première de Descartes, Flammarion, «Nouvelle bibliothèque scientifique», Παρίσι 1981.

²¹² Βλ. ΙΙ, σ. 103. Πρβλ. Jocelyn Benoist, «Le cogito levinassien: Levinas et Descartes» στό PT, σ. 110, σημ. 5, ὁ ὥποιος διαπιστώνει στό Ὁλότητα καὶ ἀπειρο τήν «ύπεροχη ἀνάγνωση τῆς καταστατικῆς θέσης τῶν συγκεχυμένων ιδεῶν (οἱ ὅποιες, θυμίζουμε, ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ενοίκου) σύμφωνα μέ τόν Ντεκάρτ».

²¹³ Βλ. ἐνδεικτικά ΙΙ, σ. 12, σημ. 26.

περί έλευθερίας.²¹⁴ τήν άρνητική περιγραφή της ύπερβατικότητας (transcendance) από τόν Ντεκάρτ.²¹⁵ τήν περίφημη καρτεσιανή θεωρία περί ριζικής διακρίσεως μεταξύ σώματος και ψυχῆς,²¹⁶ ή όποια συμπληρώνεται από τή θεωρία του περί ένωσης ψυχῆς και σώματος στήν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου.²¹⁷ τήν ἀντιμετώπιση τῶν συναισθημάτων (sentiments) ως «ἀσαφῶν σκέψεων» από τόν Ντεκάρτ ἀλλά και από τόν Μαλμπράνς.²¹⁸ τήν περίφημη καρτεσιανή θεωρία περί γενναιοφροσύνης (générosité).²¹⁹ τήν ἀντιληψή τοῦ Καρτέσιου περί ζώων-μηχανῶν και τήν ἀρνησή του νά δεχθεῖ ὅτι τά ζῶα διαθέτουν γλώσσα.²²⁰ τήν ἀντιληψή τοῦ Ντεκάρτ γιά τή φιλοσοφία ως ἀνιδιοτελή ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.²²¹

"Ἀλλοτε πάλι ὁ Λεβινάς παραβάλλει καρτεσιανές θεωρίες μέ θεωρίες ἄλλων φιλοσόφων· γιά παράδειγμα, ἀναδεικνύει τήν ἀνωτερότητα τῆς χουσερλιανῆς περιγραφῆς ως μεθόδου ἔναντι τῆς καρτεσιανῆς περιγραφῆς τοῦ cogito, ἐφόσον ἡ πρώτη δέν καταφεύγει σέ καμία ἔννοια ή όποια θά ἡταν προαπαιτούμενη γιά τήν περιγραφή, ἐνῶ κατά τόν Ντεκάρτ τό cogito, στήν ἀτέλειά του ως ἀμφιβολία,

ὅμολογει, σέ τελική ἀνάλυση, τήν ἀναφορά του στήν ιδέα τοῦ ἀπέιρου και τοῦ τελείου.²²²

²¹⁴ Βλ. πι. σ. 86. Στό ἴδιο κείμενο ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι, κατά τόν Ντεκάρτ, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, πού είναι κατεξοχήν ἀτομικό ἐγχείρημα, ὁδηγεῖ πάντοτε στήν ἔλευθερία τοῦ ἀτόμου (βλ. ὁ.π., σ. 88).

²¹⁵ Βλ. πι. σ. 78-79.

²¹⁶ Βλ. ΑΕ, σ. 113. Μάλιστα, κατά τόν Λεβινάς, είναι πολύ δυσκολότερο ἀπό ὅσο κοινῶς φανταζόμαστε νά ύπερβούμε τήν καρτεσιανή διάκριση μεταξύ ψυχῆς και σώματος, ὅπως τό ἀποδεικνύουν οι οἰκεῖες θεωρίες τοῦ Μπερέζον και τοῦ Μερλώ-Ποντύ (βλ. EDE, σ. 258-259). Ὡστόσο ὁ ἴδιος, τόσο στούς «Στοχασμούς γιά τή φιλοσοφία τοῦ χιτλερισμοῦ τοῦ 1934 ὅσο και σέ πολύ μεταγενέστερα κείμενά του, ἔναντιώνται στήν κλασική ἀντιληψή περί σώματος και ὑποστηρίζει ὅτι «κάθε δυισμός ἀνάμεσα στό ἐγώ και στό σῶμα ὄφειλε νά ἔξαφανιστεῖ», ἀναφερόμενος στήν «ἀδιάφετη ἀπλότητα τοῦ είναι μας» τήν όποια νιώθουμε ὅταν πονάμε (QRPH, σ. 116-118). Βλ. ἐπίσης ΕΕ, σ. 122-124 και DQVI, σ. 55, σημ. 27.

²¹⁷ Βλ. ΑΕ, σ. 126 και σημ. 1 και σ. 222: ὁ Λεβινάς διευκρινίζει ἐδῶ τί είναι, κατ' αὐτόν, καταδικαστέο στή θεωρία αὐτή και τί ἐπαινετέο.

²¹⁸ Βλ. ΕΕ, σ. 172.

²¹⁹ Βλ. ἐνδεικτικά EN, σ. 234.

²²⁰ Βλ. EDE, σ. 323-324.

²²¹ Βλ. DL, σ. 278: «ἐπέλεξε τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ὡς τήν πιό ἀξιοπρεπή (digne) ἐνασχόληση μᾶς ζωῆς».

²²² Βλ. EDE, σ. 158.

'Η ἐπιρροή πού ἄσκησαν ὄρισμένες βασικές ιδέες τής φιλοσοφίας τοῦ Ντεκάρτ στό ἔργο τοῦ Λεβινάς –μολονότι ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὄφειλουμε νά ξεπεράσουμε τόν Ντεκάρτ²²³ ἥταν ἀδύνατον νά διαφύγει τήν προσοχή τῶν μελετητῶν, οι όποιοι τά τελευταῖα χρόνια ἐπιχειροῦν νά προσδιορίσουν μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ἀκρίβεια τήν ὄφειλή τοῦ δεύτερου στόν πρῶτο.²²⁴

'Ο πέμπτος μεῖζων φιλόσοφος μέ πτυχές τοῦ ἔργου τοῦ ὄποιου ἀναμετριέται σέ ὅλη του τή φιλοσοφική παραγωγή ὁ Λεβινάς είναι ὁ Κάντ· ἡ σχέση μεταξύ τῶν δύο στοχαστῶν ἔχει ἐπίσης μελετηθεῖ ἐπαρκῶς.²²⁵ Πολύ σπανιότερα ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στόν σύγχρονό του νεοκαντιανισμό και στήν ἐπιρροή του στή γερμανική φιλοσοφική σκηνή.²²⁶

Μπερέζόν: "Οπως καταδείχθηκε μέχρι τώρα, ὅσον ἀφορᾶ τό τμῆμα τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης μέ τό ὄποιο «συνομιλεῖ» και ἀναμετριέται ὁ Λεβινάς, ὑπάρχουν τουλάχιστον πέντε φιλόσοφοι πού σημάδεψαν περισσότερο τόν στοχασμό του ἀπό ὅσο ὁ Μπερέζον. 'Ο κομβικός ρόλος πού διαδραματίζουν οι ἐν λόγω φιλόσοφοι στό ἔργο του είναι

²²³ Βλ. DL, σ. 438.

²²⁴ Βλ. πρωτίστως τή μελέτη τοῦ Anthony F. Beavers, *Levinas beyond the Horizons of Cartesianism: an Inquiry into the Metaphysics of Morals*, Peter Lang, Νέα Υόρκη 1995 και τό ἄρθρο τοῦ Jocelyn Benoist, «Le cogito levinassien: Levinas et Descartes» στό PT, σ. 105-122. Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, τή συγκριτική μελέτη τῆς λεβινασιανῆς μέ τήν καρτεσιανή σύλληψη τῆς γενναιοφροσύνης: François-David Sebbah, «Visage de clone», περ. *Les Études philosophiques*, τχ. 3/2006, Ιούλιος 2006, σ. 361, σημ. 2.

²²⁵ Ἐκτός ἀπό τίς μελέτες τῆς Catherine Chalier, *Pour une morale au-delà du savoir: Kant et Levinas*, Albin Michel, Παρίσι 1998 (ἄγγλική μετάφραση: *What Ought I to do? Morality in Kant and Levinas*, μτφρ. Jane Marie Todd, Cornell University Press, "Ιθαξα, Νέα Υόρκη 2002) και τοῦ John Llewelyn, *The Hypocritical Imagination: between Kant and Levinas*, Routledge, Λονδίνο 2000, βλ. ἐνδεικτικά τά ἀκόλουθα ἄρθρα: α) J.-F. Lyotard, «Logique de Levinas» στό F. Laruelle (έπιμ.), *Textes pour Emmanuel Levinas*, J.-M. Place, Παρίσι 1980. β και γ) Alain David, «S'orienter dans la pensée» και François Marty, «La hauteur et le sublime» στό C. Chalier και M. Abensour (έπιμ.), *Emmanuel Levinas*, ὁ.π., σ. 201-223 και 322-333 ἀντιστοίχως. δ) Étienne Féron, «Intérêt et désintéressement de la raison: Levinas et Kant» στό M. Dupuis (έπιμ.), *Levinas en contrastes*, De Boeck Université, 1994. ε) Alain Renaut, «Levinas et Kant» στό PT, σ. 89-104. στ) Paul Davies, «Sincerity and the end of theodicy: three remarks on Levinas and Kant» στό S. Critchley και R. Bernasconi (έπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, ὁ.π., σ. 161-187. ζ) Olivier Dekens, *Politique de l'autre homme. Levinas et la fonction politique de la philosophie*, Ellipses, «Philo», Παρίσι 2003, σ. 63-85: «Le Kant de Levinas. Notes pour un transcendentalisme éthique».

²²⁶ Βλ. ἐνδεικτικά ΠΠΗ, σ. 17 και 169· DL, σ. 253-254 και ΗΛΗ, σ. 9.

πασίδηλος τόσο ποσοτικά (ἀναφέρεται σέ αὐτούς πολύ περισσότερο ἀπό όσο στόν Μπερξόν) ὅσο καὶ ποιοτικά (βασικές ἔννοιές τους ἔχουν ἐπηρεάσει τόν στοχασμό του περισσότερο ἀπό όσο ἡ μπερξονική διάρκεια, ἡ θεμελιώδης ἰδέα τοῦ Μπερξόν κατά τόν Λεβινάς, ὁ ὅποῖς συμφωνεῖ στό σημεῖο αὐτό μέ τόν συγγραφέα τῶν Ἀμεσων δεδομένων τῆς συνείδησης καὶ τῆς Δημιουργικῆς ἐξέλιξης). Οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ εἶναι ὁ Χάιντεγκερ, ὁ Χοῦσσερλ, ὁ Χέγκελ, ὁ Ντεκάρτ, ὁ Πλάτων καὶ μᾶλλον καὶ ὁ Κάντ (ἢ σειρά μέ τήν ὅποια τούς παραθέτουμε βασίζεται στό ρόλο πού παῖζουν στό ἔργο τοῦ Λεβινάς, ἔστω ἂν ἀσκεῖ κριτική σέ βασικές τους θεωρίες). Τοῦτο ισχύει γιά ὅλα τά βιβλία του, εἰδικότερα γιά τό δεύτερο μεῖζον ἔργο του, τό Autrement qu'estre ou au-delà de l'essence,²²⁷ ἀλλά καὶ γιά τό πρῶτο, τό Ὁλότητα καὶ ἄπειρο.²²⁸ Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι, κατά τήν ὑποστήριξη τῆς κρατικῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Λεβινάς (‘Ολότητα καὶ ἄπειρο) στό Πανεπιστήμιο τῆς Σορβόννης, τό 1961, ὁ Βλαντιμίρ Γιανκελεβίτς ἔξεφρασε τή λύπη του γιά τήν ἀπουσία τοῦ Μπερξόν ἀπό τήν ἐν λόγω ἐργασία.²²⁹ Ἀκόμη καὶ ὁ Ζάν-Λύκ Μαριόν, πού θεωρεῖ τόν Λεβινάς τόν μεγαλύτερο Γάλλο φιλόσοφο τοῦ 20οῦ αἰώνα μετά τόν Μπερξόν, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μεγάλοι προκάτοχοι τοῦ Λεβινάς, τούς ὅποιους ὁ Ἰδιος διεκδίκησε ὡς προκατόχους, εἶναι, στή μεταφυσική, ὁ Πλάτων, ὁ Ντεκάρτ καὶ ὁ Κάντ, καὶ στή φαινομενολογία ὁ Χοῦσσερλ, ὁ Χάιντεγκερ, ὁ Σάρτρ καὶ ὁ Μερλώ-Ποντύ.²³⁰

Θά μπορούσαμε νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀνιχνεύσουμε τούς λόγους τῆς ισχνότερης παρουσίας τοῦ Μπερξόν στό ἔργο τοῦ Λεβινάς σέ σχέση μέ τούς προαναφερθέντες. “Ἐνας ἀπό αὐτούς εἶναι ἀσφαλῶς ἡ κεφαλαιώδους σημασίας ἐπιφροή πού δέχθηκε ἀπό τή γερμανική φιλοσοφία, γεγονός τό ὅποιο ὀφείλεται ἐν μέρει στό ὅτι εἶχε διδαχθεῖ τά γερμανικά στή Λιθουανία ὅπου γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε (ἀπό τόν

²²⁷ Βλ. Guy Petitdemange, «Éthique et transcendance. Sur les chemins d'Emmanuel Levinas», στό Danielle Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, ὥ.π., σ. 112: «Λιγότερο πολεμικός ἀπό ἄλλοτε, πάντοτε ἀκριβής στή συζήτηση μέ τόν Πλάτωνα, τό Ντεκάρτ, τό Κάντ, τόν Χέγκελ, τόν Χοῦσσερλ, ἀκόμη καὶ μέ τόν Χάιντεγκερ, ὁ Λεβινάς ἀποτίει, διαμέσου αὐτῶν, φόρο τιμῆς στή φιλοσοφία [...]».

²²⁸ Ηράγματι, οἱ ρητές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Μπερξόν στά δύο αὐτά ἔργα εἶναι ἐλάχιστες: 6λ. II, σ. 241 καὶ 316· καὶ 1Λ, σ. 114, σημ. 1 καὶ σ. 160, σημ. 1.

²²⁹ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 218.

²³⁰ Βλ. J.-L. Marion, «Avant propos», στή III, σ. VII.

Δρα Σβάμπε (Schwabe),²³¹ στόν ὅποιο ἀποτίει φόρο τιμῆς μεταγενέστερα)²³² καὶ ἐν μέρει στό ὅτι, μόλις ἔφτασε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου, ὅπου ἔκανε τίς προπτυχιακές του σπουδές στή φιλοσοφία καὶ τό διδακτορικό του, τά γαλλικά του ἦταν στοιχειώδη²³³ καὶ τά βιβλία πού διέθετε ἡ Βιβλιοθήκη ἦταν στήν συντριπτική πλειονότητά τους γερμανικά· μάλιστα, ἀκόμη καὶ τά γαλλικά βιβλία βρίσκονταν ἐκεῖ σέ γερμανική μετάφραση!²³⁴ Ἐξάλλου, ὅπως εἴδαμε, μετά τίς προπτυχιακές του σπουδές, παρακολούθησε ἐπί δύο ἔξαμηνα στό Φράιμπουργκ τά μαθήματα τοῦ Χοῦσσερλ καὶ τοῦ Χάιντεγκερ.

Μολονότι, ὡστόσο, ὁ Λεβινάς δέν ἀφίερωσε στόν Μπερξόν οὔτε ἔνα κεφάλαιο βιβλίου οὔτε κάν ἔνα ἀπό τά πολυάριθμα ἄρθρα του, τόν κατατάσσει συστηματικά στούς πέντε μεγαλύτερους φιλοσόφους τῶν αἰώνων —κάτι πού δέν διανοήθηκε νά κάνει ὁ ἄλλος μεγάλος «κληρονόμος» τοῦ Μπερξόν, ὁ Ντελέζ— καὶ δέν φείδεται ἐπαίνων γιά τή φιλοσοφία του. Πράγματι, στίς πολλές συνεντεύξεις πού παραχώρησε κατά τά τελευταῖα χρόνια τής ζωῆς του, ὅταν κέρδισε —ἔστω ἀργά— τή διεθνή ἀναγνώριση, ἀρέσκεται νά ὑπενθυμίζει τήν ἐπιρροή πού ἀσκησε ἡ φιλοσοφία τοῦ Μπερξόν στήν πανεπιστημιακή διδασκαλία τῶν τεσσάρων καθηγητῶν πού εἶχε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου, κατά τή διάρκεια τῶν σπουδῶν του.²³⁵ τοῦ Μωρίς Πραντίν (Maurice Pradines),²³⁶ τοῦ Ἀνρί Καρτερόν (Henri Carteron),²³⁷ τοῦ

²³¹ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 37-38, 83 καὶ 330.

²³² Βλ. τή συμβολή τοῦ Λεβινάς, μέ τό ἄρθρο «Mitgenommen», στόν συλλογικό τόμο *Honneur aux maîtres*, Critéron, Παρίσι 1991. Πρбл. EEL, σ. 50-52.

²³³ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 74.

²³⁴ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 54-55.

²³⁵ Βλ. EN, «L'Autre, Utopie et Justice» (1988), σ. 253. Γιά τούς καθηγητές τοῦ Λεβινάς, 6λ. ἐνδεικτικά M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 53-63 καὶ S. Malka, *Levinas. La vie et la trace*, ὥ.π., σ. 41-42.

²³⁶ Ο Πραντίν ὑπῆρξε ὄντως μαθητής τοῦ Μπερξόν· 6λ. ἐνδεικτικά τήν ἐπιστολή τοῦ δεύτερου στόν πρῶτο, στίς 15 Δεκεμβρίου 1909, ὅπου ὁ Μπερξόν τόν εύχαριστεῖ «γιατί μιλησε μέ τόση συμπάθεια γιά τόν πρώην καθηγητή του» καὶ «έπιστης γιατί τοῦ ἀσκησε κριτική μέ τόση προσοχή» στό δίτομο ἔργο του *Critique des conditions de l'action. I. L'erreur morale. II. Principes de toute philosophie de l'action*, Alcan, Παρίσι 1909 (6λ. Bergson, *Correspondances*, PUF, Παρίσι 2002, σ. 314-316· 6λ. ἐπίστης τρεῖς ἄλλες ἐπιστολές τοῦ Μπερξόν στόν Πραντίν (1928, 1932 καὶ 1934): ὥ.π., σ. 1252, 1390-1391, 1463-1464· 6λ. τέλος μάκι ἀναφορά στόν Πραντίν στό ἄρθρο τοῦ Μπερξόν γιά τή γαλλική φιλοσοφία: *Mélanges*, PUF, Παρίσι 1972, σ. 1169). Ο Πραντίν συμπετίχε στόν συλλογικό τόμο γιά τόν Μπερξόν, μετά τό θάνατό του, μέ τό

Σάρλ Μπλοντέλ (Charles Blondel)²³⁸ καί τοῦ Μωρίς Χαλμπάξ (Maurice Halbwachs).²³⁹ Ισχυρίζεται ἐπίσης ὅτι κατά τήν δεκαετία τοῦ 1920 ἡ ἐπιφροή τοῦ Μπερέζόν στάθηκε ἔξου σκανδαλιστική γιά τὸν ἴδιο μέ τήν ἐπιφροή πού τοῦ ἄσκησε στὴ συνέχεια ὁ Χάιντεγκερ.²⁴⁰ "Αλλοτε, ἀναφερόμενος στὶς φιλοσοφικὲς σπουδές του στὸ Στρασβούργο, ὑποστηρίζει:

Δέν δίδασκαν ἀκόμη Χέγκελ κατά τή δεκαετία τοῦ 1920 στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή (Faculté des lettres) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου. Ἀλλά οἱ στοχαστές πού μοῦ φάνονταν ὅτι εἶλκυαν ἰδαιτέρως τὸ ἐνδια-

ἄρθρο: «Spiritualisme et psychologie chez Henri Bergson» στὸ *Études bergsoniennes. Hommage à Henri Bergson*, PUF, Παρίσι 1942. Γιά τήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Πραντίν στὸν Μπερέζόν, 6λ. Caroline Guendouz, «Pradines critique de Bergson. Une réinterprétation de la loi de Weber», *Annales bergsoniennes III*, PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2007, σ. 407-416. 6λ. étienne Sébastien Blanc, «Comme elle-même et en elle-même, ce n'est pas la même chose. La perception chez Husserl et Bergson», *Annales bergsoniennes II*, PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2004, σ. 319-321.

²³⁷ Δέν υπάρχουν ἀναφορές στὸν Καρτερόν οὔτε στὸ *Correspondances* οὔτε στὰ *Mélanges* τοῦ Μπερέζου.

²³⁸ Ο Σ. Μπλοντέλ εἶχε κρατήσει σημειώσεις ἀπό τὸ μάθημα τοῦ Μπερέζον σχετικά μέ τή Μέθοδο στὴ φιλοσοφία, οἱ ὅποιες ἔχουν ἀρχειοθετηθεῖ στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Collège de France (6λ. *Mélanges*, ὥ.π., σ. 1618). Ἐξάλλου, σὲ μιά ἐπιστολή του στὸν Σ. Μπλοντέλ, τὸ 1926, ὁ Μπερέζον μιλᾶ ἐπαινετικά γιά τή συμβολή τοῦ πρώτου στὸ περίφραγμα *Traité de psychologie* τοῦ Georges Dumas καί τὸν εὐχαριστεῖ γιά τήν ἀποστολή τῆς μελέτης του *La Mentalité primitive* (6λ. *Correspondances*, ὥ.π., σ. 1191). Ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ αὐτὸν στὸ ἄρθρο του γιά τή γαλλική φιλοσοφία (6λ. *Mélanges*, ὥ.π., σ. 1175).

²³⁹ Ο Μ. Χαλμπάξ εἶχε στείλει τή διατρίβῃ του *Les expropriations et le prix des terrains à Paris, 1860-1900* (Cornélis, Παρίσι 1909) στὸν Μπερέζόν, ὁ ὅποῖος τοῦ ἀπάντησε μέ πολὺ θετικά σχόλια: «Κατορθώσατε νά ὑπερνικήσετε ὅλες αὐτές τίς δυσκολίες καί νά φτάσετε σὲ συμπεράσματα πού εἶναι συνεκτικά μεταξύ τους, ἀν καί δέν ἔχουν, εὐτυχῶς, τίποτε τό συστηματικό» (6λ. *Correspondances*, ὥ.π., σ. 260. 6λ. καί μιά ἄλλη ἐπιστολή τοῦ Μπερέζου στὸν Μ. Χαλμπάξ, τὸ 1926, ὥ.π., σ. 1192-1193).

²⁴⁰ 6λ. *InEv*, σ. 32: «Ποτέ δέν θά ξεχάσω, ὅταν ἔφτασα στὸ Στρασβούργο, τόν τρόπο μέ τὸν ὅποιο ὁ Μωρίς Πραντίν ἔκανε μάθημα γιά τήν ἡθική [...] Αύτό εἶχε κάνει μεγάλη ἐντύπωση στὸν Λιθουανό Ἐβραϊ - αὐτό εἶναι ἡ ἀνθρωπότητα! Κατόπιν ἤρθε ὁ Μπερέζον. Συνέδη ἀκριβῶς αὐτό πού συνέδη μέ τὸν Χάιντεγκερ - τό λέω, θεβαίως, σύμφωνα μέ ὅσα ἔνιωσα: ὅλα τὰ ἐρωτήματα πλάκωναν, ἀπολύτως καινοφανῆ, ἐνῶ τὰ πάντα φάνονταν τόσο δύσκολα καί φθαρμένα. Καί τό ἴδιο πράγμα συνέδη κατόπιν μέ τὸν Χάιντεγκερ στή Γερμανία». Πρβλ. François Poirié, Emmanuel Levinas. *Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 75: «στήν ἐποχή γιά τήν ὄποια σᾶς μιλῶ, δηλαδή κατά τή διάρκεια τῶν πρώτων χρόνων τῶν σπουδῶν μου στή Ίαλλα, ἀπό τὸ 1921 ὡς τὸ 1930, αὐτό |δηλαδή ὁ Μπερέζον| ἦταν ἡ φιλοσοφία πού διδασκήτων ἡν̄ νέα φιλοσοφία καί ἐμεινα ἀρκετά πιστής σὲ αὐτή τήν αἰσθηση καινοτομίας».

Προφιλοσοφικές καί φιλοσοφικές «τροφές» τοῦ Ἐμμανουέλ Λεβινάς ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2008

φέρον τῶν καθηγητῶν καί τῶν φοιτητῶν ἦταν ὁ Ντυρκέμ καί ὁ Μπερέζόν. Αὐτούς παρέθεταν, σέ αὐτούς ἀντιτίθεντο. Ὑπῆρξαν ἀναμφισβήτητα οἱ καθηγητές τῶν δασκάλων μας.²⁴¹

Ἐξάλλου ὁ Λεβινάς θεωρεῖ τό ἔργο τοῦ Μπερέζον «μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες στιγμές τῆς ιστορίας τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας»²⁴² καί σέ ἓνα ἄρθρο του τό 1984 προεξοφλεῖ τήν «ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή φιλοσοφία τοῦ Ἀνρί Μπερέζον»,²⁴³ ἐφόσον τόν χαρακτηρίζει «πολύ μεγάλο φιλόσοφο πού περιμένει στό Καθαρτήριο».²⁴⁴

Τό στοιχεῖο πού ἀσφαλῶς προένει τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον -καί, προφανῶς, γιά πολλούς, ἔκπληξη- εἶναι, ὅπως προαναφέραμε, ὅτι ὁ Λεβινάς κατατάσσει τόν Μπερέζον, μαζί μέ τούς Πλάτωνα, Κάντ, Χέγκελ καί Χάιντεγκερ στούς πέντε μεγαλύτερους φιλοσόφους τῆς ιστορίας, στούς φιλοσόφους «πού εἶναι ὅλη ἡ φιλοσοφία».²⁴⁵ Ὑποστηρίζει συγκεκριμένα ὅτι ὁ Φαιδρός, η Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου, η Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, τό Τά ἀμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης καί, τέλος, τό Εἶναι καί χρόνος εἶναι τά πέντε σημαντικότερα (γιά τήν ἀκρίβεια «πιό ώραια», plus beaux) βιβλία στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας.²⁴⁶ Τή θέση αὐτή, ή ὅποια δέν ἔνιζε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ

²⁴¹ 6λ. *EI*, σ. 16.

²⁴² 6λ. *HS*, σ. 118: «[...] μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες στιγμές τῆς ιστορίας τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας εἶναι τό ἔργο τοῦ Ἀνρί Μπερέζον, τοῦ ὅποιού ἡ νέα γενά φάνεται νά ἔχει ξεχάσει ἡ θέλει νά λησμονήσει τήν ἐπαναστατική καί δοξασμένη ἀπήγηση στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καί στά ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα στή Γαλλία καί στὸν κόσμο σημαδεύοντας τότε ὅλες τίς μορφές τῆς διανοητικῆς δραστηριότητας καί τοῦ πνευματικοῦ διένοια». Πρβλ. *EN*, «L'Autre, Utopie et Justice» (1988), σ. 253: «Σήμερα ἀναφέρονται ἐλάχιστα στὸν Μπερέζον. Ἐχει λησμονήθει τό μεῖζον φιλοσοφικό γεγονός πού ὑπῆρξε γιά τό γαλλικό Πανεπιστήμιο καί πού παραμένει γιά τήν παγκόσμια φιλοσοφία καί ὁ ρόλος πού διαδραμάτισε στή συγκρότηση τῆς προβληματικῆς τῆς νεωτερικότητας».

²⁴³ 6λ. τό ὅμοιτο ἐπίμετρό μου στήν ἐλληνική ἔκδοση τῆς Δημουργικῆς ἐξέλιξης: μτφρ. Κ. Παπαγιώργης καί Γ. Πρελορέντζος, Πόλις, Ἀθήνα 2005, σ. 349-550.

²⁴⁴ 6λ. *InI*, «Transcendance et intelligibilité» (1984), σ. 278. Τήν ιδέα τοῦ Καθαρτήριου αξιοποιεῖ ὁ Λεβινάς καί ἄλλοι: 6λ. ὥ.π., σ. 279, καθὼς καί τή συζήτησή του μέ τὸν François Poirié, τό 1987, ὅπου ὁ φιλόσοφος ἀναφέρει ὅτι, κατά τή γνώμη του, ὁ Μπερέζον «εἶναι ἀπόλυτως καί σκανδαλωδῶς παραγνωρισμένος τώρα, ἐξαιτίας μᾶς καθολικῆς ἀχαριστίας. Περιμένει νά γενεῖ ἀπό τό Καθαρτήριο» (F. Poirié, Emmanuel Levinas. *Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 74).

²⁴⁵ 6λ. *InEv*, σ. 29.

²⁴⁶ 6λ. *EI*, σ. 27-28. 6λ. ἐπίσης *EN*, «Mourir pour...» (1987), σ. 220, ὅπου ἀναφέρεται στά «αιώνια βιβλία τῆς ιστορίας τῆς φιλοσοφίας», περιοριζόμενος ὡστόσο ἐδῶ νά κατονομάσει μήνι τή Μήναι καί χρόνος. Ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι, στή συνέντευξή

αιώνα όσο ξενίζει σήμερα,²⁴⁷ συναντοῦμε και σέ αλλη συνέντευξή του τά τελευταῖα δέκα χρόνια τῆς ζωῆς του.²⁴⁸

Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι ἀπό τὸν κατάλογο αὐτὸν ἀπουσιάζουν ὄχι μόνο ὁ Ἀριστοτέλης²⁴⁹ καὶ ὁ Ντεκάρτ (παρὰ τὸν θεμελιώδη ρόλο ποὺ παῖζει στὸ ἔργο τοῦ Λεβινάς ἡ καρτεσιανῆς προέλευσης «ἰδέα τοῦ ἀπείρου ἐντός μας», ὅπως καταδεῖξαμε), ἀλλά ἀκόμη καὶ ὁ Χοῦσσερλ, στὴ φιλοσοφίᾳ τοῦ ὅποιου ὁ Λεβινάς ἀφέρωσε τὴ διδακτορική του διατριβή (τῶν σπουδῶν τρίτου κύκλου), ὅπως ἔχουμε ἥδη ἀναφέρει.

Μάλιστα, ὁ Λεβινάς θεωροῦσε τόσο σπουδαῖο φιλόσοφο τὸν Μπερέζον, ὥστε, ὅταν ρωτήθηκε τό 1982 τί σκεφτόταν νά κάνει στὴ φιλοσοφίᾳ ὅταν ὀλοκλήρωσε τίς προπτυχιακές του σπουδές, ἀπάντησε ὅτι

του, τό 1985, στὸν C. von Wolzogen, ὁ τελευταῖος, στὴν ἑρώτηση ποὺ ἀπευθύνει στὸν Λεβινάς, ἀναφέρει τά τέσσερα ὑπόλοιπα βιβλία πλήν αὐτοῦ τοῦ Μπερέζον (*InEn*, σ. 13). Ὅσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὸν Φαῖδρο, σημειωτέον ὅτι ἔνας ἀκόμη μεῖζων Γάλλος φιλόσοφος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὁ Ζάκ Ντεριντά, ἀνέδειξε τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ἐπικαιρότητα τοῦ πλατωνικοῦ αὐτοῦ διαιρόγου²⁵⁰ 6λ. «La pharmacie de Platon» (1968): περιέχεται στὴ συλλογή κειμένων τοῦ Derrida, *La dissémination*, Éditions du Seuil, «Tel Quel», Παρίσι 1972· ἐλλ. ἔκδοση: *Πλάτωνος φαρμακεία, εἰσαγ., μιφρ., σημειώσεις Χ. Γ. Λάζος, Ἀγρα, Ἀθήνα 2000.* «Ἐνας ἄλλος διανοητής τῆς ἴδιας περιόδου πού ὑπῆρξε συστηματικός ἀναγνώστης τοῦ Φαῖδρου καὶ συγχρότησε τὴν ποιητική του ὡς ἔνσταση στὴν καταδίκη τῆς γραφῆς ἀπό τὸν Πλάτωνα στὸν ἀριθμὸν ἤταν ὁ Πάουλ Τσελάν 6λ. Βίκη Σκούμπη, «Ο ἀντιλογος τοῦ Paul Celan στὸν Χάιντεγκερ», περ. ἀλλήθεα, τχ. 1, ἁνοίξη 2007, σ. 251-252: «τὸ ποίημα εἶναι αὐτὸ πού ἐπιτρέπει στὸν γραπτό λόγο νά ξαναθρεῖ κάτι ἀπό τὴ ζώσα παρουσία τῆς φωνῆς [...] Ἀντιστρέφοντας τὸ ντερρινταϊκό ἐπιχείρημα τῆς Πλάτωνος Φαρμακείας, θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι τὸ ποίημα προσκομίζει στὴ γραφή τὸ ἀναπλήρωμα φωνῆς πού τῆς λέτει».

²⁴⁷ Βλ. χαρακτηριστικά τὴν ἐπιστολή τοῦ W. Jerusalem (συγγραφέα μεταξύ ἀλλων μᾶς *Einleitung in die Philosophie*, Βιέννη-Λειψία 1913) πρός τὸν Μπερέζον, τό 1913, στὴν ὅποια ὁ Jerusalem θεωρεῖ τὴ συμβολή τοῦ Μπερέζον στὴ φιλοσοφίᾳ, μέ τὴ Δημοφυγική ἐξέλιξη, ἔξιστον σημαντική μέ αὐτήν τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, τῆς Ἡθικῆς τοῦ Σπινόζα καὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Κάντ: 6λ. I. Bentribi, *Souvenirs sur H. Bergson*, σ. 33· πρβλ. Bergson, *Correspondances*, ὅ.π., σ. 525, σημ. 1.

²⁴⁸ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 78: ἀναφέρομενος στὶς σπουδές του στὸ Φράμπουργκ, ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει: «κατάλαβα ἀμέσως ὅτι ὁ Χάιντεγκερ εἶναι ἔνας ἀπό τοὺς μεγαλύτερους φιλοσόφους τῆς ιστορίας. Ὁπως ὁ Πλάτων, ὅπως ὁ Κάντ, ὅπως ὁ Χέγκελ, ὅπως ὁ Μπερέζον». Σπεύδει δέ νά διευκρινίσει: «Κατονόμασα πέντε μεγάλους φιλοσόφους, πέντε σταυροδρόμια τῆς φιλοσοφίας: τὴν ὄντοθεολογία, τὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία, τὸν λόγο ὡς ιστορία, τὴν καθαρή διάρκεια, τὴ φαινομενολογία τοῦ εἶναι πού διακρίνεται ἀπό τὸ ὄν». ²⁴⁹ Λεστόσο, σέ ἔνα τουλάχιστον ἄριθμο του, ὑπὸ συγκεκριμένο πρίσμα, ὁ Λεβινάς φαίνεται νά τὸν συμπεριλαμβάνει στοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς ιστορίας, πλάι στοὺς πέντε πρωταναφερθέντες: 6λ. Ι.Ν. «La philosophie et l'éveil» (1976), σ. 105-106.

ἥθελ[ε] βεβαίως νά «έργαστει στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας», ἀλλά ἀναφοτύταν τί θά μποροῦσε ἄραγε νά σημαίνει τοῦτο πέραν μᾶς ἀμιγῶς παιδαγωγικῆς δραστηριότητας ἡ τῆς ματαιοδοξίας (vanité) νά γράφει βιβλία.

Διευκρινίζει δέ τί ἀκριβῶς τὸν προβλήματιζε ἐκείνη τὴν περίοδο:

Νά περιοριστῷ ἄραγε νά ἐπαναλάβω τὸ τέλειο σάν ποίημα ὀλοκληρωμένο ἔργο τοῦ Μπερέζον ἡ νά παρουσιάσω παραλλαγές του;²⁵⁰

Θεωροῦσε προφανῶς τότε μάταιη τὴ συγγραφή φιλοσοφικῶν ἔργων πού δέν θά κατόρθωναν νά εἶναι ισάξια αὐτῶν τοῦ Μπερέζον.²⁵¹ Πέντε χρόνια ἀργότερα, ὁ Λεβινάς θά ὑποστηρίζει ἐκ νέου ὅτι οὐδέποτε ἀμφισβήτησε τὴν «πρωταρχικὴ φιλοσοφικὴ σπουδαιότητα» τοῦ μπερέζονισμοῦ.²⁵²

Ἡ πραγμάτευση τοῦ ρόλου τοῦ Μπερέζον στὴ φιλοσοφίᾳ τοῦ Λεβινάς ἀπαιτεῖ μιά αὐτόνομη μελέτη, ἡ προετοιμασία τῆς ὅποιας ἔχει προχωρήσει πολύ, καθώς αὐτή ὑπῆρξε ἡ ἀφορμή τῆς ἐνασχόλησής μου μέ τὸ ἔργο τοῦ Λεβινάς. Ἐξ ὅσων γνωρίζω, μέχρι τώρα ἔχει δημοσιευθεῖ μόνο ἓνα ἄρθρο γιά πτυχές τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, δίχως ὅμως παραπομπές στὰ κείμενα τῶν δύο φιλοσόφων,²⁵³ καὶ ὀλιγοσέλιδες ἀναλύσεις σὲ εὐάριθμες μελέτες γιά τὸν Μπερέζον ἡ γιά τὸν Λεβινάς.²⁵⁴ Στὸ παρόν στάδιο τῆς ἐρευνητικῆς μου ἔργασίας, πιστεύω ὅτι ἡ μελέτη αὐτή ὀφείλει νά πραγματευθεῖ τά ἀκόλουθα θέματα:

A. Ιδιοτυπία τῆς πρόσληψης τῶν βασικῶν θεωριῶν καὶ ἐννοιῶν τοῦ Μπερέζον ἀπό τὸν Λεβινάς. Ἡ ἐνότητα αὐτή, στὴν ὅποια ἀφιερώθηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ προκαταρκτικοῦ σταδίου τῆς ἐρευνας καὶ ἡ ὅποια ἀπαιτεῖ πολύ προσεκτική ἐπεξεργασία, ἀφορᾶ στὸν τρόπο

²⁵⁰ Βλ. *EI*, σ. 19.

²⁵¹ Βλ. M.-A. Lescourtet, *Emmanuel Levinas*, ὅ.π., σ. 106.

²⁵² Βλ. *EN*, «Mourir pour...» (1987), σ. 220.

²⁵³ Βλ. Pierre Trotignon, «Autre voie, même voix. Levinas et Bergson» στό C. Chalier καὶ M. Abensour (ἐπμ.), *Emmanuel Levinas*, ὅ.π., σ. 295-305.

²⁵⁴ Βλ. ἐνδεικτικά α) Leonard Lawlor, *The Challenge of Bergsonism. Phenomenology, Ontology, Ethics*, Continuum, Λονδίνο καὶ Νέα Υόρκη 2003, σ. x, 61 κ.έ., 85. β) Τοῦ ίδιου, «Dieu et le concept: une petite comparaison de Levinas et Deleuze à partir de Bergson» στό F. Worms (ἐπμ.), *Annales bergsoniennes*, τόμος B', PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2004, σ. 441-451. γ) Rodolphe Calin, *Levinas et l'exception du soi*, PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2005, σ. 39-41, 43, 130, 317. δ) Daniel Salvatore Schiffer, *La philosophie d'Emmanuel Levinas. Méta physique, esthétique, éthique*, PUF, «Intervention philosophique», Παρίσι 2007, σ. 137-141.

μέ τόν όποιο ἀξιοποιεῖ ὁ Λεβινάς τίς μπερζονικές θεωρίες περί διάρκειας, ἐλευθερίας (μέ τίς συγγενεῖς θεματικές τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς λήψης ἀποφάσεων), ἐνόρασης, σώματος, μνήμης (μέ τίς συγγενεῖς θεματικές τοῦ παρελθόντος, τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ τοῦ δυνητικοῦ), συνείδησης, ζωτικῆς ὄρμης, σχέσης μεταξύ ζωῆς καὶ ὅλης. Ἀντικείμενο μελέτης ἀποτελεῖ ἐπίσης ὁ τρόπος μέ τόν όποιο ἀντιμετωπίζει ὁ Λεβινάς τήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Μπερζόν στή γλώσσα, στίς ἔννοιες (concepts) καὶ στίς ἰδέες τῆς ἀταξίας καὶ τοῦ μηδενός. Τέλος, ἀπαιτεῖται νά μελετηθοῦν οι ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στή μεταρσίωση τῆς μπερζονικῆς διάρκειας σέ ἀγάπη πρός τόν συνάνθρωπο στίς Δύο πηγές τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς θρησκείας.²⁵⁵

Τό σημαντικότερο τμῆμα τῶν ἀναλύσεων αὐτῆς τῆς ἐνότητας, τόσο ποσοτικά ὅσο καὶ ποιοτικά, ἀφορᾶ στήν πολύπτυχη μπερζονική ἔννοια τῆς διάρκειας καὶ στόν τρόπο μέ τόν όποιο ὁ Λεβινάς ἀξιοποιεῖ ἐκάστοτε τά βασικά γνωρίσματά της.²⁵⁶ Εἰδικότερα ἀναδεικνύει καὶ ἐπεξεργάζεται ὑπό τό πρίσμα τῶν δικῶν του φιλοσοφικῶν προτεραιοτήτων τήν ἰδέα τῆς «ἀκατάπαυστης ἀνάδυσης ἀπρόβλεπτης καινοτομίας» πού χαρακτηρίζει τήν μπερζονική διάρκεια.²⁵⁷ Πράγματι, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Μπερζόν τοῦ κίνησε τό ἐνδιαφέρον πρωτίστως λόγω τῆς

φρίκης πού ἐνιωθ[ε] δρισκόμενος σέ ἔνα κόσμο χωρίς δυνατότητα καινοτομῶν, δίχως τό μέλλον τῆς ἐλπίδας, σέ ἔνα κόσμο ὅπου τά πάντα είναι ρυθμισμένα ἐκ τῶν προτέρων. "Ἐνιωθα τήν ἀρχαία φρίκη μπροστά στό πεπρωμένο, ἔστω καὶ ἂν ἐπρόκειτο γάλ τό πεπρωμένο τοῦ καθολικοῦ μηχανικισμοῦ, πεπρωμένο παράλογο, καθώς ὅτι πρόκειται νά συμβεῖ ἔχει, ὑπό μία ἔννοια, ἥδη συμβεῖ. Ἀπεναντίας ὁ Μπερζόν ἀναδείκνυε τήν ἴδιαζουσα καὶ ἀπαραμείωτη πραγματικότητα τοῦ χρόνου."²⁵⁸

Σημειωτέον, ὡστόσο, ὅτι ὁ Λεβινάς δέν φαίνεται νά ἀποδέχεται ἔνα ἄλλο βασικό γνώρισμα τῆς μπερζονικῆς διάρκειας, τή συνέχεια, μά

²⁵⁵ Βλ. *DQVI*, σ. 69.; *DMT*, σ. 114· *EN*, «Diachronie et représentation» (1985), σ. 196· *EN*, «Mourir pour...» (1987), σ. 220· *EN*, «L'Autre, utopie et justice» (1988), σ. 253-254.

²⁵⁶ Γιά τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς μπερζονικῆς διάρκειας, δλ. τό ἀρθρο μου «Ἡ προβληματική τοῦ χρόνου στή φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson», *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Μορφές κατανόησης καὶ διαχείρισης τοῦ χρόνου, ἐπιμ. ἔκδοσης: Π. Νοῦτσος, Ιωαννίνα, 1995*, σ. 49-78, id. σ. 58-75.

²⁵⁷ Ὁ Μπερζόν πραγματεύεται τό θέμα αὐτή πρωτίστως στό δοκίμιο του «Le possible et le réel» (1930): *Εισιγρ., PUF, Παρίσι 1960*, σ. 1331-1345.

²⁵⁸ *EI*, σ. 18.

ἀπό τίς θεωρίες πού θέτει τά δυσχερέστερα προβλήματα στούς μελετητές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μπερζόν, καθώς δέν εἶναι εύκολο νά κατανοήσουμε πῶς συμφιλιώνεται ἡ θέση περί συνέχειας τοῦ πραγματικοῦ μέ τή θέση περί «ἀκατάπαυστης δημιουργίας ἀπρόβλεπτης καινοτομίας», ἡ ὅποια, ἐκ πρώτης τουλάχιστον ὄψεως, προϋποθέτει τήν πραγματική ὑπαρξη ἀσυνέχειας στό σύμπαν.²⁵⁹

Ἐξάλλου, ὅσον ἀφορᾶ τήν μπερζονική ἔννοια τῆς ἐνόρασης, ἡ ὅποια ἐνδιαφέρει τόν Λεβινάς πολύ λιγότερο ἀπό ὅσο ἡ διάρκεια, ἀπαιτεῖται νά ἐντοπίσουμε ὃν, σέ ποιό βαθμό καὶ πῶς μποροῦν νά συμφιλιωθοῦν ἡ κριτική πού τής ἀσκεῖ σέ ὄρισμένα χωρία τοῦ ἔργου του²⁶⁰ μέ τή θετική ἀποτίμηση ὄρισμένων τουλάχιστον γνωρισμάτων της σέ ἄλλα.²⁶¹

Β. Ἀντικείμενο τῆς δεύτερης ἐνότητας ἀποτελοῦν οἱ μπερζονικές θεωρίες καὶ ἔννοιες τίς ὅποιες ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς ἐκλαμβάνει ρητά ὡς ἀνάλογες μέ δικές του θεωρίες ἡ ὑποστηρίζει ὅτι ὀδηγοῦν σέ δικές του θεωρίες. Γιά παράδειγμα, ὁ Λεβινάς ἐκλαμβάνει τήν μπερζονική κριτική στήν ἰδέα τοῦ μηδενός ὡς ἀνάλογη μέ τήν ὁδό πού ὀδήγησε τόν ἴδιο στήν ἐπινόηση τῆς ἔννοιας τοῦ «ὑπάρχει» (il y a) —τήν ὅποια μᾶς ἐφιστά τήν προσοχή νά μήν συγχέουμε μέ τήν χαϊντεγκρειανή ἔννοια «es gibt» στά γραπτά τῆς περιόδου πρίν καί, κυρίως, ἀμέσως μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁶² Εξάλλου, σύμφωνα μέ τόν Λεβινάς, ἡ μπερζονική ἔννοια τῆς διάρκειας συνεπάγεται τήν ἀμφισβήτηση τῆς ἔννοιας τοῦ εἶναι, τό «ἐπέκεινα τοῦ εἶναι», ὅλο τό θαῦμα τῆς διαχρονίας, μᾶς ἀπό τίς σημαντικότερες ἔννοιες τῆς δικῆς του φιλοσοφίας.²⁶³

Μελετούμε ξεχωριστά τό σύνολο τῶν θεωριῶν τοῦ Μπερζόν τίς ὅποιες ὁ Λεβινάς δέν παραληγίζει μέ δικές του θεωρίες, ἀλλά τίς ὅποιες ὄφειλουμε ἐμεῖς νά παραληγίσουμε, διότι παρουσιάζουν κοινά

²⁵⁹ Ἡ δυσκολία αὐτή ὑπῆρξε τό ἀφετηριακό σημεῖο καὶ τό βασικό ἀντικείμενο τῆς πολύ ἀξιόλογης διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς Θεώνης 'Αναστασοπούλου-Καπογιάννη, *Causalité et création. Le continu et le discontinu dans l'œuvre d'Henri Bergson*, Université de Paris-Sorbonne, Παρίσι IV 1990.

²⁶⁰ Βλ. ἐνδεικτικά *Transcendance et intelligibilité*, Labor et Fides, Γενεύη 1984, σ. 21 καὶ 34-36.

²⁶¹ Βλ. ἐνδεικτικά *NAH*, σ. 24· *NP*, σ. 33· *EN*, σ. 56.

²⁶² Βλ. *EE*, σ. 103-105. Πρβλ. Claude Romano, «Bergson» στό Jérôme Laurent καὶ Claude Romano (ἐπιμ.), *Le néant. Contribution à l'histoire du non-être dans la philosophie occidentale*, PUF, συλλογή «Écriméthée», Παρίσι 2006, σ. 487 καὶ σημ. 2.

²⁶³ Βλ. E. Poirier, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὁ.π., σ. 75.

σημεῖα, χωρίς φυσικά νά παραγνωρίζουμε τίς, ένίστε σημαντικές, διαφορές μεταξύ τους. Γιά παράδειγμα, ή απόπειρα ἀμφοτέρων νά συγκροτήσουν μιά φιλοσοφία τοῦ συγκεκριμένου, μέσω τῆς κριτικῆς πού ἀσκοῦν σέ κάθε τύπου ἀφαίρεση· η̄ ή κριτική πού ἀσκοῦν ἀμφότεροι ὅχι στόν ὄρθολογισμό ἐν γένει ἀλλά σέ ἔνα τύπο ὄρθολογισμοῦ· η̄, συναχόλουθα, ή κριτική ἀμφοτέρων σέ ἔνα τύπο ἐννοιῶν ἀλλά καί ή̄ απόπειρα συγκρότησης «νέων ἐννοιῶν»· η̄ ή̄ ἀντιληψή τους περί πνευματικότητας κ.λπ.

Γ. Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀναφέρεται στή συγγένεια τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Μπερέζον μέ τόν στοχασμό ἄλλων διανοητῶν καί φιλοσόφων, μέ ἔμφαση στήν ἐπίδραση πού ἀσκησε, κατά τόν Λεβινάς, ή φιλοσοφία τοῦ Μπερέζον σέ στοχαστές καί φιλοσόφους τούς περισσότερους ἀπό τούς ὅποιους ὁ ἴδιος θαύμαζε. «Έχουν ἐντοπιστεῖ καί ἀναλύονται ὅλα τά χωρία τοῦ ἔργου τοῦ Λεβινάς στά ὅποια ἀναδεικνύει τήν ἐπιφροή τοῦ Μπερέζον στή φαινομενολογία ἐν γένει καί εἰδικότερα σέ βασικές θεωρίες τοῦ Χοῦσσερλ καί τοῦ Χάιντεγκερ, τοῦ ὑπαρξισμοῦ, τοῦ Μιχέλ Ντυφρέν, τοῦ Χορχχάμπερ, τοῦ Γιανκελεβίτς, τοῦ Γκαμπριέλ Μαρσέλ, τῆς Ζάν Ντελόμ, η̄ τοῦ λογοτέχνη Μισέλ Λερίς.

Ἐδῶ η̄ σέ ξεχωριστή ἐνότητα μελετᾶται ἐπίσης τό σύνολο τῶν παραλληλισμῶν μπερέζονικῶν θεωριῶν μέ θεωρίες ἄλλων στοχαστῶν καί φιλοσόφων στούς ὅποιους προσβαίνει ὁ Λεβινάς: μέ τή φαινομενολογία ἐν γένει, εἰδικότερα μέ τή φαινομενολογία τοῦ Χοῦσσερλ, ἀκόμη πιό εἰδικά μέ τή φαινομενολογία τοῦ θυμικοῦ τῶν Χοῦσσερλ καί Σέλερ, μέ τήν κριτική πού ἀσκοῦν στή μεταφυσική ὁ Κάντ καί ὁ Χάιντεγκερ, μέ θεωρίες τοῦ Λεβί-Μπρύλ, τοῦ Μπούμπερ, τοῦ Γιανκελεβίτς, τοῦ Ροζεντσούζάιχ, τοῦ Ἐρντ Μπλόχ η̄, τέλος, τοῦ Ζάν Βάλ.

Ἐπιπλέον ἀπαιτεῖται νά μελετήσουμε τήν κριτική πού ἀσκησαν φιλόσοφοι ὅπως ὁ Ἐρντ Μπλόχ η̄ ὁ Σάρτρ καί ὁ Μερλώ-Ποντύ σέ βασικές θεωρίες τοῦ Μπερέζον η̄ σέ προσανατολισμούς τῆς φιλοσοφίας του, κριτική πού δρίσκει σύμφωνο τόν Λεβινάς.

Δ. Ἡ τέταρτη ἐνότητα ἀφορᾶ τά χωρία ὅπου ὁ Λεβινάς δρειλε, κατά τή γνώμη μου, νά ἀναφέρεται στόν Μπερέζον, ἀλλά, παραδόξως, δέν τό κάνει. Γιά παράδειγμα, ἀναφέρεται στό ζεῦγος ἀντιθέτων ἐννοιῶν «ἀνοιχτό-κλειστό» στή φαινομενολογία πού καταλήγει στόν Χάιντεγκερ,²⁶⁴ χωρίς ἀναφορά στήν κορυφαίας σημασίας πραγμάτευση

²⁶⁴ Βλ. EDE, σ. 256.

αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν στίς Δύο πηγές τῆς ήθικῆς καί τῆς θρησκείας.²⁶⁵ Ἐπίσης ἀσκεὶ κριτική στόν «Θεό τῶν φιλοσόφων ἀπό τόν Ἀριστοτέλη μέχρι τόν Λάμπαντς διαμέσου τοῦ Θεοῦ τῶν σχολαστικῶν»,²⁶⁶ δίχως νά ἀναφέρεται στή σημαντική θέση τοῦ Μπερέζον ἐπί τοῦ θέματος στίς Δύο πηγές.²⁶⁷ Εξάλλου ὁ Λεβινάς ἀφιερώνει ἀρκετές ἀναλύσεις στίς χουστερλιανές διακρίσεις μεταξύ δυνητικοῦ (potentiel) καί ἐνεργῶς ὑπάρχοντος (actuel)²⁶⁸ καί μεταξύ δύο εἰδῶν πολλαπλότητας²⁶⁹ χωρίς νά τίς συγκρίνει μέ τίς ἀντίστοιχες διακρίσεις τοῦ Μπερέζον,²⁷⁰ κάτι πού θά κάνει ὁ Ζίλ Ντελέζ.²⁷¹ Ἀλλοῦ ὁ Λεβινάς πραγματεύεται τό ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατό νά μιλᾶμε γιά κάτι πού εἶναι ἀπό τή φύση του ρευστό, δεδομένου ὅτι ή̄ γλώσσα προϋποθέτει σταθερές ὄντότητες, ἔξετάζοντας καταλεπτῶς τίς θέσεις τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Χοῦσσερλ,²⁷² ἀναφερόμενος μόνο ἐπί τροχάδην στή σημαντική οἰκεία θέση

²⁶⁵ Στήν τελευταία του μελέτη γιά τόν Μπερέζον (*Bergson ou les deux sens de la vie*, PUF, συλλογή «Quadrigé/Essais. Débats», Παρίσι 2004, κεφ. IV), ὁ Frédéric Worms ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιά τή σημαντικότερη διάκριση τῆς μπερέζονικής φιλοσοφίας.

²⁶⁶ Βλ. EDE, σ. 263. Βλ. ἐπίσης DL, σ. 77, ὅπου ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στόν «Θεό-Ἀντικείμενο τῶν φιλοσόφων».

²⁶⁷ Βλ. «Les deux sources de la morale et de la religion» στό Bergson, *Œuvres*, ὁ.π., σ. 1179-1182. Πρβλ. Γιάννης Πρελορέντζος, «Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson»: ἐπίμετρο στό Ἐρρίκος Μπερέζον, Ἡ δημιουργική ἔξελιξη, ὁ.π., σ. 374-375.

²⁶⁸ Βλ. ΤΙΡΗ, σ. 43-44 καί σ. 51 καί σημ. 38.

²⁶⁹ Βλ. ΤΙΡΗ, σ. 162-163, 194 καί 201.

²⁷⁰ Γιά τή διάκριση μεταξύ ἀριθμητικῆς (η̄ ποσοτικῆς) καί ποιοτικῆς πολλαπλότητας (η̄ πολλαπλότητας ἀλληλοδιεύδυνσης), διλ. πρωτίστως «Essai sur les données immédiates de la conscience» στό Bergson, *Œuvres*, PUF, Παρίσι 1959, κεφ. II: «Ἡ πολλαπλότητα τῶν συνειδησακῶν καταστάσεων», ίδ. σ. 51-53, 58-59 καί 84-86· διλ. ἐπίσης ὁ.π., σ. 107-108 καί 147-149. Πρβλ. Γιάννης Πρελορέντζος, «Ἡ προβληματική τοῦ χρόνου στή φιλοσοφία τοῦ Henri Bergson», ὁ.π., σ. 69-71. «Οσον ἀφορᾶ τό δίπολο ἀντιθέτων ἐννοιῶν «δυνητικό» (virtuel)-«ἐνεργῶς ὑπάρχον» (actuel), πρόκειται γιά διάκριση τήν ὅποια συναντοῦμε σέ ὅλα τά ἔργα τοῦ Μπερέζον, τίς περισσότερες φορές ἀθεματοποίητη, ἀρχίζοντας ἀπό τό πρώτο, τό μηνημονευθέν Δοκίμιο γιά τά ἀμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης (διλ. *Œuvres*, ὁ.π., σ. 57), πρωτίστως ὅμως στό «Ἔλη καί μνήμη» (διλ. *Œuvres*, ὁ.π., σ. 205-206 καί 277-278). Βλ. ἐπίσης τή Δημιουργική ἔξελιξη (*Œuvres*, ὁ.π., σ. 622 καί 629-630) καί τήν Πνευματική ἐνέργεια (*Œuvres*, ὁ.π., σ. 850, 855 καί 962). Είναι ἀλήθεια ὅτι, ἐν προκειμένῳ, ὄρισμένες φορές ὁ Μπερέζον ἀντιδιαστέλλει τό «δυνητικό» πρός τό «πραγματικό» (réel) καί ὅχι πρός τό «ἐνεργῶς ὑπάρχον».

²⁷¹ Βλ. ἐνδιεικτικά G. Deleuze, *Le bergsonisme*, PUF, συλλογή «Quadrigé», Παρίσι 1998 (1966), σ. 30-38 (γιά τά δύο εἰδῶν πολλαπλότητας) καί σ. 34-37 (γιά τή διάκριση μεταξύ δυνητικοῦ καί ἐνεργῶς ὑπάρχοντος).

²⁷² Βλ. ΤΙΡΗ, σ. 122-125.

τοῦ Μπερξόν.²⁷³ Άλλου ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στήν ἀξίωση τῆς φαινομενολογίας νά τοποθετηθεῖ πρίν ἀπό τήν ἰδεαλιστική διάκριση τοῦ ὑποκειμένου ἀπό τό ἀντικείμενο,²⁷⁴ χωρίς νά τή συσχετίσει μέ τήν προηγουμένως καταβληθείσα προσπάθεια τοῦ Μπερξόν νά ξεπεράσει τόσο τή διάκριση αὐτή ὅσο καί τή διάκριση μεταξύ ἰδεαλισμοῦ καί ρεαλισμοῦ στό "Γλη καί μνήμη".

Ε. Ἀντικείμενο τῆς τελευταίας ἐνότητας ἀποτελεῖ ἡ κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Λεβινάς σέ σημαντικές θεωρίες τοῦ Μπερξόν τόσο ρητά ὅσο καί ὑπόρρητα. "Εμφαση δίδεται ἐν προκειμένω στήν κριτική τοῦ Λεβινάς στήν μπερξονική διάρκεια, ὅταν, γιά παράδειγμα, βασιζόμενος στή φαινομενολογική ἔννοια τῆς ἀποβλεπτικότητας, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μπερξονική διάρκεια προϋποθέτει μά συνειδήση ἀναδιπλωμένη στόν ἑαυτό της.²⁷⁵ Ἅλλου ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Μπερξόν ἀδυνατεῖ, κατ' οὐσίαν, νά ξεπεράσει τήν καρτεσιανή διάκριση μεταξύ ψυχῆς καί σώματος, διότι διατηρεῖ τά οὐσιώδη χαρακτηριστικά τοῦ ὑποκειμένου.²⁷⁶ Ἀρκετά συχνά ἐπίσης ὁ Λεβινάς ἀντιτίθεται στήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Μπερξόν στήν ἰδέα τῆς ἀταξίας.²⁷⁷ Στήν ἐνότητα αὐτή χρειάζεται ὄπωσδήποτε νά μελετήσουμε τήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Λεβινάς σέ κάθε εἰδούς μυστικισμό —χωρίς ρητή ἀναφορά στήν μπερξονική ὑπεράσπιση τοῦ μυστικισμοῦ στίς Δύο πηγές τῆς ἡθικῆς καί τῆς θρησκείας— καί, χωρίως, τή στάση του ἔναντι τῆς ἐμπειρίας, ιδίως ἔναντι τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία εἶναι πολύ διαφορετική ἀπό τήν ἀνάδειξη τῆς ἐμπειρίας ως κύριου μεθοδολογικοῦ ἐργαλείου ἀπό τόν Μπερξόν. "Εξάλου ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν δύο φιλοσόφων εἶναι πολύ μεγάλη σέ ζητήματα ἡθικῆς, γιά παράδειγμα, στό ζήτημα τῆς σχέσης μεταξύ ἐλευθερίας καί ἡθικῆς ἡ στό ζήτημα τῆς εὐθύνης.

«Φιλοσοφία τοῦ διαλόγου». Μάρτιν Μπούμπερ, Γκαμπριέλ Μαρσέλ, Φράντς Ροζεντσόν: 'Ο Λεβινάς ἔχει ἐπίσης ἀφιερώσει πολλά ἄρθρα καί μακρές ἀναλύσεις στήν ἐπονομαζόμενη «φιλοσοφία τοῦ διαλόγου»,²⁷⁸

²⁷³ Βλ. DMT, σ. 125.

²⁷⁴ Βλ. EDE, σ. 258.

²⁷⁵ Βλ. IH, σ. 99-100. Γιά τήν κριτική τοῦ Λεβινάς στήν μπερξονική θεωρία τοῦ χρόνου, δλ. ἐπίσης EE, σ. 160-161.

²⁷⁶ Βλ. EDE, σ. 258-259. Γιά τήν κριτική τοῦ Λεβινάς στή θεωρία τοῦ Μπερξόν γιά τή σῆμα καί γιά τή σχέση μεταξύ ψυχῆς καί σώματος, δλ. EDE, σ. 198-199.

²⁷⁷ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 115, σημ. 17 καί σ. 198· AE, σ. 114, σημ. 1· EN, σ. 77.

²⁷⁸ Βλ. πρωτίστως «Le dialogue. Conscience de soi et proximité du prochain» (1980)

πρωτίστως στόν Μάρτιν Μπούμπερ (1878-1965) μέ ἔμφαση στό μετ-ζον φιλοσοφικό ἔργο του *Ich und Du* (1923).²⁷⁹ Τά ἄρθρα αύτά περιλαμβάνονται στήν συλλογές δοκιμών τοῦ Λεβινάς, *Hors sujet*²⁸⁰ —τίτλος ἔκουσίως ἀμφίσημος πού μπορεῖ νά σημαίνει Ἐκτός θέματος, ἀλλά ἀναμφισβήτητα καί *Pérennité τοῦ ὑποκειμένου*—²⁸¹ *Altérité et transcendance*,²⁸² *De Dieu qui vient à l'idée*²⁸³ καί *Noms propres*.²⁸⁴ Ἐπιπλέον, συνοψίζει συχνά τό χρέος τοῦ στοχασμοῦ του στή «φιλοσοφία τοῦ διαλόγου» τοῦ Μπούμπερ,²⁸⁵ ἀναδεικνύοντας συστηματικά τά σημεῖα στά ὅποια διαφοροποιεῖται ἀπό αὐτήν, στήν πολυάριθμες συνεντεύξεις πού ἔδωσε τά τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς του, ὄρισμένες ἀπό τίς ὅποιες δημοσιεύθηκαν ως αὐτόνομες μελέτες καί ἄλλες μέ τή μορφή ἄρθρων.²⁸⁶

Η κύρια συνεισφορά τοῦ Μπούμπερ στή δυτική σκέψη, κατά τόν Λεβινάς, ἔγκειται στό ὅτι

στό DQVI, σ. 211-230. Βλ. ἐπίσης AT, «La proximité de l'autre» (1986), σ. 108: «"Οταν μιλῶ γιά πρώτη φιλοσοφία, ἀναφέρομαι σέ μά φιλοσοφία τοῦ διαλόγου, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά μήν είναι μά ἡθική".

²⁷⁹ Martin Buber, *Ich und Du* στό *Die Schriften über das dialogische Prinzip*, Verlag Lambert Schneider, 1954. Γαλλική ἔκδοση: *Je et Tu* στό *La vie en dialogue*, μτφρ. J. Loewenson-Lavi, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1959· ἐπανέκδοση 1992. Βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες ἀναλύσεις τοῦ Φράντς Ροζεντσόν σχετικά μέ τό *Ich und Du* σέ μά ἐπιστολή του στόν Μπούμπερ, τίς ὁποίες σχολάζει ὁ Λεβινάς σέ μά ἐκτενή ὑποσημείωση: DQVI, σ. 268, σημ. 1.

²⁸⁰ Βλ. τά τρία ἀκόλουθα ἄρθρα: «La pensée de Martin Buber et le judaïsme contemporain» (HS, σ. 15-32), «Martin Buber, Gabriel Marcel et la philosophie» (HS, σ. 33-55) καί «À propos de Buber: quelques notes» (HS, σ. 57-65).

²⁸¹ Βλ. HS, σ. 10 καί 11, καθώς καί σ. 205-215: «Hors sujet».

²⁸² Στή συλλογή αὐτή δοκιμών ἔχει συμπεριλάβει τόν πρόλογο πού ἔγραψε τό 1977 γιά τή γαλλική μετάφραση τῆς μελέτης τοῦ Μπούμπερ, *Oùtopia καί σοσιαλισμός*, ἡ ὁποία είχε δημοσιεύθει στά ἑβραϊκά τό 1946 καί στά γερμανικά τό 1950 (*Utopie et socialisme*, μτφρ. Paul Corset καί François Girard, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1977): AT, σ. 119-124.

²⁸³ Στό προαναφερθέν ἄρθρο τοῦ Λεβινάς «Le dialogue. Conscience de soi et proximité du prochain» (DQVI, σ. 211-230) ὁ βασικός «συνομιλητής» του είναι ὁ Μπούμπερ.

²⁸⁴ Βλ. NP, σ. 23-48: «Martin Buber et la théorie de la connaissance» (1958).

²⁸⁵ Γιά τίς «φιλοσοφίες τοῦ διαλόγου», δλ. Michael Theunissen, *The Other. Studies in the Social Ontology of Husserl, Heidegger, Sartre and Buber*, μτφρ. Christopher MacCann, MIT Press, Καιμπριτζ 1986.

²⁸⁶ Βλ. ἐνδεικτικά τή συζήτησή του μέ τήν Anne-Catherine Benchelah τό 1986, ἡ ὁποία, μέ τόν τίτλο «La proximité de l'autre», περιλαμβάνεται στήν συλλογή δοκιμών τοῦ Λεβινάς, *Altérité et transcendance*, σ. 108-118 (δλ. εἰδικότερα τίς σ. 110-113 γιά τόν Μπούμπερ). Βλ. ἐπίσης IntEv, σ. 18· F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, δ.π., σ. 148-152· καί KN, σ. 122-123 καί 137-138.

ή σχέση «'Εγώ-'Εσύ» της Συνάντησης, ή ίδια ή συνάντηση δέν άναγεται σέ όποιαδήποτε σχέση μέ τό προσδιορίσμο καί μέ τό ἀντικειμενικό [...] Ό Μποῦμπερ πραγματεύθηκε πολύ τά πολιτικά ἐρωτήματα, τίς σχέσεις μέ τόν χριστιανισμό, τά οἰκονομικά καί παιδαγωγικά ἐρωτήματα: Όλα αύτά τά προβλήματα άναγονται πάντοτε στήν κατάσταση τῆς Συνάντησης. Σύμφωνα μέ τόν Γκαμπριέλ Μαρσέλ (Gabriel Marcel) ή ίδια αύτή σηματοδοτεῖ μιά ἀληθινή κοπερνίκεια ἐπανάσταση τῆς σκέψης [...] Συχνά ή συνάντηση φαίνεται νά είναι γιά τόν Μποῦμπερ ή τελευταία λέξη τῆς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης.²⁸⁷

'Ωστόσο, ή ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς τοῦ Μποῦμπερ στήν δυτική σκέψη δέν ἔμποδίζει τόν Λεβινάς νά ἀσκεῖ κριτική σέ ἐπιμέρους σημεῖα τοῦ στοχασμοῦ του. 'Αναρωτιέται, λόγου χάρη, ἢν αὐτή ή σχέση τοῦ 'Εγώ μέ τό 'Εσύ στήν ὅποια ἀναφέρεται ό Μποῦμπερ θέτει ὄντως τόν ἄλλο σέ μιά κατάσταση ἀμοιβαιότητας καί, περαιτέρω, ἢν ή ἀμοιβαιότητα αύτή είναι καταγωγική.²⁸⁸ 'Εξάλλου ό Λεβινάς προσάπτει στόν Μποῦμπερ τή μομφή τοῦ φορμαλισμοῦ· ὑποστηρίζει ότι ή σχέση αύτή μεταξύ τοῦ 'Εγώ καί τοῦ 'Εσύ διατηρεῖ ἔναν τυπικό (formel) χαρακτήρα:

μπορεῖ νά ἔνωσει τόσο τόν ἄνθρωπο μέ τά πράγματα ὅσο καί τόν ἄνθρωπο μέ τόν ἄνθρωπο. 'Ο φορμαλισμός 'Εγώ-'Εσύ δέν προσδιορίζει καμία συγκεκριμένη δομή.²⁸⁹

'Επίσης ἀσκεῖ κριτική στόν θεμελιώδη ρόλο πού ἀποδίδει ό Μποῦμπερ στή σχέση 'Εγώ-'Εσύ, ἐφόσον τή θεωρεῖ ώς νέο τρόπο τοῦ είναι καί ὑπάγει σέ αύτήν τόν ἴδιο τόν Θεό, ἐκλαμβάνοντας τό 'Εσύ τοῦ Θεοῦ ώς τόν πιό ἔντονο τρόπο τοῦ είναι.²⁹⁰ 'Έντούτοις, στό 'Ολότητα καί ἀπειρο, μετά τόν προσδιορισμό τῶν διαφορῶν του μέ τόν Μποῦμπερ, ό Λεβινάς ὑποστηρίζει:

ή ἐργασία αύτή δέν ἐγείρει τή γελοία ἀξίωση νά «διορθώσει» τόν Μποῦμπερ στά ἐν λόγῳ σημεῖα.²⁹¹ Γίθετεῖ μιά διαφορετική ὑπική γωνία, ἐκκινώντας ἀπό τήν ίδια τοῦ 'Απειρου.²⁹²

²⁸⁷ Βλ. HS, σ. 29.

²⁸⁸ Βλ. II, σ. 64 καί EN, σ. 122-123. Γιά τή σύλληψη τῆς «συλλογικότητας 'έγώ-'έσύ» μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τόν Μποῦμπερ. Βλ. ἐπίσης TA, σ. 89.

²⁸⁹ Βλ. II, σ. 64.

²⁹⁰ Βλ. DQVI, σ. 202, σημ. 5.

²⁹¹ 'Ο Λεβινάς ἀποποιεῖται συχνά τή «γελοία φιλοδοξία νά "βελτιώσουμε" ἔναν ἀληθινό φιλόσοφο»· τό διαπιστώνυμε ἀναφορικά μέ τόν Ντερριντά (Βλ. NP, σ. 81).

²⁹² Βλ. II, σ. 64-65. Τήν ίδια θέση ὑποκτηρίζει καί στή HS, «À propos de Buber:

Φρονοῦμε ότι ή «συζήτηση» τοῦ Λεβινάς μέ τόν Μποῦμπερ περί διαλόγου ἀξίζει νά μελετηθεῖ σέ ἔνα εύρυτερο πλαίσιο, στό ὅποιο χρειάζεται νά ἀκουστεῖ καί ή φωνή τοῦ ποιητῆ καί δοκιμογράφου Πάουλ Τσελάν, πού ἀντιπαραθέτει «στή θέση τοῦ Γκόττφρηντ Μπέν γιά τόν μονολογικό χαρακτήρα τοῦ ποιήματος» τόν ἐγγενώς «διαλογικό χαρακτήρα τοῦ ποιήματος», διαφοροποιούμενος ταυτοχρόνως ἀπό τόν κατ' ούσιαν «μονολογικό» διάλογο» τοῦ Χάιντεγκερ (τοῦ ὅποιου ό Τσελάν ὑπῆρξε συστηματικός ἀναγνώστης κατά τήν τριετία 1952-1955). 'Ο Τσελάν ἀναδεικνύεται σέ ἀπαραίτητο καί ἰδιανικό συνομιλητή ἐν προκειμένω, ἃν εύσταθεῖ ή ὑπόθεση πού διατυπώνει ή Βίκη Σκούμπη, σύμφωνα μέ τήν ὅποια «ή θεματική τοῦ διαλόγου στόν Τσελάν είναι κατά κάποιουν τρόπο ή ἐκκοσμικευμένη ἐκδοχή τῆς προβληματικῆς τοῦ Μποῦμπερ» στό κείμενό του 'Ο διάλογος ἀνάμεσα σέ ούρανό καί γῆ.²⁹³

quelques notes» (1982), σ. 59. Γιά ἄλλες ἀναλύσεις τοῦ Λεβινάς γιά τόν στοχασμό τοῦ Μποῦμπερ, βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 247· AE, σ. 28· DQVI, σ. 219-223 καί AT, σ. 104-107. Γιά τή σχέση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Μποῦμπερ, βλ. Stéphane Strasser, «Buber und Levinas. Philosophische Besinnung auf einen Gegensatz», *Revue internationale de philosophie*, 1978, σ. 512-525, ἀρθρό στό ὅποιο παραπέμπει ό ίδιος ό Λεβινάς (HS, σ. 65 καί σημ. 1). Βλ. ἐπίσης Peter Atterton, Matthew Calarco καί Maurice Friedman (ἐπιμ.), *Levinas & Buber. Dialogue & Difference*, Duquesne University Press, Πίτσμπουργκ Πενσυλβανία 2004. Βλ. ἐπίσης τά ἀκόλουθα ἀρθρά ή τμήματα μελετῶν: α) Robert Bernasconi, «Levinas and Buber: Transcendence and Society», περ. *Sophia: a Journal for Philosophical Theology and Cross Cultural Philosophy of Religion*, τόμ. 38, τχ. 2, 1999, σ. 69-92. β) Maurice Friedman, «Martin Buber and Emmanuel Levinas: an Ethical Query», περ. *Philosophy Today*, τόμ. 45, τχ. 1, 2001, σ. 3-11. γ) Roger Duncan, «Buber or Levinas? A Response to Maurice Friedman», περ. *Philosophy Today*, τόμ. 45, τχ. 4, ξεινώνας 2001, σ. 405-409. δ) Agata Zielski, *La responsabilité est sans pourquoi*, δ.π., σ. 31-39, ἵδ. σ. 31, ὃπου ή μελετήτρια παρουσάζει τίς τρεῖς βασικές διαφορές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς ἀπό αύτήν τοῦ Μποῦμπερ. 'Ο ίδιος ό Λεβινάς είχε ἀναφέρει στή διαφοροποίησή του ἀπό βασικές θέσεις τοῦ Μποῦμπερ στό HS, σ. 57-65. Βλ. ἐπίσης HS, σ. 19-20 τήν προσέγγιση ἐκ μέρους τοῦ Λεβινάς τῆς κριτικῆς πού ἀσκοῦν 'Εβραϊοι μελετητές (Γκέρτου Σδέεμ καί ἄλλοι) τόσο στή μέθοδο δόσο καί στά πορίσματα τοῦ Μποῦμπερ ἀναφορικά μέ τήν ἀνάδειξη ἐκ μέρους του τοῦ ἔβραικου κινήματος τοῦ χασιδισμοῦ (hassidisme).

²⁹³ Βλ. B. Schömpf, «Ο ἀντίλογος τοῦ Paul Celan στόν Χάιντεγκερ», περ. ἀλήθεια, τχ. 1, ἀνοιξή 2007, σ. 251-258: «Ο διαλογικός χαρακτήρας τοῦ ποιήματος καί ή ιουδαϊκή παράδοση», ἵδ. σ. 253-257. Η συγγραφέας παραπέμπει στήν ἀκόλουθη μελέτη, στήν ὅποια βασίζονται οι ἀναπτύξεις τῆς περί «μονολογικοῦ» διαλόγου στόν Χάιντεγκερ: Bernard Fassbind, *Poetik des Dialogs. Voraussetzungen dialogischer Poesie bei Paul Celan und Konzepte von Intersubjektivität bei Martin Buber, Martin Heidegger und Emmanuel Levinas*, Wilhelm Fink, Μέναχο 1995.

Ό δεύτερος βασικός έκπρόσωπος της «φιλοσοφίας του διαλόγου» υπήρξε, κατά τόν Λεβινάς, ο Γκαμπριέλ Μαρσέλ, τόν στοχασμό του όποιου συσχετίζει και συνεξετάζει τίς περισσότερες φορές μέ αυτόν τού Μπούμπερ.²⁹⁴ Είδικότερα συσχετίζει θέσεις τού *Journal métaphysique* τού Μαρσέλ μέ θέσεις τού *Ich und Du* τού Μπούμπερ,²⁹⁵ έστιαζοντας τήν προσοχή του σέ ένα χωρίο τού *Journal métaphysique* (1927), στό όποιο ο Γκ. Μαρσέλ καταγγέλλει τήν έξέχουσα (éminente) άξια τῆς αὐτάρκειας και ύποστηρίζει μέ ζέση ότι μόνο μιά σχέση ένός ὄντος μέ ένα άλλο ὄν μπορεῖ νά όνομαστει πνευματική.²⁹⁶

Ο τρίτος έκπρόσωπος της «φιλοσοφίας του διαλόγου» είναι, πάντα κατά τόν Λεβινάς, ο Φράντς Ροζεντσάιχ (1886-1929),²⁹⁷ πού είχε δημοσιεύσει μιά μνημειώδη μελέτη γιά τήν έγελιανή ἀντιληψή τού κράτους τό 1920 (*Hegel und der Staat*), κυρίως δόμως τό περίφημο *Stern der Erlösung* (1921),²⁹⁸ μέ τό όποιο ἀναδείχθηκε σέ μιά ἀπό τίς κορυφαῖες φυσιογνωμίες τού σύγχρονου έβραισμου: «ό μοναδικός μοντέρνος φιλόσοφος τού ιουδαιϊσμού πού άξιζει αύτό τόν τίτλο».²⁹⁹ Ή όφειλή τού Λεβινάς στόν Ροζεντσάιχ —τού όποιου ή έρμηνευτική προσέγγιση τῆς σχέσης μεταξύ ιουδαιϊσμού και χριστιανισμού κίνησε τό ἐνδιαφέρον και τού Πώλ Ρικάιρο—³⁰⁰ είναι ἀνεκτίμητη και ο λιθουανικῆς καταγωγῆς Γάλλος φιλόσοφος τήν ἀναγνωρίζει, ἀφενός, στόν πρόλογο τού 'Ολότητα και ἀπειρο,³⁰¹ καθώς και, πάνω ἀπό είκοσιπέ-

²⁹⁴ Βλ. χαρακτηριστικά τό προαναφερθέν ἄρθρο τού «Martin Buber, Gabriel Marcel et la philosophie» στή συλλογή δοκιμών του *Hors sujet*, σ. 33-55. Ό Λεβινάς ἀφέρωσε ἐπίσης ένα ἀρθρίδιο, τό 1975, στό Γκαμπριέλ Μαρσέλ μέ τίτλο «Une nouvelle rationalité. Sur Gabriel Marcel»: περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή δοκιμών του *Entre nous*, σ. 77-79. Βλ. ἐπίσης *EDE*, σ. 282· *LC*, «Transcendance et hauteur», σ. 72· *HAH*, σ. 69· *DMT*, σ. 164· *DQVI*, σ. 221· *HS*, σ. 11 και 29· και *AT*, σ. 72 και 135.

²⁹⁵ Βλ. ἐνδεικτικά *π*, σ. 64-65· *DQVI*, σ. 211 και 219-221· *HS*, σ. 27, 33-55 και 58· *EN*, σ. 79· *AT*, σ. 104-105 και 135.

²⁹⁶ Βλ. ἐνδεικτικά *DQVI*, σ. 220 και *EN*, σ. 78. Γιά άλλες ἀναφορές τού Λεβινάς στόν· G. Marcel, 6λ. ἐνδεικτικά *InL*, «Recension : Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 87· *TA*, σ. 12· *DL*, σ. 77· *DQVI*, σ. 176· *EN*, σ. 138· και *AT*, σ. 161-162.

²⁹⁷ Γιά τό ρόλο πού ἀναγνωρίζει ή φιλοσοφία τού Ροζεντσάιχ στό διάλογο, 6λ. A. Zielinski, *La responsabilité est sans pourquoi*, δ.π., σ. 40, σημ. 1.

²⁹⁸ Γάλλος ἔκδοση: *L'Étoile de la Rédemption*, μτφρ. Alexandre Derczanski και Jean-Louis Schlegel, Παρίσι 1982.

²⁹⁹ *InL*, «Recension : Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 87.

³⁰⁰ Βλ. P. Ricœur, *La critique et la conversion*, δ.π., σ. 249-250.

³⁰¹ Βλ. *π*, σ. 14: «Η ἀντίθεση στήν ίδια τῆς ἀλτητας μᾶς ἔξεπληξε στό 'Άστρο τῆς λύτρωσης τού Φράντς Ροζεντσάιχ. ή ίποτης είναι ύπερβολικά παρών σ' αύτό τό

ντε χρόνια μετά, στόν πρόλογο στή γερμανική ἔκδοση τοῦ ἔργου αύτοῦ³⁰² και, ἀφετέρου, σέ ἄρθρα τού³⁰³ και σέ ἄλλες ἀναλύσεις του.³⁰⁴ Είναι εύνόητο ότι και ή σχέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς μέ αύτήν τοῦ Ροζεντσάιχ δέν διέφυγε τήν προσοχή τῶν μελετητῶν.³⁰⁵

Ζάν Βάλ, Λεόν Μπρενούβικ και Βλαντιμίρ Γιανκελεβίτς: 'Η όφειλή τού Λεβινάς στόν Ζάν Βάλ (1888-1974) είναι ἀνεκτίμητη, οχι μόνο

βιβλίο γιά νά χρειάζεται νά παραπέμψουμε σέ αύτόν». Βλ. ἐπίσης τή συνέντευξη τοῦ Λεβινάς στόν C. von Wolzogen (1985), ή γαλλική μετάφραση τῆς όποιας δημοσιεύθηκε πρόσφατα μέ τόν τίτλο «L'intention, l'événement et l'Ature», περ. *Philosophie*, τχ. 93, 1 Μαρτίου 2007, σ. 19: «Ο Ροζεντσάιχ δέν είναι ή Βίβλος μου, ἀλλά νιόθέτησα τήν κριτική πού ἀσκεῖ στήν ὀλότητα – ἀκριβῶς ἐνάντια στόν Χέγκελ». Πρθ. *EI*, σ. 70.

³⁰² Βλ. Emmanuel Levinas, «Totalité et infini. Préface à l'édition allemande» (1987) στό *EN*, σ. 249: μετά τήν ἀναγνώριση τῆς όφειλῆς του στή γερμανική φαινομενολογία, ητοι στόν Χούσσερλ και στό *EINAI* και χρόνος τού Χάιντεγκερ, και πρίν τήν ἀναγνώριση τῆς όφειλῆς του στόν Μπερζόν, ή Λεβινάς γράφει: «Ούτε ο Μπούμπερ ούτε ο Γκαμπριέλ Μαρσέλ ἀγνοοῦνται στό κείμενο αύτο, όπου ο Φράντς Ροζεντσάιχ μνημονεύεται ηδη ἀπό τόν πρόλογο».

³⁰³ Βλ. *DL*, σ. 272-302: ««Entre deux mondes» (La voie de Franz Rosenzweig») (1950) και *HS*, σ. 67-89: «Franz Rosenzweig: une pensée juive moderne» (1965). Βλ. ἐπίσης τόν πρόλογο τοῦ Λεβινάς στή μελέτη τοῦ Stéphane Mosès, *Système et Révélation* (Le Seuil, Παρίσι 1982, σ. 7-24), πού συμπεριλαμβάνεται πλέον στό *AHN*, σ. 175-185.

³⁰⁴ Βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 168 και 247· *DQVI*, σ. 114, σημ. 14 και σ. 211, 221-223 και σ. 268, σημ. 1· *AHN*, σ. 14-16· *DMT*, σ. 160, σημ. 1· *EN*, σ. 137, 196 και 263-264· *AT*, σ. 67-68 και 140.

³⁰⁵ Βλ. πρώτον τίς ἀκόλουθες αύτόνομες μελέτες: α) Robert Gibbs, *Correlations in Rosenzweig and Levinas*, Princeton University Press, Πρίνστον 1992. 6) Richard Cohen, *Elevations: The Height of the Good in Rosenzweig and Levinas*, Chicago University Press, Σικάγο 1994. γ) Stéphane Habib, *Levinas et Rosenzweig: philosophies de la Révélation*, PUF, «Philosophie d'aujourd'hui», Παρίσι 2005. Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, τά έξης ἄρθρα ή τμήματα μελετῶν: α) Jean-Louis Schlegel, «L'Étoile de la Rédemption ou la Révélation du prochain» στό περ. *Cahiers de la nuit surveillée*, τχ. 1: «Franz Rosenzweig», Lagrasse, Verdier, 1982, σ. 81-97. 6) Jean-Louis Schlegel, «Levinas et Rosenzweig» στό περ. *Cahiers de la nuit surveillée*, τχ. 3: «Emmanuel Levinas», ἐπιμ. Jacques Rolland, Lagrasse, Verdier, 1984, σ. 50-70. γ) Richard Cohen, «The Face of Truth in Rosenzweig, Levinas and Jewish Mysticism» στό D. Guerrière (ἐπιμ.), *Phenomenology of the Truth Proper to Religion*, State University of New York, Press, «Ωλμπαν» 1990, σ. 175-201. δ) Richard Cohen, «La non in-différence dans la pensée d'Emmanuel Levinas et de Franz Rosenzweig» στό Catherine Chalier και Miguel Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, Le Livre de Poche, συλλογή «Biblio. Essais», Παρίσι 1993 (Cahiers de l'Herne: *Emmanuel Levinas*, Éditions de l'Herne, Παρίσι 11991), σ. 380-393. ε) Stéphane Mosès, «Rosenzweig et Levinas: Au-delà de la guerre» στό ἀφέρωμα στόν Λεβινάς τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιθεώρησης *Rue Descartes. Collège International de Philosophie*, PUF, «Quadrigé/Essais. Débats», Παρίσι 2006 ('1998), σ. 85-98. στ) Agata Zielinski, *La responsabilité est sans pourquoi*, δ.π., σ. 40-53: «Sauf le monde: apprendre de Franz Rosenzweig».

σέ φιλοσοφικό άλλα και σέ προσωπικό και έπαγγελματικό έπίπεδο. Καταρχάς, ή διάλεξή του στή Σορβόνη μέ τίτλο «Η όντολογία στό χρονικό [στοιχεῖο]», τό 1940, δόθηκε μετά από πρόσκληση τοῦ Βάλ.³⁰⁶ έπίσης συμμετεῖχε ένεργά στό περίφημο σεμινάριο μέ τίτλο *Collège philosophique* πού έμψυχωνε ὁ Βάλ, ἀρχῆς γενομένης από τό 1946,³⁰⁷ ὅπου ἔδωσε, γιά παράδειγμα, μιά διάλεξη μέ τίτλο «Πέραν τοῦ δυνατοῦ» και θέμα τή γονιμότητα, τή σχέση μεταξύ γονέα και παιδιοῦ, εἰδικότερα μεταξύ πατέρα και γιοῦ.³⁰⁸ Μάλιστα τό βιβλίο του *Le Temps et l'Autre* ἀπαρτίζεται από τέσσερις διαλέξεις πού ἔδωσε στό σεμινάριο αὐτό και δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά, τό 1948, στό πρώτο τεῦχος τῶν *Cahiers du Collège philosophique*.³⁰⁹ Ὁ Βάλ ἐπίσης εἶναι αὐτός

πού δέχεται νά δημοσιεύσει ἄρθρα τοῦ Λεβινάς στή *Revue de métaphysique et de morale*, τήν όποια διευθύνει από τό 1950 και πού προσκαλεῖ τόν Λεβινάς στή Γαλλική Φιλοσοφική Έταιρεία (*Société française de philosophie*), τής όποιας προήδρευε από τό 1946. Ὁ Ζάν Βάλ δημοσιεύσε τό θεμελιώδες κείμενο [τοῦ Λεβινάς] σχετικά μέ τό «ύπάρχει» (il y a) [...] τό κείμενο από τό όποιο πρόεκυψε τό Ἀπό τήν ύπαρξη στό ύπάρχον, βιβλίο κεφαλαιώδους σημασίας στό ἔργο τοῦ Λεβινάς.³¹⁰

Ἐπίσης, ὁ Βάλ συμπεριέλαβε τόν Λεβινάς και στίς δύο ἑκδόσεις (1946 και 1962) τής μελέτης του *Tableau de la philosophie française*, ὑπογραμμίζοντας μιά από τίς βασικές πτυχές τής σχέσης τοῦ Λεβινάς μέ τόν Χάιντεγκερ.³¹¹ Ἐξάλου, ὁ Λεβινάς ὀφείλει στόν Βάλ τήν ἀπόφασή του νά παρουσιάσει τό Ὀλότητα και ἀπειρο ὡς διδακτορική διατριβή,³¹² στήν όποια χρωστᾶ τήν πανεπιστημιακή του σταδιοδρο-

³⁰⁶ Βλ. E. Levinas, «L'ontologie dans le temporel»: τό ἄρθρο αὐτό, πού δημοσιεύθηκε στά ισπανικά στήν ἀργεντίνικη ἐπιθεώρηση *Sur* (τχ. 167, 1948), περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή δοκιμών του *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*, σ. 111-128. Τό ἄρθρο αὐτό εἶναι σημαντικό, διότι πρόκειται κατ' ούσιαν γιά τήν «πρώτη ἀπάντηση στήν θεμελιώδη ὄντολογία» τοῦ Χάιντεγκερ, σύμφωνα μέ τόν τίτλο τοῦ ἄρθρου τοῦ Jacques Taminiaux στό ἀφιέρωμα τοῦ περ. *Cahiers de l'Herne* στόν Εμμανουέλ Λεβινάς (6). Catherine Chalier και Miguel Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas, Le Livre de Poche*, «Biblio. Essais», Παρίσι 1993, σ. 278-292).

³⁰⁷ Βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 433 και *HS*, σ. 144.

³⁰⁸ Βλ. *EI*, σ. 62.

³⁰⁹ Βλ. *TL*, σ. 7.

³¹⁰ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, 6.π., σ. 190.

³¹¹ Βλ. 6.π., σ. 190-191.

³¹² Βλ. 6.π., σ. 190.

μία, ἀρχικά στό Πανεπιστήμιο τοῦ Poitiers (1961-1967) και στή συνέχεια σέ αὐτά τῆς Nanterre (1967-1973) και τῆς Σορβόννης, ἀπ' ὅπου και ἀφιέρετησε (1973-1980).³¹³ Δέν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ὁ Λεβινάς ἀφιέρωσε τό Ὀλότητα και ἀπειρο στήν Μαρσέλ και στόν Ζάν Βάλ³¹⁴ οὕτε ὅτι ἀντλεῖ τό ἐπίγραμμα τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* από ἔνα χωρίο τῆς *Pragmatéias* περί μεταφυσικῆς τοῦ Βάλ.³¹⁵

Σέ ἀμιγώς φιλοσοφικό ἐπίπεδο, καταρχάς ὁ Λεβινάς ὀμολογεῖ ρητά στό Ὀλότητα και ἀπειρο ὅτι μιά από τίς πηγές ἔμπνευσης τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ ὑπῆρξε ἡ πραγματεία τοῦ Βάλ, *Existence humaine et transcendance* (Éditions de la Baconnière, Νεσατέλ 1944), από τήν όποια ἐρανίζεται μεταξύ ἄλλων τόν ὄφο transascendance, στόν ὅποιο συναφοῦνται οι ἔννοιες τῆς ὑπερβατικότητας (transcendance) και τῆς ἔξυψωσης (ascendance).³¹⁶ Ἐπίσης ἡ ἀντιληψη τοῦ Λεβινάς γιά τήν ἀσυνέχεια τοῦ χρόνου —εἰδικότερα γιά τήν «ἀποδιάρθρωση τῆς ὑπαρξῆς μου σέ μια πολλαπλότητα ἀσυνεχῶν στιγμῶν, [ἡ όποια] μαρτυρεῖ τήν ούσιώδη ἔξάρτησή μου από τόν ἄλλο»— ἔχει μεγαλύτερη συγγένεια μέ τίς ἀναλύσεις τοῦ Βάλ στή συμπληρωματική του διατριβή *'Ο ρόλος τῆς ιδέας τῆς στιγμῆς στή φιλοσοφία τοῦ Ντεκάρτ* (1920) παρά μέ τίς ἀναλύσεις τοῦ Κίρκεγκωρ ἡ τοῦ Χάιντεγκερ περί στιγμῆς.³¹⁷ Ἐξάλλου ὁ Λεβινάς, ἀντιπαραθέτοντας σέ ὅλο τό ἔργο του τό συγκεκριμένο στό ἀφηρημένο,³¹⁸ ἀποδέχεται μέ ἐνθουσιασμό τό φιλοσοφικό ἐγχείρημα τοῦ Βάλ, τήν πορεία πρός τό συγκεκριμένο.³¹⁹ Ἐπίσης ὁ Λεβινάς ἐπαινεῖ τήν ἐναντίωση τοῦ Βάλ και τοῦ

³¹³ Μολονότι ὁ Λεβινάς συνταξιοδοτήθηκε τό 1976, συνέχισε τό σεμινάριο του στή Σορβόννη μέχρι τό 1980 ώς ὀμότιμος καθηγητής.

³¹⁴ Βλ. *TL*, σ. 17.

³¹⁵ Βλ. *AE*, σ. 13.

³¹⁶ Βλ. *TL*, σ. 24 και σημ. 1. Σχολιάζει ἐκ νέου τόν ὄφο αὐτό στό *IN*, σ. 136. Βλ. ἐπίσης *EDE*, σ. 285, σημ. 2, ὅπου ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται ἐγκωμιαστικά στίς ἀναλύσεις τοῦ Βάλ, στήν προαναφερθείσα πραγματεία, περί ὑπερβατικότητας και ἐμμένειας.

³¹⁷ Βλ. Rudolf Bernet, «L'autre du temps» στό Emmanuel Levinas, *Positivité et trans-cendance suivi de Levinas et la phénoménologie*, PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2000, σ. 158 και σημ. 1.

³¹⁸ Βλ. ἐνδεικτικά *QRPH*, σ. 113-116· *EDE*, σ. 37, 42-43, 45, 56, 60, 61, 102-103, 127, 134, 142, 144, 158, 159, 256, 318 και σποράδην *LC*, «Transcendance et hauteur», σ. 82, 90 και 93· *AIN*, σ. 12, 20-21, 98-99 και 127· *DQVI*, σ. 7, 116, 142, 197, 199, 206, 222, 225· *AIN*, σ. 212-213 και 215· *ECP*, σ. 70, 93 και 108.

³¹⁹ Ἀναφερόμενος στήν ἡμέτιτλη τοῦ Βάλ, *Vers le concret* (Vrin, Παρίσι

‘Άλκυέ (Alquie) στήν πρωτοκαθεδρία τῆς ὄντολογίας στήν όποια εἶχε ἔγκλωβιστεῖ ἡ φιλοσοφία πού διδασκόταν στή Γαλλία κατά τή δεκαετία τοῦ 1950 καί στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960.³²⁰ Εἶναι, τέλος, χαρακτηριστικό ὅτι στό *Le Temps et l'Autre* ὁ Λεβινάς ἀντιτίθεται στήν ἐρμηνεία τῆς χαῖντεγκεριανῆς σύλληψης τοῦ θανάτου ἀπό τόν Βάλ ὡς «ἀδυνατότητας τῆς δυνατότητας», ὑπογραμμίζοντας ὅτι κατά τόν Χάιντεγκερ ὁ θάνατος εἶναι, ἀντιθέτως, «ἡ δυνατότητα τῆς ἀδυνατότητας»³²¹ ἀλλά ὅτι ὁ ἴδιος θά νιοθετήσει ἀργότερα τή θέση τοῦ Βάλ στό ζήτημα αὐτό, ἔστω καί ἂν ἀποσιωπᾶ τήν πηγή του.³²²

‘Ο Λεβινάς ἔχει ἀφιερώσει στόν στοχασμό τοῦ Βάλ δύο ἄρθρα («Jean Wahl et le sentiment»³²³ καί «Jean Wahl sans avoir ni être»³²⁴)³²⁵ καί δύο μικρότερα κείμενα³²⁶ καί ἀναφέρεται ἐγκωμιαστικά σέ αὐτόν σέ ὅλο τού τό ἔργο.³²⁷ Ἐκτιμᾶ ἰδιαιτέρως τό ὅτι ὁ Βάλ

³²⁰ 2η ἐπανημένη ἔκδοση μέ πρόλογο τοῦ Mathias Girel, ἀπό τόν ἴδιο ἔκδοτικό οίκο στή σειρά «Histoire de la philosophie», 2004), ὁ Λεβινάς χαιρετίζει τό ἐγχείρημα τοῦ Μάρτιν Μπούμπερ, ὁ ὅποιος νιοθετεῖ τήν πορεία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Βάλ πρός τό συγχεκριμένο (6λ. AT, σ. 104). Βλ. ἐπίσης τά εύσύνοπτα σχόλια τοῦ Λεβινάς γιά τήν ἐν λόγῳ μελέτη τοῦ Βάλ στό HS, σ. 97-98.

³²¹ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Transcendance et hauteur», σ. 75-76.

³²² TA, σ. 92.

³²³ Βλ. AT, «Le philosophe et la mort» (1982), σ. 159. Σημειωτέον ὅτι στίς Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες τοῦ 1968, ὁ Λεβινάς νιοθετοῦσε τή χαῖντεγκεριανή ἐρμηνεία τοῦ θανάτου ὡς «δυνατότητας τῆς ἀδυνατότητας», χωρὶς ἀναφορά στόν Χάιντεγκερ (6λ. TTM, σ. 121).

³²⁴ Πρωτοδημοσιεύθηκε στό περ. *Cahiers du Sud*, τχ. 331, 1955 καί περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή δοκιμών τοῦ Λεβινάς, *Noms propres* (σ. 131-140).

³²⁵ Πρωτοδημοσιεύθηκε στόν συλλογικό τόμο *Jean Wahl et Gabriel Marcel*, Beauchesne, Παρίσι 1976 καί περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή δοκιμών τοῦ Λεβινάς, *Hors sujet*, σ. 91-112.

³²⁶ Βλ. M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 191.

³²⁷ Βλ. «Lettre à propos de Jean Wahl» καί «Intervention dans Petite histoire de l'existentialisme de Jean Wahl»: ἀμφότερα περιλαμβάνονται στή συλλογή ἄρθρων τοῦ Λεβινάς, *Les imprévus de l'histoire*, σ. 107-109 καί 110-115 ἀντιστοίχως.

³²⁸ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 81: «ὁ Ζάν Βάλ, αὐτός ὁ μέγας φιλομαθής, πού ἐνδιαφέρεται γιά ὅλες τίς νέες ἰδέες, αὐτός ὁ πεισματάρης φύλακας ὅλων τῶν ἔγχυρων ἰδεῶν [...]» καί ὥ.π., σ. 433 καί 436. Βλ. ἐπίσης EDE, σ. 216, σημ. 2 καί σ. 285, σημ. 2, καθὼς καί EN, σ. 39 καί 77-78: «Οπως τό ἔργο τοῦ Ζάν Βάλ, φίλου τοῦ Γκαμπρέλ Μαρσέλ, μάρτυρα τῶν ἴδιων σκοπῶν καί εἰσηγητῆ τῶν ἴδιων ἀπαρχῶν». Πρόβλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 162: στήν ἐρώτηση τί τόν ἐπηρέασε ἀπό τό 1945 μέχρι τή στιγμή ἐκείνη, τή θεωρεῖ μετζόν στό πεδίο τοῦ πνεύματος, ὁ Λεβινάς ἀπάντησε: «οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Λεβί Μπρενσβίκ, ἀλλά ὑπῆρξαν ἐπίσης ὁ Μπλανσό, ὁ Ζάν Βάλ, ὁ Ρικάρ, ἡ Ντεριντά καί ἐπίσης ὁ Ηασμί Κάροσμαν καί ὁ

ὑπογράμμιζε τήν προνομιακή συγγένεια τῆς φιλοσοφίας καί τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς τέχνης. Τοῦ ἄρεσε νά ἀκολουθεῖ τίς μεταβάσεις ἀπό τή μία στίς ἄλλες. Μέ τή στάση του φαινόταν νά προσκαλεῖ στόν τολμηρό «διανοητικό πειραματισμό».³²⁸

“Οσον ἀφορᾶ τόν Βλαντιμίρ Γιανκελεβίτς, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἐνώπιον τῆς ὅποιας ὁ Λεβινάς ὑποστήριξε τήν κρατική διδακτορική του διατριβή (doctorat d'État) στό Πανεπιστήμιο τῆς Σορβόννης,³²⁹ ἔχαιρε μεγάλης ἐκτίμησης ἀπό τόν τελευταῖο, ὅπως φαίνεται σέ σειρά κειμένων του.³³⁰ Ειδικότερα, στό μάθημα πού ἀφιέρωσε, στή Σορβόνη, στίς θεματικές τοῦ θανάτου καί τοῦ χρόνου, ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται, μεταξύ ἄλλων, σέ δρισμένες ἀντιλήψεις τοῦ Γιανκελεβίτς περί θανάτου τίς ὅποιες διατυπώνει στό βιβλίο του *La mort* (Flammarion, Παρίσι 1966).³³¹

‘Αξίζει νά ἀναφερθοῦμε ἐπίσης στήν ἐκτίμηση πού ἔτρεφε ὁ Λεβινάς γιά τόν Λεόν Μπρενσβίκ, μαθήματα τοῦ ὅποιου παρακολούθησε στή Σορβόνη μετά τό πέρας τῶν σπουδῶν του στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου.³³² Θεωρεῖ σημαντικό νά «μνημονεύσει αὐτό τό πολύ μεγάλο πνεῦμα μεταξύ τῶν δασκάλων του»³³³ καί κατατάσσει τίς «ἀναμνήσεις τοῦ Λεόν Μπρενσβίκ» στίς βασικές ἐπιφρόες πού δέχθηκε μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,³³⁴ μολονότι ἀσκεῖ κριτική στόν τύπο τοῦ ὄρθολογισμοῦ τόν ὅποιο ὑπερασπιζόταν ὁ τελευταῖος.³³⁵

‘Ιστραηλινός μυθιστοριογράφος ‘Αγκνόν». Βλ. ἐπίσης InI, «Recension: Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 87· DMT, σ. 164· EI, σ. 47· HS, «In memoriam Alphonse de Waelhens» (1984), σ. 144· καί IH, σ. 136.

³²⁸ TA, σ. 12. Βλ. ἐπίσης EI, σ. 47.

³²⁹ Σύμφωνα μέ τόν ἀρχικό σχεδιασμό, τά ἄλλα δύο μέλη τῆς ἐπιτροπῆς θά ἦταν ὁ Ζάν Βάλ, ὡς ἐπιβλέπων καθηγητής, καί ὁ Μωρίς Μερλώ-Ποντύ: ὡστόσο, ὁ τελευταῖος πέθανε μικρό χρονικό δάστημα προτοῦ λάβει χώρα ἡ ὑποστήριξη: 6λ. Marie-Anne Lescourret, *Emmanuel Levinas*, Flammarion, συλλογή «Champs», Παρίσι 1996 ('1994), σ. 217-218.

³³⁰ Βλ. πρωτίστως τό ἄρθρο τοῦ Λεβινάς μέ τίτλο «Vladimir Jankélévitch» στό HS, σ. 115-121. Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, TA, σ. 12· EDE, σ. 287, σημ. 1· LC, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 61 καί 79· DL, σ. 129, 168, 246, 259 καί 273· TTM, σ. 82 καί 118· καί HS, σ. 29.

³³¹ Βλ. DMT, σ. 16 καί 119-120.

³³² Βλ. S. Malka, *Levinas. La vie et la trace*, ὥ.π., σ. 46.

³³³ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 100.

³³⁴ Βλ. ὥ.π., σ. 162.

³³⁵ Βλ. M. A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, σ. 213.

καί στήν πλατωνικής έμπνεύσεως ἀναζήτηση ἄχρονων ούσιων.³³⁶ Πράγματι, ὁ Λεβινάς κατατάσσει τή φιλοσοφία τοῦ Μπρενσβίκ στίς φιλοσοφίες τῆς ἐμμένειας (*immanence*)³³⁷ καί γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὑπεράσπιση τῆς ὑπερβατικότητας (*transcendance*), ἔστω τῆς «έμμενοῦς ὑπερβατικότητας» τοῦ ζῶντος Θεοῦ,³³⁸ καί ἡ συνακόλουθη ἐναντίωση στήν ἐμμένεια ἀποτελεῖ ἔνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς.³³⁹ "Εχει ἀφιερώσει δύο ἄρθρα στὸν Λεόν

³³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά ΗΑΗ, σ. 59: «Ἀντιτιθέμεθα σέ ὅ,τι μᾶς διδασκει ὁ Λεόν Μπρενσβίκ (καὶ ὁ Πλάτων, ὅταν ἐναντίωνται στούς ποιητές τῆς μακήσεως): οἱ πρόδοι τῆς δυτικῆς συνείδησης δὲν συνίστανται πλέον στήν ἀποκάθαρση τῆς σκέψης ἀπό τίς προσχώσεις τῶν πολιτισμῶν (*cultures*) καὶ τῶν ιδαιτερότητῶν τῆς γλώσσας, οἱ ὄποιες, ὥχι μόνο δὲν σημαίνουν τό νοητό, ἀλλὰ διαιωνίζουν τό παιδίαστικο. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡταν δυνατόν ὁ Λεόν Μπρενσβίκ νά μᾶς διδάξει κάτι ἄλλο πέραν τῆς γενναιοφροσύνης: ὥστόσο, κατ' αὐτόν, ἡ γενναιοφροσύνη αὐτή καὶ ἡ ἀξιορέπεια τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀνάγονται στήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀλήθειας ἀπό τίς πολιτιστικές προϋποθέσεις τῆς γιά νά δένουμε μαζί μέ τόν Πλάτωνα πρός τίς ίδιες τίς σημασίες, χωρισμένες ἔτσι ἀπό τό γήγενθαι. Ὁ κίνδυνος πού ἐγκυμονεῖ μιά τέτοια ἀντίληψη εἶναι βέβαιος. Ἡ χειραρέτηση τῶν πνευμάτων μπορεῖ νά παράσχει τό πρόσχημα γιά τήν ἐκμετάλλευση καὶ γιά τήν είσια».

³³⁷ Βλ. EDE, σ. 128. Στήν ίδια σελίδα, ὁ Λεβινάς συνοψίζει τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μπρενσβίκ.

³³⁸ Βλ. InEn, σ. 21-22: ὅταν ὁ Christoph von Wolzogen ρωτᾷ τόν Λεβινάς γιά τήν ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν μεταφυσική στίς μέρες μας, αὐτός ἀπαντᾷ: «Πιστεύω ὅτι ἡ καθαυτό νέα στιγμή ὅλης τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας ἔγκειται στό ὅτι τό ἀνθρώπινο δέν εἶναι μιά γνώση τοῦ Θεοῦ ἀλλά ὁ τόπος ὃπου τό θεῖο δρᾶ, ὃπου "ὁ Θεός ζεῖ". Ἐπομένως μιά ἐμμενής ὑπερβατικότητα. Τοῦτο ἀληθεύει ἀκόμη καὶ στό ἔργο τοῦ Χάντεγκερ». Ποιά ὑπερβατικότητα ὅμως δέν μπορεῖ νά γίνει ἐμμενής κατά τόν Λεβινάς καὶ ὑπό ποιά προϋπόθεση οἱ ὑπερβατικότητες γίνονται ἐμμενεῖς; Βλ. DQVI, σ. 153.

³³⁹ Τοῦτο εἶναι σαφές σ' ὅλο τό ἔργο τοῦ Λεβινάς: Βλ. ἐνδεικτικά τή συλλογή κειμένων του *Altérité et transcendance*, τό τελευταῖο βιβλίο πού δημοσίευσε ὁ ίδιος, ίδ. τό πρώτο δοκίμιο: «Philosophie et transcendance» (1989) (σ. 27-56), καθώς καὶ τόν πρόλογο τοῦ Pierre Hayat, «La philosophie entre totalité et transcendance» (σ. 9-23). Βλ. εἰδικότερα AT, σ. 143: «Ίδιαιτέρη ἀριστεία τῆς ὑπερβατικότητας δίχως ἀναφορά στήν ἐμμένεια τοῦ ἀληθοῦς, ἡ ὅποια ἐκλαμβάνεται στή Δύση ὡς ἡ ὑπέρτατη χάρη τοῦ πνευματικοῦ». Σέ ἔνα σημαντικό χωρίο τοῦ Ὀλότητα καὶ ἀπειρο μέ ἀντικείμενο τή γλώσσα, ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐμμένειας καταστρέφεται ἀπό τήν πρωτοτυπία τοῦ λόγου (*discours*) σέ σχέση μέ τήν καθαρή συνείδηση, μέ τή συγχροτούσα ἀποβλεπτικότητα (πι, σ. 224). Εἶναι χαρακτηριστικό ἔξαλλου ὅτι ὁ Λεβινάς ταυτίζει τή «φιλοσοφία τῆς ἐμμένειας καὶ τῆς αὐτονομίας» μέ τόν ἀθεϊσμό (βλ. EDE, σ. 263) καὶ ὅτι τιτλοφορεῖ «Ρήξη μέ τήν ἐμμένεια» (*Rupture de l'immanence*) τό πρώτο μέρος τοῦ σημαντικοῦ βιβλίου του *De Dieu qui vient à l'idée*. Πάλι τήν κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Λεβινάς στήν ἔννοια τῆς ἐμμένειας, βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικά ΙΧV, σ. 96 καὶ 212-219, καθίς καὶ ΙΙΙ, σ. 9 καὶ 31. Πλ. τέλος τίς ἐγκωμιαστικές ἀναλύσεις πού ἀφιερώνει ὁ

Μπρενσβίκ³⁴⁰ καὶ ἀναφέρεται ἐκθειαστικά σέ αὐτόν σέ ἄλλα χωρία τοῦ ἔργου του.³⁴¹ Ἀξίζει νά παραθέσουμε ἐδῶ ἔνα χωρίο ἀπό ἔνα ἄρθρο τοῦ Λεβινάς, γραμμένο στά λιθουανικά τό 1933:

Ο σύγχρονος φιλόσοφος στόν ὅποιο ἡ γαλλική νεολαία στρέφει τώρα περισσότερο τήν προσοχή της εἶναι ὁ Λεόν Μπρενσβίκ. Ἀφιέρωσε τίς ἐργασίες του στίς πρόδοις τῆς συνείδησης. Αύτό πού πρέπει νά ἐννοήσουμε μέ τήν ἔκφραση «πρόδος τῆς συνείδησης» εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρώπινος στοχασμός προσανατολίζεται πρός τά μαθηματικά. Κατά τόν Μπρενσβίκ, στά μαθηματικά ἔγκειται (*réside*) ἡ ἀληθινή ἐσωτερική ζωή, μιά ἐσωτερική ζωή πιό βαθιά ἀπό τίς ἐνοράσεις τῶν μυστικῶν ἡ ἀπό τό παραλήρημα (*délire*) τῶν «φωτισμένων». Κατ' αὐτόν πάντοτε, τό ἀληθινά ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐκφράζεται στόν ἀπρόσωπο καὶ θεωρητικό συλλογισμό.³⁴²

Γάλλοι φαινομενολόγοι. Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Μισέλ Αγρύ: "Οσον ἀφορᾶ τόν Ζάν-Πώλ Σάρτρ, ὁ Λεβινάς πρωτοηλθε σέ ἐπαφή μέ τό ἔργο του διαβάζοντας τό μυθιστόρημά του *Nautia*, θέμα τό ὅποιο πραγματεύεται καὶ ὁ ίδιος στό νεανικό του κείμενο *De l'évasion*³⁴³ δίχως νά γνωρίζει τό παράλληλο ἐνδιαφέρον τοῦ Σάρτρ."³⁴⁴ Από τό ἀμιγῶς φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Σάρτρ, ὁ Λεβινάς γνώριζε κυρίως ὄρισμένα ἀπό τά μικρά ἀλλά σημαντικά φαινομενολογικά του κείμενα τῆς δεκαετίας τοῦ 1930.³⁴⁵ Μολονότι ὑποστηρίζει ὅτι διάβασε μόνο μέρος τοῦ ὄγκωδέστατου φαινομενολογικοῦ ἔργου τοῦ Σάρτρ *Tό* εἶναι καὶ τό μηδέν, ἐκφράζει τόν ἀνυπόκριτο θαυμασμό του γιά τήν προφα-

Λεβινάς στίς θέσεις τοῦ Ζάν Βάλ περί ὑπερβατικότητας: ΗΣ, «Jean Wahl sans avoir ni être» (1976), ίδ. σ. 107-112: «La rationalité nouvelle et la transcendance».

³⁴⁰ Βλ. DL, σ. 69-78: «L'Agenda de Léon Brunschwig» καὶ σ. 79-84: «Être occidental».

³⁴¹ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 168, 194 καὶ 359. EN, σ. 201· καὶ F. Poirié, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, δ.π., σ. 81-82.

³⁴² Βλ. CS, σ. 25. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Μπρενσβίκ, Βλ. ἐνδεικτικά π, σ. 209 καὶ 307. Γιά τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τόν Μπρενσβίκ, Βλ. M.-A. Lescouret, Emmanuel Levinas, δ.π., σ. 103-106.

³⁴³ Βλ. DE, σ. 115-119.

³⁴⁴ Υφίσταται ἀπλῶς «φιλοσοφική συνάντηση» μεταξύ τους στό σημεῖο αὐτό, καὶ ὥχι ἐπιφρόνη τοῦ ἐνός στόν ἄλλο (βλ. Jacques Rolland, «Sortir de l'être par une nouvelle voie»: εἰσαγωγή στή σχολασμένη ἔκδοση τοῦ ἄρθρου τοῦ Λεβινάς, «De l'évasion» (1935): DE, σ. 79-80).

³⁴⁵ Βλ. γιά παράδειγμα τήν κριτική πού ἀσκεῖ στό ἄρθρο τοῦ Σάρτρ «Η ἀποβλεπτικότητα. Μία θεμελιώδης ίδεα τῆς φαινομενολογίας τοῦ Husserl» (1939), EDE, σ. 71, σημ. 1.

νή ίδιοφυΐα τοῦ Γάλλου ύπαρξιστῆ φιλοσόφου, γιά τή ζωτικότητα καὶ τήν ένεργητικότητά του, γιά τήν παρουσία του, ἀκόμη καὶ γιά τίς ἀποκοτίες του.³⁴⁶ Υποστηρίζει ἐπίσης ὅτι τό ἔργο τοῦ Σάρτρ χαρακτηρίζεται ἀπό πρωτοτυπία ἐναντί τῶν μεγάλων Γερμανῶν φαινομενολόγων ἀπό τούς ὁποίους ἐπηρεάστηκε:

δέν δέχθηκε τίποτε δίχως νά τό δημιουργήσει ἐκ νέου [...] Ὑπῆρξε πολὺ μεγάλο πνεῦμα γιά νά περιοριστεῖ νά ἐπαναλάβει ὅ,τι εἶπαν ἄλλοι.³⁴⁷

Διατείνεται, γιά παράδειγμα, ὅτι ὁ Σάρτρ ἔχει δίκιο ὅταν ὑποστηρίζει πώς, ὅταν ὁ Χάιντεγκερ ἀναφέρεται στό ἄνοιγμα στό εἶναι, ὁ ἴδιος μυρίζεται τήν ἀλλοτρίωση.³⁴⁸ Ἐκτιμᾶ ἐπίσης τό γεγονός ὅτι ὁ Σάρτρ, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αὐτό τόν Χάιντεγκερ, ἀναδεικνύει τή μεταβατικότητα (transitivité) τοῦ ρήματος «εἶμαι», ἡ ὅποια ἀποτελεῖ κατά τόν Λεβινάς τό διαχριτικό γνώρισμα τοῦ ύπαρξισμοῦ.³⁴⁹ Ἀλλοῦ δρίσκει ἀξιοθαύμαστες τίς ἀναλύσεις τοῦ Σάρτρ γιά τόν ἄλλον ἀνθρώπο, ἃν καὶ φρονεῖ ὅτι χρειάζονται ἐπεξεργασία καὶ συμπλήρωση.³⁵⁰ Ἀλλοῦ ὁ θαυμασμός καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Λεβινάς γιά τόν Σάρτρ ἐκπορεύονται προφανῶς ἀπό τή στάση τοῦ τελευταίου ἐναντί τοῦ ἔδραικοῦ ζητήματος,³⁵¹ μολονότι ἀντιτίθεται στή θέση τοῦ Σάρτρ σύμφωνα μέ τήν ὅποια οἱ ἔδραιοι ὄφειλουν τόν ιουδαισμό τους στόν ἀντισημιτισμό.³⁵²

Βεβαίως, παρά τό θαυμασμό του, ὁ Λεβινάς ἀσκεῖ καὶ κριτική στόν Σάρτρ σέ ἀρκετά σημεῖα, ἀπό τά ὅποια παρουσιάζουμε ἐνδεικτικά τά ἀκόλουθα:

(α) Ὑπάρχει στή φιλοσοφία τοῦ Σάρτρ κάποιο ἀκαθόριστο ἀγγελικό παρόν. Καθώς ὅλο τό βάρος τής ύπαρξης ρίχνεται στό παρελθόν, ἡ ἐλευθερία τοῦ παρόντος τοποθετεῖται ἡδη ὑπεράνω τής ὥλης.³⁵³

³⁴⁶ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 98. Βλ. καὶ ὥ.π., σ. 164: «Σᾶς μύησα γιά [...] τή χαρά πού ἔβρισκα στόν διανοητικό δυναμισμό τοῦ Σάρτρ, γιά τήν προσοχή του στό πραγματικό...». Βλ. ἐπίσης DL, σ. 334: «[...] ὁ Ζάν-Πώλ Σάρτρ, τόν ὅποιο θαυμάζουμε καὶ ἀγαποῦμε πολύ [...]».

³⁴⁷ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 99.

³⁴⁸ Βλ. LC, «Transcendance et hauteur», σ. 100.

³⁴⁹ Βλ. IH, σ. 113.

³⁵⁰ Βλ. EDE, σ. 276.

³⁵¹ Βλ. DL, σ. 334. Βλ. ἐπίσης δύο μικρά ἀρθρά τοῦ Λεβινάς: «Existentialisme et antisémitisme» καὶ «Quand Sartre découvre l'histoire sainte» (III, σ. 119-122 καὶ 155-159 ἀντιστοίχως). Βλ. τέλος EEL, σ. 84-95.

³⁵² Βλ. III, σ. 336.

³⁵³ Βλ. II, σ. 44.

(6) Στήν πραγματικότητα, ἡ ὑπαρξη δέν εἶναι καταδικασμένη νά εἶναι ἐλεύθερη [ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Σάρτρ], ἀλλά ἔχει λάβει τό χρίσμα τῆς ἐλεύθερίας.³⁵⁴

(γ) Ή συνάντηση μέ τόν "Άλλο, σύμφωνα μέ τόν Σάρτρ, ἀπειλεῖ τήν ἐλεύθερία μου καὶ ισοδυναμεῖ μέ τήν ἔξασθένηση (défaillance) τῆς ἐλεύθερίας μου ὑπό τό διλέμμα μᾶς ἄλλης ἐλεύθερίας. Εδῶ ἐκδηλώνεται μέ τή μεγαλύτερη δύναμη, ἵσως, ἡ ἀσυμβατότητα τοῦ εἶναι μέ ὅ,τι παραμένει ἀληθινά ἔξωτερικό. Εδῶ ὅμως μᾶς φανερώνεται μᾶλλον τό πρόδηλημα τῆς δικαιολόγησης τῆς ἐλεύθερίας: ἡ παρουσία τοῦ ἄλλου δέν θέτει ἄραγε ὑπό ἀμφισθήτηση τήν ἀφελή νομιμότητα τῆς ἐλεύθερίας; Ή ἐλεύθερία δέν ἐμφανίζεται ἄραγε ἡ ἴδια στόν ἔαυτό της ὡς ντροπή γιά τόν ἔαυτό της καὶ μᾶλιστα, περιορισμένη στόν ἔαυτό της, ὡς σφετερισμός;³⁵⁵

(δ) Ή ἐνότητα τοῦ *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* πού ἐπιγράφεται «Τό ὁ-ἔνας-γιά-τόν-ἄλλο δέν συνιστᾶ δέσμευση (engagement)»³⁵⁶

³⁵⁴ Βλ. II, σ. 83.

³⁵⁵ Βλ. II, σ. 338-339. Γιά ὄρισμένες ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Σάρτρ, 6λ. TA, σ. 64: EDE, σ. 71, σημ. 1· πι, σ. 54: HAH, σ. 120, ἐπισημ. 13· DMT, σ. 184: AE, σ. 164: F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 96-99. Γιά τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τόν Σάρτρ 6λ. πρωτίστως Stéphane Habib, *La responsabilité chez Sartre et Levinas*, πρόλ. Catherine Chalier, L'Harmattan, Παρίσι 1998, καθώς καὶ τόν τόμο τῶν *Cahiers d'études lévinassiennes* τοῦ ἔτους 2006. Βλ. ἐπίσης α) Christina Howells, «Sartre and Levinas» στό Robert Bernasconi καὶ David Wood (ἐπιμ.), *The Provocations of Levinas: Rethinking the Other*, Routledge, Λονδίνο 1988, σ. 91-99. 6) David Jopling, «Levinas, Sartre and Understanding the Other», περ. *Journal of the British Society for Phenomenology*, τόμ. 24, τχ. 3, 1993. γ) EEL, σ. 75-83. δ) Bernard-Henri Lévy, *Le siècle de Sartre*, Le Livre de Poche, «Biblio/Essais», Παρίσι 2000, σ. 745-751. ε) Michael J. Brogan, «Nausea and the Experience of the "Il y a": Sartre and Levinas on Brute Existence», περ. *Philosophy Today*, τόμ. 45, τχ. 2, καλοκαίρι 2001, σ. 144-153. στ) Daniel Salvatore Schiffer, *La philosophie d'Emmanuel Levinas. Méta physique, esthétique, éthique*, PUF, «Intervention philosophique», Παρίσι 2007, μέρος Β', σ. 63-109.

³⁵⁶ Βλ. AE, σ. 214-219. Βλ. ἐπίσης ἔνα πολύ ἐνδιαφέρον σχόλιο τοῦ Λεβινάς γιά τή θεωρία τοῦ Σάρτρ περί δέσμευσεως-στρατεύσεως: «"Οσοι ἐπιμένουν στό ρόλο τῆς δέσμευσης (engagement) στό ἔργο τοῦ Σάρτρ λησμονοῦν ὅτι τό κύριο μέλλομά του συνίσταται στήν κατοχύρωση μᾶς ἀπόδεσμευσης (dégagement) ἐντός τής δέσμευσεως. Καταλήγει σέ ἔνα μηδενισμό, στήν εύγενετερη ἐκφρασή του — ἀρνηση τής ὑπέρτατης δέσμευσης πού ἀποτελεῖ γιά τόν ἀνθρώπο ή ούσια του» (DL, σ. 317). Τό χωρίσιο αὐτό ἀξίζει νά παραβληθεῖ μέ τό ἀκόλουθο χωρίσιο τῶν *Tesssáron* ταλμουδικῶν μελετῶν: «Αύτό πού ἐκτειράζει ἐδῶ [τόν δυτικό ἀνθρώπο] εἶναι ἡ κατάσταση στήν ὅποια τό ἐγώ παραμένει ἀνεξάρτητο, ἀλλά αὐτή ἡ ἀνεξάρτησία δέν τό ἀποκούβει ἀπό ἐκεῖνο τό ὅποιο πρέπει νά τό ἀπορροφήσει [...]]; εἶναι ἡ κατάσταση στήν ὅποια τό ἐγώ δρίσκεται ἔξω ἀπό ὅλα καὶ ταυτίχρονα μετέχει στέ ὅλα [...] Ο πειρασμός τοῦ πειρασμού [...] ξεκινάει

έμπειρέχει αύστηρή κριτική στή θεωρία τοῦ Σάρτρ περί στρατευμένης διανόησης.³⁵⁷

“Οσον ἀφορᾶ τὸν Μερλώ-Ποντύ, ὁ Λεβινάς ἐκτιμᾷ ἐν γένει τό φιλοσοφικό του ἔργο, προφανῶς περισσότερο ἀπό ὃσο αὐτό τοῦ Σάρτρ. “Οπως ἀναφέραμε σχετικά μὲ τὸν τελευταῖο, ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μερλώ-Ποντύ ὑπῆρξε πρωτότυπο ἐναντὶ τῶν μεγάλων Γερμανῶν φαινομενολόγων ἀπό τοὺς ὅποιους ἐπηρεάσθηκε.³⁵⁸ Τὸν ἐπαινεῖ εἰδικότερα, διότι ἀποκατέστησε φιλοσοφικά τὸ σῶμα (θέση τὴν ὅποια νιοθέτησε ἀργότερα καὶ ὁ Μικέλ Ντυφρέν (Mikel Dufrenne)), μελετώντας τὴν προβληματική τοῦ «οἰκείου σώματος» (corps propre).³⁵⁹ συμφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο πραγματεύθηκε τὴ σχέση μεταξύ σκέψης καὶ ὄμιλίας (parole)³⁶⁰ καὶ ἀναφέρεται συχνά στή θεωρία τοῦ Μερλώ-Ποντύ περὶ «θεμελιώδους ἴστορικότητας».³⁶¹ Ἐξάλλου, ἔχει ἀφιερώσει ἐνα ἄρθρο στή θεωρία τοῦ Μερλώ-Ποντύ περὶ διυποκειμενικότητας.³⁶² Μάλιστα, σὲ ὄρισμένα δοκίμα τῆς συλλογῆς ἄρθρων τοῦ *L'humanisme de l'autre homme* (1972), ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀναλύσεις του καθοδηγοῦνται ἀπό τὴ φιλοσοφία τοῦ Μερλώ-Ποντύ.³⁶³

ἀπό ἐνα ἐγώ τὸ ὅποιο μέσα στή δέσμευσή του ἔξασφαλίζει μά μόνιμη ἀποδέσμευση. Τό ἐγώ εἶναι ἵσως αὐτή ἡ ἀποδέσμευση καὶ τίποτε ἄλλο [...] Ἀλλά τὸ ἐγώ καὶ ὁ χωρισμός του ἀπό τὸν δέσμευμένο ἑαυτό γιά νά ἐπιστρέψει στὸν ἀδέσμευτο ἑαυτό, δὲν εἶναι ἡ ἐσχατή συνθήκη τοῦ ἀνθρώπου» (ΠΤΜ, σ. 91-92).

³⁵⁷ Βλ. Jacques Taminiaux, «Contrepoint en guise de prologue»: πρόλογος στό D. S. Schiffer, *La philosophie d'Emmanuel Levinas. Métaphysique, esthétique, éthique*, ὥ.π., σ. 4.

³⁵⁸ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 99.

³⁵⁹ Βλ. EDE, σ. 253-254· PT, «Philosophie et positivité» (1976), σ. 29· HS, σ. 134 καὶ 150· EN, σ. 142· καὶ ECPP, σ. 79-80. Βλ. ἐπίσης τήν ἀναφορά τοῦ Λεβινάς στή θεωρία τοῦ Μερλώ-Ποντύ περὶ «σωματικῆς ἀποδεπτικότητας» (Π, σ. 227).

³⁶⁰ Βλ. Π, σ. 225-226.

³⁶¹ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 222 καὶ AE, σ. 76, 114, 250 καὶ 259.

³⁶² Βλ. HS, σ. 133-140: «Περὶ τῆς διυποκειμενικότητας. Σημειώσεις σχετικά μὲ τὸν Μερλώ-Ποντύ». Βλ. ἐπίσης κάποιες σελίδες τοῦ Λεβινάς γιά τὸν Μερλώ-Ποντύ, στήν ἴδια συλλογή δοκιμών, στὸ ἄρθρο του γιά τὸν Alphonse de Waehlens (HS, σ. 143-147, 150-152 καὶ 154-155).

³⁶³ Βλ. HAH, σ. 25. “Ἐτοι ἔχηγοῦνται οἱ συγνές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στὸν Μερλώ-Ποντύ στὸ βιβλίο αὐτό: 6L. σ. 26, 28-29, 30, 39, 50, 55 κλπ. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στὸν Μερλώ-Ποντύ, 6L. ἐνδεικτικά EDE, σ. 270· Η, σ. 23 καὶ EN, σ. 203-204. Γιά τὴ σχέση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μὲ αὐτὸν τοῦ Μερλώ-Ποντύ, 6L. πρωτίστως Antje Kapust, *Berührung ohne Berührung. Ethik und Ontologie bei Merleau-Ponty und Levinas*, W. Fink, Μόναχο 1999. Βλ. ἐπίσης a) Bernhard Waldenfels, «Verflechtung und

Μολονότι οἱ ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στὸν τρίτο μεγάλο Γάλλο φαινομενολόγο (μετά τοὺς Σάρτρ³⁶⁴ καὶ Μερλώ-Ποντύ), ἦτοι στὸν Μισέλ Ἀνρύ, εἶναι ἐλάχιστες,³⁶⁵ γνωρίζουμε ὅτι ἀφέρωσε ἔνα ἐτήσιο σεμινάριο του, κατά τὸ ἀκαδημαϊκό ἔτος 1976-1977, στὸ *L'Essence de la manifestation*, τὸ ὄγκωδες μεῖζον φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Μισέλ Ἀνρύ, τὸ ὅποιο ὁ Λεβινάς χαρακτηρίζει «έξαιρετικό» καὶ «ἀξιοθαύμαστο» βιβλίο.³⁶⁶ Μιά ἀπό τὶς βασικές θέσεις τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου στήν ὅποια ἐστιάζει τήν προσοχή του ὁ Λεβινάς εἶναι οἱ

ἀξιοσημείωτες κριτικές τοῦ Μισέλ Ἀνρύ ἐνάντια στήν ἀποδεπτικότητα τοῦ θυμικοῦ (affectivité), τὸ ὅποιο, παρά τὶς ἀναλύσεις τοῦ Σέλερ καὶ τοῦ Χάιντεγκερ, διατηρεῖ τήν διανοητική του καταγωγή.³⁶⁷

‘Αξίζει ὡστόσο νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Λεβινάς ἀπορρίπτει τὶς ἀναλύσεις τοῦ Μισέλ Ἀνρύ περὶ «αὐτεπενέργειας» (auto-affectivité).³⁶⁸

Trennung. Wege zwischen Merleau-Ponty und Levinas» στή συλλογή δοκιμών του *Deutsch-Französische Gedankengänze*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1995. 6) David Michael Levin, «Tracework: Myself and Others in the Moral Phenomenology of Merleau-Ponty and Levinas», περ. *International Journal of Philosophical Studies*, τόμ. 6, τχ. 3, 1998, σ. 345-392.

³⁶⁴ Ο Σάρτρ δὲν παρέμεινε φαινομενολόγος σὲ ὅλο τὸ φιλοσοφικό του ἔργο: ὡστόσο, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ πρώτη περίοδος τοῦ ἔργου του (1934-1943), ἡ ὅποια μάλιστα ἔχει ἐπανέλθει στὸ προσκήνιο τήν τελευταῖα δεκαετία, εἶναι φαινομενολογική. Βλ. πρωτίστως τὶς ἀκόλουθες μελέτες: (a) Vincent de Coorebyter, *Sartre face à la phénoménologie. Autour de «L'intentionnalité» et de «La transcendance de l'Ego»*, Éditions Ousia, Βρυξέλλες 2000. (b) Τό ἀφιέρωμα τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιθεώρησης *Alter* στὸν φαινομενολόγο Σάρτρ (τχ. 10, 2002, ἰδ. σ. 9-10). (γ) Τήν προσφάτως δημοσιεύεσθαι συλλογή ἄρθρων, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Renaud Barbaras, *Sartre. Désir et liberté*, PUF, συλλογή «Débats philosophiques», Παρίσι 2005, ἰδ. σ. 9-17. (δ) Florence Caeymaex, *Sartre, Merleau-Ponty, Bergson. Les phénoménologies existentialistes et leur héritage bergsonien*, Georg Olms Verlag, Χλυτοσχάϊ-Ζυρίχη-Νέα Υόρκη 2005.

³⁶⁵ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 285, σημ. 2 καὶ σ. 316, σημ. 1· PT, «Philosophie et positivité» (1976), σ. 29· καὶ DMT, σ. 26 καὶ 109.

³⁶⁶ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὥ.π., σ. 164. Βλ. ἐπίσης EN, σ. 245, σημ. 1. Γιά τοὺς λόγους ποὺ ὠδηγοῦν τὸν Λεβινάς νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ἐρευνα τοῦ Μισέλ Ἀνρύ, ἰδίως γιά τήν Ούσια τῆς ἐκδήλωσης, 6L. τὶς ὑποσημείωσεις τοῦ Jacques Rolland στό DMT, σ. 145, σημ. 2 καὶ 168, σημ. 2.

³⁶⁷ Βλ. EDE, σ. 285, σημ. 2 καὶ σ. 316, σημ. 1. Σέ συσχετισμούς πτυχῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεβινάς καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μισέλ Ἀνρύ προβαίνει ὁ François-David Sebbah στή μελέτη του *L'épreuve de la limite*, PUF, Παρίσι 2001 καὶ στὰ ἀκόλουθα ἄρθρα του: α) «Éveil et naissance (quelques réflexions à partir d'Emanuel Levinas et de Michel Henry)», περ. *Alter* (revue de phénoménologie), τχ. 1, 1993. 6) «Aux limites de l'intentionnalité: M. Henry et E. Levinas lecteurs des *Leçons sur la conscience intime du temps*», περ. *Alter*, τχ. 2, 1994. γ) Στό ἄρθρο του στὸν συλλογικό τόμο *L'épreuve de la vie*, Cefr, Παρίσι 2001.

³⁶⁸ Βλ. DMT, σ. 208 καὶ τήν ὑποσημείωση 3 τοῦ Jacques Rolland.

Έρικ Βέιλ καί Κλώντ Λεβί-Στρώς: «Οσον ἀφορᾶ τὸν σημαντικό Γερμανογάλλο φιλόσοφο *Έρικ Βέιλ* (Éric Weil),³⁶⁹ ὁ Λεβινάς ὡμολογεῖ ὅτι ἀπό αὐτὸν ἀντλησε τήθεμειώδη διάκριση μεταξύ θίας καὶ λόγου (discours),³⁷⁰ μολονότι ὁ ἴδιος ἀξιοποιεῖ γόνιμα καὶ πρωτότυπα τὴν διάκριση αὐτήν νοηματοδοτώντας διαφορετικά τὴν θία.³⁷¹ Στίς ἀναπτύξεις τοῦ Βέιλ περὶ κατηγορίας (catégorie) καὶ στάσης (attitude) στή Λογική τῆς φιλοσοφίας (1950)³⁷² πιστεύω ἐξάλλου ὅτι ὁφείλει ὁ Λεβινάς καὶ τήν ἑξῆς πολὺ σημαντική θέση του:

Ἄμφιβάλλω [...] ἂν γεννήθηρε ποτέ ὄποιαδήποτε φιλοσοφική σκέψη ἔξω ἀπό κάποια στάση ζωῆς, ἂν ὑπῆρξε ποτέ φιλοσοφική κατηγορία πού νά προηγήθηκε ἀπό μά στάση ζωῆς.³⁷³

Στίς ἐπανειλημμένες ἀναφορές του στὸν Βέιλ, ὁ ὥποιος εἶχε ἐπίσης παρακολουθήσει τὸ περίφημο σεμινάριο τοῦ Κοζέβ γιά τήν ἐγελιανή Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, ὁ Λεβινάς εἶναι σχεδόν πάντα ἐκθειαστικός τόσο γιά τό φιλοσοφικό του ἔργο ὅσο καὶ γιά τήν προσωπικότητά του,³⁷⁴ μολονότι δέν διστάζει νά τοῦ καταλογίσει ὅτι ἡ ἀντίληψή του περὶ δικαιοσύνης δέν λαμβάνει ἐπαρκῶς ὑπόψη της τή

³⁶⁹ Γιά τή συμβολή τοῦ *Έρικ Βέιλ* (1904-1977) στή σύγχρονη φιλοσοφία, πρωτίστως μέσω τῶν ἔργων του *Λογική τῆς φιλοσοφίας* (1950) *Πολιτική φιλοσοφία* (1956) καὶ *Ήθική φιλοσοφία* (1961), καθώς καὶ τῶν ιστορικοφιλοσοφικῶν του μελετῶν σχετικά μέ τόν Κάντ καὶ τόν Χέρκελ ἀλλά καὶ μέ φιλοσόφους τῆς *Άναγέννησης*, βλ. τό ἄρθρο μου «Ο Σωκράτης στό ἔργο τοῦ σύγχρονου Γάλλου φιλοσόφου *Éric Weil*» στό: *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. *Τομέας Φιλοσοφίας*. *Ἐπιστημονική Έπετηρίδα Δωδώνης*: παράρτημα ἀρ. 72: *Ξανά γιά τόν Σωκράτη*. Ἀφέρεμα στόν ὄμότυπο καθηγητή *Νίκο Κ. Ψημένο*, *Ιωαννίνα 2004*, σ. 111-172. «Οσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Βέιλ, βλ. τό ἄρθρο μου «Η ἔννοια τοῦ παγκόσμιου κράτους στήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ *Éric Weil* καὶ ὁ ρόλος τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στίς μέρες μας» στό *Σεμινάριο 31* τῆς ΠΕΦ (*Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων*) μέ θέμα: *Οἱ ἀνθρωπιστικές σπουδές στήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης*, *Μεταίχμιο*, *Ἀθήνα 2004*, σ. 79-106.

³⁷⁰ Γιά τή διάκριση αὐτή, βλ. *Γιάννης Πρελορέντζος*, «Ο Σωκράτης στό ἔργο τοῦ σύγχρονου Γάλλου φιλοσόφου *Éric Weil*», ὁ.π., σ. 148-151.

³⁷¹ *Βλ. DL*, σ. 20, σημ. 1. Γιά τήν ἰδιότυπη ἀντίληψή του Λεβινάς περὶ θίας, βλ. π., σ. 6.

³⁷² *Βλ. Γιάννης Πρελορέντζος*, «Ο Σωκράτης στό ἔργο τοῦ σύγχρονου Γάλλου φιλοσόφου *Éric Weil*», ὁ.π., ἐνότητα III: «Κατηγορία καὶ στάση: δύο θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας τοῦ *Éric Weil*» (σ. 126-133).

³⁷³ *Βλ. TTM*, σ. 58.

³⁷⁴ *Βλ. ἐνδεικτικά EDE*, σ. 263-264; *TC*, σ. ΗΣ²; *AL*, σ. 178, σημ. 1; *HAH*, σ. 44 καὶ *AT*, σ. 176-178.

μοναδικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου.³⁷⁵ Διευκρινίζω «σχεδόν πάντα», διότι ἐναντιώνεται ρητά στή στάση του ἔναντι τοῦ ίουδαϊσμοῦ:

Ο ίουδαϊσμός τοῦ Κυρίου Ἰσραήλ ταράζεται (est troublé) ἀπό τρεῖς Ἐβραίους, ἀπό τρία μεγάλα ἔργα: ἀπό τόν *Έρικ Βέιλ*, ἀπό τόν Ραύμον *Άρον* (Raymond Aron) καὶ ἀπό τόν *Λεβί-Στρώς*.³⁷⁶

Ἄκριβῶς, ὅσον ἀφορᾶ τόν στρουκτουραλισμό —τό φιλοσοφικό προάγγελμα τοῦ ὥποιου χρονολογεῖται ἀπό τό ἰδεῶδες τῆς *mathesis universalis* στό ἔργο τοῦ Ντεκάρτ καὶ τοῦ Λάμπιντς³⁷⁷ καὶ εἰδικότερα τόν θεμελιωτή του *Κλώντ Λεβί-Στρώς*, ὁ Λεβινάς ἐξομολογεῖται ὅτι οὐδέποτε ἔνιωσε τόν πειρασμό νά γίνει δομιστής, πρωτίστως ἐπειδή ταυτίζει τόν δομισμό μέ «τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου»,³⁷⁸ ἀν καὶ δέν μπορεῖ παρά νά ἀναγνωρίσει τή σημαντική ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ κινήματος, δεδομένου μάλιστα ὅτι μεγάλα πνεύματα ὥπως ὁ *Ρικαίρ* ἔπαιρναν στά σοφαρά τόν δομισμό.³⁷⁹ Μάλιστα ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ *Λεβί-Στρώς* ὑπῆρξε τό μεγαλύτερο πνεῦμα τοῦ 20οῦ αἰώνα, μολονότι ὁ ἴδιος δέν συμφωνεῖ μέ τίς βασικές του θέσεις. Ή βασική ἀντίθεση τοῦ Λεβινάς μέ τόν *Λεβί-Στρώς* ἀφορᾶ στή στάση τοῦ τελευταίου ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου. Κατά τόν Λεβινάς, τό ἀποκορύφωμα τοῦ σύγχρονου ἀθεϊσμοῦ δέν εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ἡ ἀπόλυτη ἀδιαφορία γι' αὐτόν, ὥπως ἐκφράζεται στήν αὐτοβιογραφική μελέτη τοῦ *Λεβί-Στρώς*, *Tristes tropiques*:

Πιστεύω ὅτι εἶναι τό πιό ἀθεο βιβλίο πού γράφτηκε στίς μέρες μας.

³⁷⁵ *Βλ. AT*, σ. 177: «Η καθαρή ὄρθολογικότητα τῆς δικαιοσύνης σύμφωνα μέ τόν *Έρικ Βέιλ*, ὥπως καὶ σύμφωνα μέ τόν Χέρκελ, ὁδηγεῖται στό νά μᾶς κάνει νά σκεφτούμε τήν ἀνθρώπινη ἰδιαιτερότητα ὡς ἀμελητέα καὶ σάμπτως νά μήν ἤταν ἡ ἰδιαιτερότητα μᾶς μοναδικότητας, ἀλλά αὐτή μᾶς ἀνώνυμης ἀτομικότητας. Ή αἰτιοκρατία τῆς ὄρθολογικῆς ὀλότητας κινδυνεύει νά ὁδηγήσει στόν ὀλοκληρωτισμό πού, βεβαίως, δέν ἐγκαταλείπει τήν ἡθική γλώσσα καὶ μιλοῦσε ἀνέκαθεν καὶ ἔξακολουθεῖ νά μιλά γιά τό ἀγαθό καὶ γιά τό καλύτερο [...] Ή ποστηρίζω λοιπόν ὅτι ὁ *Έρικ Βέιλ*, φιλόσοφος καὶ ἀνθρωπός ἀπειρως ἀξιοσέβαστος, διατύπωσε πιό οὐτοπικές σκέψεις ἀπό μένα» (οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ συγγραφέα).

³⁷⁶ *Βλ. DL*, σ. 301.

³⁷⁷ *Βλ. AE*, σ. 153.

³⁷⁸ *Βλ. DQVI*, σ. 22-23.

³⁷⁹ *Βλ. E. Poirier, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὁ.π., σ. 162. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν στρουκτουραλισμό, βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 181, σημ. 1 καὶ σ. 422; *TTM*, σ. 43 καὶ 45; *DQVI*, σ. 215.

πρόκειται γιά τό απολύτως αποπροσανατολισμένο και αποπροσανατολιστικό βίβλιό.³⁸⁰

Μωρίς Μπλανσό: 'Εντελῶς ξεχωριστή είναι ή περίπτωση τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι δέν είναι εὔκολο νά χαρακτηρίσουμε φιλόσοφο τὸν μεγάλο αὐτό λογοτέχνη καὶ διανοητή, ἵδεες τοῦ ὅποιου ἐπηρέασαν καθοριστικά τὸν στοχασμό κορυφαίων φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς μας.³⁸¹ Ναί μὲν τυχαίνει ὁ Λεβινάς νά ἀναφερθεῖ στό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Μπλανσό,³⁸² ὡστόσο ὁ σημαντικός ρόλος τοῦ τελευταίου στό ἔργο του ὀφείλεται πρωτίστως στὸν θεωρητικό του στοχασμό. "Ἄς θυμίσουμε καταρχάς ὅτι ὁ Μπλανσό ὑπῆρξε συμφοιτητής τοῦ Λεβινάς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου, ὅπου σπούδασε φιλοσοφία καὶ γερμανική φιλολογία, καὶ ὁ πρώτος Γάλλος φίλος του· μάλιστα ἡ φιλία τους διατηρήθηκε καθόλη τῇ διάρκεια τῆς μακρᾶς ζωῆς ἀμφοτέρων.³⁸³ Έξάλλου ὁ Μπλανσό ἔσωσε τή γυναίκα καὶ τήν κόρη τοῦ Λεβινάς κατά τή διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς.³⁸⁴ Ὁ Λεβινάς ἔτρεφε ἴδιαίτερη ἐκτίμηση γιά τήν ἔξαιρετικά γοητευτική προσωπικότητα τοῦ Μπλανσό –παρά τίς πασιφανεῖς διαφορές τους σέ πολιτικό καὶ ἴδεολογικό ἐπίπεδο— καὶ θαύμαζε τά χαρίσματά του στό πεδίο τῆς θεωρίας,³⁸⁵ ἀδιάψυευστη μαρτυρία τῶν

³⁸⁰ Βλ. *DL*, σ. 301.

³⁸¹ Ἐκτός ἀπό τόν Λεβινάς, ἔννοιες καὶ ἀναλύσεις τοῦ Μπλανσό –τίς περισσότερες φορές σέ συνδυασμό μέν ἴδεες τοῦ Πιέρ Κλοσσόφσκι (Pierre Klossowski), τοῦ Ζώρζ Μπατάγι ἢ τοῦ Ἀνρί Μισώ –ἔχουν ἐπηρέασει φιλόσοφους ὥπως ὁ Ζάν-Πώλ Σάρτρ, ὁ Ζάν Ντελέζ, ὁ Μισέλ Φουκώ ἢ Ζάχ Ντερριντά (βλ. ἐνδεικτικά Didier Eribon, *Michel Foucault*, ὅ.π., σ. 46, 78-80, 93, 97 καὶ *passim* ὅσον ἀφορᾶ τόν Ντερριντά, βλ. ἐνδεικτικά Dominique Janicaud, *Heidegger en France*, Hachette Littératures, «Pluriel», Παρίσι 2005 (Albin Michel, Παρίσι 2001), τόμ. Β', σ. 106· ὅσον ἀφορᾶ τόν Ντελέζ, βλ. ἐνδεικτικά G. Deleuze καὶ F. Guattari, *Kafka - Pour une littérature mineure*, Minuit, Παρίσι 1975 σ. 132, σημ. 1).

³⁸² Βλ. ἐνδεικτικά *EE*, σ. 102-103 καὶ 163-164: παραπέμπει στά μυθιστορήματα τοῦ Μπλανσό, *Thomas l'Obscur* καὶ *Aminadab*. Ἄξιζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Μπλανσό τιτλοφόρησε τό δεύτερο αὐτό μυθιστόρημα (1942) –στό ὅποιο ἀναφέρεται καὶ στό *TA*, σ. 37 καὶ 75— μέ τό ὄνομα τοῦ μικροῦ ἀδελφοῦ τοῦ Λεβινάς (βλ. S. Malka, *Levinas. La vie et la trace*, ὅ.π., σ. 48).

³⁸³ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 72-74. Πρβλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὅ.π., σ. 64-69 καὶ S. Malka, *Levinas. La vie et la trace*, ὅ.π., σ. 44-50. Ὁ Λεβινάς πέθανε σχεδόν ἐνενήντα χρονῶν, ἐνῶ ὡς κατά δύο χρόνια νεότερός του Μπλανσό ἔζησε μέχρι τά ἐνενήντα ἔξι του (1907-2003).

³⁸⁴ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὅ.π., σ. 121.

³⁸⁵ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 72-74. Βλ. ἐπίσης *AT*, σ. 174-175.

όποίων ἀποτελεῖ τό «ύπεροχο καὶ περίεργο ἔργο του».³⁸⁶ Κατατάσσει δέ τόν Μπλανσό στά λιγοστά ἀξιόλογα πνεύματα πού τόν ἐπηρέασαν μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁸⁷ Εἰδικότερα, ὁ Λεβινάς ἀναγνωρίζει τήν ἐγγύτητα, τόν παραλληλισμό, τή σύγκλιση τῆς ἔννοιας τοῦ «ύπάρχει» (*il y a*), μᾶς ἀπό τίς σημαντικότερες πού εἰσηγήθηκε,³⁸⁸ μέ τήν προβληματική τοῦ Μπλανσό:

αὐτό πού είναι σημαντικό στό Ἀπό τήν ὑπαρξη στό ύπάρχον είναι ἡ περιγραφή τοῦ είναι στήν ἀνωνυμία του, μά περιγραφή τήν ὅποια χαρακτηρίζει ἡ ἐγγύτητα μέ τά θέματα τοῦ Μπλανσό. Μία σύγκλιση, ἔνας παραλληλισμός. Αύτό πού ἀποκαλῶ «ύπάρχει» (*il y a*) [...] είναι ἀνώνυμο. «Ὕπάρχει» ὥπως «βρέχει» [...] Δέν ύπάρχει μόνο κάτι πού είναι, ἀλλά «ύπάρχει» ύπεράνω ἡ διαμέσου αὐτῶν τῶν κάτι, ύπάρχει μά ἀνώνυμη διαδικασία τοῦ είναι. Δίχως φορέα, δίχως ύποκείμενο, ὥπως στήν ἀυπνία, δέν παύει νά είναι – ύπάρχει.³⁸⁹

³⁸⁶ Βλ. *AT*, σ. 160.

³⁸⁷ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 162.

³⁸⁸ Δεδομένου ὅτι τή διακρίνει συστηματικά ἀπό ἄλλες παραπλήσιες ἔννοιες: πρῶτον, ἀπό τό es gibt τοῦ Χάιντεγκερ (βλ. ἐνδεικτικά F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 80 καὶ 101-102· καὶ *EI*, σ. 37-38) ἡ ἀπό «τό καθερό μηδέν τῆς χαΐντεγκεριανῆς ἀγωνίας» (*EE*, σ. 102); δεύτερον, ἀπό τό il y a τοῦ Ἀπολιναίρ πού σημαίνει τή χαρά τῆς ὑπαρξης, τήν ἀφθονία (βλ. *EI*, σ. 37); καὶ, τρίτον, ἀπό τήν μπερζονική κριτική στήριξε τοῦ μηδενός (βλ. *EE*, σ. 96 καὶ 98), μαλοντί ἐκλαμβάνει ὁ ἴδιος τήν κριτική αὐτή ὡς ἀνάλογη τῆς ὁδοῦ πού τόν ὀδήγησε στή δημιουργία τῆς ἔννοιας τοῦ «ύπάρχει» (βλ. *EE*, σ. 103-104). Ωστόσο, ὁ ἴδιος ὁ Λεβινάς συσχετίζει τή δική του ἔννοια τοῦ «ύπάρχει» μέ τήν ἡραλείτεια ἐκδοχή τοῦ Κρατύλου, ἐνώς ποταμοῦ στόν ὅποιο δέν κολυμπάμε ωύτε κάν μά φορά (βλ. *TA*, σ. 28). Γιά τό ρόλο τῆς αισθητικῆς τοῦ Γάλλου ποιητή Στεφάν Μαλλαρμέ στή δημιουργία τῆς ἔννοιας τοῦ «ύπάρχει» ἀπό τόν Λεβινάς, βλ. Gerald L. Bruns, «The concepts of art and poetry in Emmanuel Levinas's writings» στό Simon Critchley καὶ Robert Bernasconi (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, ὅ.π., σ. 210-211. Ο μελετητής ἐπισημάνει ἐδώ ὅτι, κατά τήν περίοδο πού ἔγραφε ὁ Λεβινάς τό Ἀπό τήν ὑπαρξη στό ύπάρχον —τό μεγαλύτερο τῆμα τοῦ ὅποιου γράφτηκε κατά τή διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας του σέ στρατόπεδο καταναγκαστικῆς ἐργασίας—, είχε ἀναζωπυρωθεῖ τό ἐνδιαφέρον γιά τόν Μαλλαρμέ, πρῶτον, χάρη στή διογκωφαία τοῦ Γάλλου ποιητή ἀπό τόν Henri Mondor (*Vie de Mallarmé*, 1941), κυρίως ὅμως χάρη στήν κριτική οἰκειοποίηση τῆς ποιητικῆς τοῦ Μαλλαρμέ ἀπό τόν Μωρίς Μπλανσό («Le mythe de Mallarmé» (1942): περιλαμβάνεται στό βίβλιο τοῦ Μπλανσό, *La part du feu*, Gallimard, Παρίσι 1949).

³⁸⁹ F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 101. Βλ. ἐπίσης *EE*, σ. 10 καὶ σ. 103, σημ. 1· *EI*, σ. 40-41· καὶ *AT*, σ. 87. Σημειώτεον ὅτι ἡ συγγένεια τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς στό σημεῖο αὐτό μέ τόν στοχασμό τοῦ Μπλανσό εἶχε ἥδη ἐπισημανθεῖ ἀπό τόν Ζώρζ Μπατάγι τό 1947: «De l'existentialisme au primat de l'économie» στό *Oeuvres complètes*, Gallimard, Παρίσι, τόμ. XI, σ. 293.

Συναφῶς ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στή συμβολή τοῦ Μπλανσό στή φιλοσοφική συζήτηση σχετικά μέ τίς ἔννοιες τοῦ Οὐδετέρου (Neutre)³⁹⁰ καὶ τοῦ Ἐκτός (Dehors).³⁹¹ Ἐγκύπτει ἐπίσης στίς ἐμβριθεῖς ἀντιλήψεις τοῦ Μπλανσό περί θανάτου,³⁹² ἐνός ἀπό τά σημαντικότερα θέματα πού ἀπασχολοῦσαν τὸν Λεβινάς κατά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του,³⁹³ δίχως νά ἀπουσιάζει ἀπό τά προηγούμενα γραπτά του.³⁹⁴ Παραπέμπει ἐπίσης στή διερώτηση τοῦ Μπλανσό σχετικά μέ τή δυνατότητά μας νά φιλοσοφοῦμε μετά τό "Αουσβίτς".³⁹⁵ Ό Λεβινάς ἔχει ἀφιερώσει ἔνα ἄρθρο στόν Μωρίς Μπλανσό, τό ὅποιο ἔχει κυκλοφορήσει καὶ ὡς αὐτόνομη μελέτη (SMB), καὶ πλῆθος ἄλλων —πάντοτε ἐκθειαστικῶν— ἀναλύσεων³⁹⁶ ἐπίσης ἀξιοποιεῖ χωρία τοῦ κριτικοῦ ἔργου τοῦ Μπλανσό ὡς μότο σέ κεφάλαια βιβλίων του.³⁹⁷ Καὶ ὁ Μπλανσό ὅμως μέ τή σειρά του ἔχει ἀφιερώσει κείμενα στόν Λεβινάς,³⁹⁸

³⁹⁰ Βλ. ἐνδεικτικά πι, σ. 332-333 καὶ SMB, σ. 50-52.

³⁹¹ Βλ. EI, σ. 39-40.

³⁹² Βλ. AT, «Le philosophe et la mort» (1982), σ. 160.

³⁹³ Ἐκτός ἀπό τή συνέτευξή του, τό 1982, στήν ὅποια παραπέμπουμε στήν προηγούμενη ὑποσημείωση, 6. πρωτίστως τίς δημοσιευμένες πανεπιστημιακές του παραδόσεις κατά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1975-1976, στή Σορβόνη, μέ θέμα τόν Θεό, τό θάνατο καὶ τό χρόνο (DMT). Βλ. ἐπίσης DQVI, σ. 244-249· ECPP, κεφ. V, ἴδ. σ. 101-103 καὶ 107, καὶ σ. 74-75 καὶ 95-97· EEL, σ. 35-37. "Ἐνα ἀπό τά βασικά θέματα τοῦ Λεβινάς, ὅταν προβληματίζεται γά τό θάνατο, εἶναι ἡ προτεραιότητα τοῦ θανάτου τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ θανάτου μας ἀλλά καὶ τῆς ζωῆς μας· 6. ἐνδεικτικά AT, σ. 167-170.

³⁹⁴ Βλ. χαρακτηριστικά τίς σημαντικές ἀναλύσεις τοῦ Λεβινάς περί θανάτου καὶ περί ὑπερνίκησης τοῦ θανάτου στό Le Temps et l'Autre (1948): TA, σ. 55-64, 71, 72, 73, 84, 85, 86, 87 καὶ passim. Σημειώτεον ὅτι ὁ στοχασμός περί θανάτου δέν ἀπουσιάζει καὶ ἀπό τό κατά πολύ προγενέστερο ἄρθρο τοῦ Λεβινάς, De l'évasion (1935): DE, σ. 101. Βλ. ἐπίσης πι, σ. 258-263: «La volonté et la mort» καὶ πι, σ. 31, σημ. 1, ὅπου ὁ Λεβινάς ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐπισημάνσεις του γιά τό θάνατο καὶ τό μέλλον στό Le Temps et l'Autre συμφωνοῦν σέ πολλά σημεῖα μέ οἰκεῖες ἀναλύσεις τοῦ Μπλανσό.

³⁹⁵ Βλ. EN, «La souffrance inutile» (1982), σ. 115, σημ. 1.

³⁹⁶ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 199, σημ. 1· HS, «La transcendence des mots. À propos des Biffures» (1949), σ. 198· HAH, σ. 96, 110 καὶ 121· DMT, σ. 165 καὶ 167· DQVI, σ. 87 καὶ σημ. 2 καὶ σ. 186· EI, σ. 39-41· AHN, σ. 10. Βλ. ἐπίσης F. Poirié, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, ὥ.π., σ. 82.

³⁹⁷ Βλ. DQVI, σ. 258.

³⁹⁸ Βλ. M. Blanchot, «Discours sur la patience. En marge des livres d'Emmanuel Levinas», περ. Le nouveau commerce, τχ. 30-31, ἀνοιξ 1975· τό κείμενο αὐτό περιέχεται πλέον στό βιβλίο τοῦ Μπλανσό, L'écriture du désastre, Gallimard, Παρίσι 1981. Βλ. ἐπίσης τό κείμενο «Connaissance de l'inconnu» πού ἀφιέρωσε ὁ Μπλανσό στόν Λεβινάς· δημοσιεύθηκε στό περιοδικό Nouvelle revue française, τχ. 108, 1961, σ. 1081-1095 καὶ ἐπανεκδόθηκε στό συλλογή δοκιμών τοῦ Μπλανσό, L'entretien infini, Gallimard, Παρίσι 1969, σ. 70-83. Βλ.

μολονότι ὁ τρόπος μέ τόν ὅποιο προσεγγίζει ἐρμηνευτικά τίς θέσεις τοῦ Λεβινάς περί ὑποκειμενικότητας (subjectivité) καὶ περί ἀνθρωπινότητας (humanité) ἀλλοιώνει οὐσιωδῶς ὅχι μόνο τόν στοχασμό ἀλλά καὶ τό ἴδιο τό κείμενο τοῦ τελευταίου (τό Autrement qu'estre).³⁹⁹ Αξίζει τέλος νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Μπλανσό ἀφιέρωσε στόν Λεβινάς τό ἄρθρο πού ἔγραψε στόν συλλογικό τόμο L'Endurance de la pensée, ἀφιέρωμα στόν Zán Μπωφρέ (Jean Beaufret), ὅταν κυκλοφόρησαν φῆμες ὅτι ὁ τελευταῖος, φίλος καὶ μελετητής τοῦ Χάιντεγκερ, ἐξέφρασε ἀντισημιτικές ἀπόψεις ἀναφερόμενος στόν Λεβινάς.⁴⁰⁰

Πώλ Ρικάρ καὶ Ζάχ Ντερριντά: Οι ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Ρικάρ είναι ἐλάχιστες, ἀλλά ἐκθειαστικές. Παραπέμπει στή συναγωγή δοκιμίων τοῦ τελευταίου Le conflit des interprétations, Seuil, Παρίσι 1969,⁴⁰¹ συμφωνώντας μέ τίς ἀναλύσεις του περί ἐρμηνευτικῆς, οἱ ὅποιες ἐπαληθεύονται, κατά τόν Λεβινάς —σέ ρητή ἀντίθεση πρός τή δομική ἀνάλυση πού πρότεινε ὁ Κλώντ Λεβί-Στρώς— στήν ἐρμηνεία τῶν ταλμουδικῶν κειμένων.⁴⁰² Ό Λεβινάς παραπέμπει ἐπίσης στίς

ἐπίσης τό ἄρθρο «Notre compagne clandestine» μέ τό ὅποιο συμμετεῖχε ὁ Μπλανσό στό συλλογικό τόμο Textes pour Emmanuel Levinas, Jean-Michel Place, Παρίσι 1980. Βλ. ἐπίσης δύο ἐπιστολές τοῦ Μπλανσό σχετικά μέ τόν Λεβινάς: α) Στήν ἐπιθεώρηση Exercices de la patience, τχ. 1: ἀφιέρωμα στόν Λεβινάς, 1980. β) Στόν Salomon Malka, διευθυντή τοῦ περιοδικοῦ L'Arche, τχ. 373, Μάιος 1988: «N'oubliez pas». Γιά τή σχέση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Μπλανσό, η βιβλιογραφία εἶναι ἀκρετά πλούσια. Βλ. ἐνδεικτικά α) Paul Davies, «A Linear Narrative: Blanchot with Heidegger in the Work of Levinas» στό David Wood (ἐπιμ.), Philosophers' Poets, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 37-69. β) Françoise Collin, «La peur. Emmanuel Levinas et Maurice Blanchot» στό C. Chalier καὶ M. Abensour (ἐπιμ.), Emmanuel Levinas, ὥ.π., σ. 334-356. γ) G. L. Bruns, «Blanchot/Levinas: Interruption (On the Conflict of Alterities)», περ. Research in Phenomenology, τχ. 26, 1996, σ. 132-154. δ) Simon Critchley, «Il y a: Putting Levinas's Hand to Blanchot's Fire» στό C. Gill καὶ L. Hill (ἐπιμ.), Blanchot, Routledge, Λονδίνο καὶ Νέα Υόρκη 1997, σ. 108-122· περιλαμβάνεται ἐπίσης στό Very Little... Almost Nothing, Routledge, Λονδίνο καὶ Νέα Υόρκη 1997. ε) Gary D. Mole, Levinas, Blanchot, Jabès: Figures of Estrangement, University Press of Florida, Γκαϊνσβιλ 1997. Βλ. τέλος τήν ἐπιτραπέσθη ἀπό τόν Λεβινάς ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ ἔργου τοῦ Μπλανσό ἀπό τήν Françoise Collin, Maurice Blanchot et la question de l'écriture, Gallimard, «Tel», Παρίσι 1986.

³⁹⁹ Βλ. Jacques Rolland, «Le sujet épuisé» (1993) στό Danielle Cohen-Levinas (ἐπιμ.), Emmanuel Levinas, ὥ.π., σ. 301-307. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου στή φιλοσοφία τοῦ Λεβινάς, 6. Gérard Bailhache, Le sujet chez Emmanuel Levinas, PUF, Παρίσι 1994.

⁴⁰⁰ Βλ. D. Janicaud, Heidegger en France, τόμ. B', ὥ.π., σ. 80 καὶ 97-99.

⁴⁰¹ ἀλ. AE, σ. 98 καὶ σημ. 1.

⁴⁰² Βλ. TTM, σ. 45: «Ἄντο πού ὁ κ. Ρικάρ λέει γιά τήν ἐρμηνευτική, ἀντιθέτοντάς την πρός τή δομική ἀνάλυση, η ὅποια εἶναι ἀκατάλληλη γιά τήν κατανόηση τῶν

άναλύσεις του Ρικαίρ γιά τόν ήθικό ένδοιασμό⁴⁰³ και κατατάσσει τό έργο του στά σημαντικότερα πνευματικά έπιτεύγματα μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο· δέν διστάζει μάλιστα νά τόν χαρακτηρίσει τό καλύτερο πνεύμα τής έποχης μας.⁴⁰⁴ Από τή μεριά του, ο Ρικαίρ έχει άφιερώσει στόν Λεβινάς δύο σημαντικά κείμενα: τό άρθρο «Emmanuel Levinas, penser du témoignage» και μά εύσύνοπτη έρμηνευτική προσέγγιση τού Autrement qu'être ou au-delà de l'essence, τού δεύτερου μείζονος φιλοσοφικού έργου τού Λεβινάς.⁴⁰⁵

Όσον άφορά τή σχέση τού Λεβινάς μέ τόν κατά είκοσι πέντε χρόνια νεότερό του Ντερριντά, ο πρῶτος έχει άφιερώσει στόν δεύτερο ένα άρθρο μέ τίτλο «Tout autrement»,⁴⁰⁶ άναφέρεται σέ λιγοστές περιπτώσεις στό έργο του και τού άφιερώνει εύάριθμες άναλύσεις.⁴⁰⁷

σημασιών πού πηγάζουν από τίς έλληνικές και σημιτικές πηγές, έπαληθεύεται και στήν έρμηνεία τών ταλμουδικών κειμένων. Τίποτε δέν μοιάζει λιγότερο στή δομή τής "ἄγριας σκέψης".

⁴⁰³ Βλ. LC, «Transcendance et hauteur», σ. 72.

⁴⁰⁴ Βλ. F. Poirié, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, ὥ.π., σ. 162. Γιά άλλες άναφορές τού Λεβινάς στόν Ρικαίρ, βλ. ένδεικτικά LC, σ. 72· ADV, σ. 88, 107, 120, 159 και 169· και EN, σ. 241. Βλ. έπίσης τήν άλληλογραφία τού Ρικαίρ μέ τόν Λεβινάς, τό 1990, μέ θέμα τής «σχέση μέ τόν άλλο» και τή δικαιοσύνη, μετά τήν ήπια κριτική πού άσκει ο πρώτος στόν δεύτερο στό έργο του Soi-même comme un autre (Éditions du Seuil, συλλογή «Points», σειρά «Essais», Παρίσι 2005 (1η έκδοση στή συλλογή «L'ordre philosophique» 1990), σ. 387 κ.έ.); γιά τήν άλληλογραφία αύτή, βλ. Jean-François Rey, Levinas. Le Passeur de justice, Michalon, «Le bien commun», Παρίσι 1997, σ. 76-81. Βλ. τέλος EEL, σ. 29-31.

⁴⁰⁵ Βλ. P. Ricoeur, «Emmanuel Levinas, penseur du témoignage» (1989) στή συλλογή δοκιμών του Lectures 3. Aux frontières de la philosophie, Éditions du Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 2006 ('1994), σ. 81-103· άγγλογλωσση έκδοση: «Emmanuel Levinas: Thinker of Testimony» στό P. Ricoeur, Figuring the Sacred: Religion, Narrative and Imagination, Fortress Press, Μιννεάπολις 1995, σ. 108-126. 6) Autrement. Lecture d'Autrement qu'être ou Au-delà de l'essence d'Emmanuel Levinas, PUF, συλλογή «Les Essais du Collège international de philosophie», Παρίσι 1997. Βλ. έπίσης τό άρθρο τού Ρικαίρ στή μνήμη τού Λεβινάς: «In Memoriam: Emmanuel Levinas», περο. Philosophy Today, τχ. 40, 1996, σ. 331-340. Γιά μά σύγχριση τού Λεβινάς μέ τόν Ρικαίρ, βλ. H. Rapaport, «Face to Face with Ricoeur and Levinas» στό David D. Klemm και W. Schweiker (έπιμ.), Meaning in Texts and Actions: Questioning Paul Ricoeur, University Press of Virginia, Σάρλοτσβιλ 1993, σ. 226-233.

⁴⁰⁶ Βλ. NP, σ. 65-72: «Tout autrement» (1973).

⁴⁰⁷ Βλ. ένδεικτικά EDE, σ. 288, σημ. 1· ΑΕ, σ. 63, σημ. 2 και DQVI, σ. 181. Βλ. έπίσης τό σημαντικό άκροτελεύτιο χωρίο τής συνέντευξής του στόν Richard Kearney, τό οποῖο παραθέτει ο Jacques Rolland στήν εισαγωγή του στή σχολιασμένη έκδοση τού DE, σ. 88.

‘Ο Λεβινάς τρέφει μεγάλη έκτιμηση γιά τόν Ντερριντά⁴⁰⁸ και δέν διστάζει νά τόν κατατάξει στίς σημαντικότερες πνευματικές φυσιογνωμίες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,⁴⁰⁹ δίχως τοῦτο νά σημαίνει ότι δέν άσκει κριτική σέ βασικά γνωρίσματα τής φιλοσοφίας του.⁴¹⁰ ’Αξίζει νά έπισημάνουμε ότι ο Ντερριντά –ο όποιος θεωροῦσε τόν Λεβινάς ως έναν άπό τούς τρεῖς μείζονες διανοητές τοῦ 20ου αιώνα, μαζί μέ τόν Χάιντεγκερ και τόν Μπλανσό⁴¹¹ συνέβαλε τά μάλα στή φιλοσοφική καθιέρωση τοῦ Λεβινάς άρχικά και πρωτίστως μέ τό έκτενές δοκίμιο του «Violence et métaphysique».⁴¹² “Έχει άφιερώσει άλλα τρία κείμενα στόν Λεβινάς: α) τό άρθρο «En ce moment même dans cet ouvrage me voici».⁴¹³ β) τόν έπικήδειο λόγο πού έκφωνησε στήν κηδεία τοῦ Λεβινάς, στίς 27 Δεκεμβρίου 1995, ο όποιος έχει δημοσιευθεῖ ως αύτόνομη μελέτη⁴¹⁴ (έδω είναι σαφής ή έπιρροή πού άσκησε η ήθική τής εύθυνης τοῦ Λεβινάς στήν «πολιτική τής φιλοξενίας» πού είσηγεται ο Ντερριντά),⁴¹⁵ γ) τή διάλεξη μέ τίτλο «Mot

⁴⁰⁸ Βλ. ένδεικτικά AT, σ. 174-175.

⁴⁰⁹ Βλ. F. Poirié, Emmanuel Levinas. Essais et entretiens, ὥ.π., σ. 162.

⁴¹⁰ Βλ. ένδεικτικά AT, σ. 175: «'Αναφωτήθηκα συχνά, άναφορικά μέ τόν Ντερριντά, ἀν ή διαφωρά (différence) τού παρόντος πού τόν άδηγει στήν άποδόμηση τών ένοιων δέν μαρτυρεῖ τό κύρος πού διατηρεῖ, κατ' αὐτόν, ή αιωνίτητα, “ή μεγάλη παρουσία”, τό είναι, τό όποιο άντιστοιχεῖ στήν άδιαιριλονίκητη προτεραιότητα τοῦ θεωρησιακού και τής άλληθειας τοῦ θεωρησιακού, σέ σχέση μέ τά όποια ή χρονικήτητα θά ήταν άποτυχία. 'Αναφωτίμαι ἀν ή χρόνος –στήν ίδια τή δια-χρονία του— δέν είναι καλύτερος από τήν αιωνιότητα» (οι υπογραμμίσεις είναι τού ίδιου τού Λεβινάς).

⁴¹¹ Βλ. D. Janicaud, Heidegger en France, τόμ. B', ὥ.π., σ. 106.

⁴¹² Βλ. Jacques Derrida, «Violence et métaphysique. Essai sur la pensée d'Emmanuel Levinas» (1962-1963): περιλαμβάνεται στή συλλογή δοκιμών του L'écriture et la différence, Le Seuil, Παρίσι 1967, σ. 117-228· έλλ. έκδοση: Ή γραφή και ή διαφορά, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, σειρά «Μέγιστα Φιλοσοφικά», Αθήνα 2003, σ. 89-220. Σχολιασμένη μετάφραση, από τήν Εύγενία Νικολαΐδου, τῶν πρώτων σαράντα τεσσάρων σελίδων τού ἐν λόγω δοκιμίου τοῦ Ντερριντά περιέχεται στό K. Βουδούρης (έπιμ.), Μεταφυσική, Αθηναϊκός Κύκλος Φιλοσοφίας, Αθήνα 1981, σ. 57-122.

⁴¹³ Βλ. «En ce moment même dans cet ouvrage me voici»: τό άρθρο αύτό, πού άποτελεῖ τή συμβολή τοῦ Ντερριντά στόν σημαντικό τόμο Textes pour Emmanuel Levinas, τόν όποιο έπιμελήθηκε ο François Laruelle (Jean-Michel Place, Παρίσι 1980), άναδημοσιεύθηκε στό Βιβλίο τοῦ Derrida, Psyché (Galilée, Παρίσι 1987, σ. 159-202).

⁴¹⁴ Βλ. Adieu à Emmanuel Levinas, Galilée, Παρίσι 1997· έλλ. έκδοση: Adieu – Έπικήδειος γιά τόν Emmanuel Levinas, μτφρ.-σημειώσεις B. Μπιτσώρης, Αγρα, Αθήνα 1996.

⁴¹⁵ Βλ. ὥ.π., σ. 45-46. Πρβλ. Agata Zielinski, Levinas. La responsabilité est sans pourquois, ὥ.π., σ. 145-146.

d'accueil».⁴¹⁶ Ωστόσο, ὁ Ντερριντά δέν κρύβει ότι σέ ὅλα του τά κείμενα γιά τὸν Λεβινάς –ὅπως καὶ σέ αὐτά γιά τὸν Χάιντεγκερ καὶ τὸν Μπλανσό – «ύπάρχουν “ἀρνητικές”, “κριτικές”, ἀκόμη καὶ “εἰρωνικές” στιγμές», παρὰ τὸν θαυμασμό πού ἔτρεφε γι’ αὐτὸν ἐντοπίζει ἔνα στοιχεῖο βίας στή σχέση του καὶ μέ τοὺς τρεῖς αὐτούς σημαντικούς στοχαστές,⁴¹⁷ στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τή στάση του καὶ ἔναντι τοῦ Μισέλ Φουκώ, τοῦ Κλώντ Λεβί-Στρώς, τοῦ Ζάχ Λακάν, τοῦ Τζών P. Σέρλ (John R. Searle), τοῦ Πώλ Ρικαίρ κ.λπ.⁴¹⁸

Ἐντούτοις, σέ μιά ὄρισμένη στιγμή, κάπι συμβαίνει, μιά ἀπρόβλεπτη μετατόπιση συντελεῖται: [ὁ Ντερριντά] ἀναλαμβάνει νά ξαναδιάθασει μέ γενναιοδωρία τοὺς ἴδιους ἔκεινους συγγραφεῖς πού προσέγγιζε ἀλλοτε μέ ἀρνητικό κατ’ οὐσίαν τρόπο. Ἐτοι καὶ μέ τήν περίπτωση τοῦ Ἀρτώ [...].

⁴¹⁶ Βλ. «Mot d'accueil» (1996): πρόκειται γιά τό κείμενο τῆς εισήγησης τοῦ Ντερριντά στό συνέδριο Πρόσωπο καὶ Σινά (Visage et Sinai), πού διεξήχθη ἔνα χρόνο μετά τό θάνατο τοῦ Λεβινάς. Ὁ Ντερριντά ἀναφέρεται ἐπίσης στὸν Λεβινάς σέ τμήματα τῆς μελέτης πού συνυπογράφει μέ τὸν P.-J. Labarrière, *Altérités, Osiris*, Παρίσι 1986. Γιά μιά κατατοπιστική συνοπτική ἔκθεση τῶν βασικῶν σημείων τοῦ «διαλόγου» τοῦ Λεβινάς μέ τὸν Ντερριντά στά προαναφερθέντα κείμενα ἀμφοτέρων, βλ. Stéphane Mosès, «Στήν καρδιά ἐνός χάσματος: Ντερριντά καὶ Λεβινάς, Λεβινάς καὶ Ντερριντά», μετρ. Ἀριέλλα Ἀσέρ, περ. ἀλήθεια, τχ. 1, ἀνοιξη 2007, σ. 113-133. Στό ἴδιο τεῦχος, ὁ Jacob Rogozinski ἀνιχνεύει τήν ὀφελή τοῦ Ντερριντά στὸν Λεβινάς, στό ἄρθρο του «Ἡ στροφή τῆς γενναιοδωρίας» (σ. 93, 94-95, 100-103 καὶ 104). Γιά τή σχέση τοῦ Λεβινάς μέ τὸν Ντερριντά, βλ. πρωτίστως Simon Critchley, *The Ethics of Deconstruction: Derrida and Levinas*, Edinburgh University Press καὶ West Lafayette, Purdue University Press, Ἐδμβοῦργο 1999 (Blackwell, Ὁξφόρδη 1992). Βλ. ἐπίσης τά ἀκόλουθα ἄρθρα: α) Margret Grebowicz, «Between Betrayal and Betrayal: Epistemology and Ethics in Derrida's Debt to Levinas» στό Eric Sean Nelson, Antje Kapust καὶ Kent Still (ἐπμ.), *Addressing Levinas*, Northwestern University Press, «Northwestern University Studies in Phenomenology and Existential Philosophy», Ἐβανστον Ἰλινόις 2005, σ. 75-85. β) Salomon Malka, *Levinas. La vie et la trace*, ὁ.π., σ. 190-193. γ) Francis Guibal, *La gloire en exil. Le témoignage philosophique d'Emmanuel Levinas*, Cerf, Παρίσι 2004, ὑποσημειώσεις τῶν σ. 50, 51, 58, 74, 78 καὶ 83. Στό Simon Critchley καὶ Robert Bernasconi (ἐπμ.), *The Cambridge Companion to Levinas*, ὁ.π., σ. 274-276 περιλαμβάνεται κατάλογος τῶν ἀγγλόγλωσσων μελετῶν ἀναφορικά μέ τή σχέση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Ντερριντά.

⁴¹⁷ Βλ. D. Janicaud, *Heidegger en France*, τόμ. B', ὁ.π., σ. 105-106. Ὁ Ντερριντά δίνει ἐδῶ ώς παράδειγμα τὸν τρόπο μέ τὸν ὄποιο ἀντιμετώπισε τίς ἀναλύσεις τοῦ Λεβινάς περὶ χαδιοῦ (caresse) καὶ περὶ Ἔρωτος (Éros) κατά τήν πραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς ἀφῆς στό βιβλίο πού ἀφιέρωσε στὸν Ζάν-Λύκ Νανσύ (Jean-Luc Nancy). Βλ. ἐπίσης ὁ.π., σ. 123.

⁴¹⁸ Βλ. Jacob Rogozinski, «Ἡ στροφή τῆς γενναιοδωρίας», ὁ.π., σ. 93-94. Βλ. ἐπίσης Δημήτρις Βεργέτης, «Ντερριντά καὶ Λακάν: ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κλεμμένου γράμματος», περ. ἀλήθεια, τχ. 1, ἀνοιξη 2007, σ. 165, 183-184 καὶ 203.

Τό πιό χαρακτηριστικό ὅμως παράδειγμα εἶναι, χωρίς καμιά ἀμφιβολία, τό παράδειγμα τοῦ Λεβινάς. Στό «Violence et métaphysique» (1964), εἴχαμε νά κάνουμε μέ μιά ἀνάγνωση καταστροφική –«σκεπτικιστική», ἀν θέλετε, ή ὅποια κλόνιζε τά ἴδια τά θεμέλια αὐτῆς τῆς σκέψης: τόν σαφή διαχωρισμό τοῦ ἔβραικου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ [...]. Ἡς στραφοῦμε τώρα πρός αὐτό τό πολύ ὥρατο κείμενο τοῦ 1980, τό «En ce moment même dans cet ouvrage me voici» [...] ἡ πρός τό Adieu τοῦ 1997: ἡ πολεμική μηχανή τῶν πρώτων κειμένων ἔχει παραχωρήσει τή θέση της σέ ἔνα προσεκτικό ἀκουσμα, τό ὅποιο προσπαθεῖ νά δεξιωθεῖ αὐτή τήν ξένη σκέψη, νά τῆς δώσει κάθε εύκαιρια. Ἐλλαγή ὑφους καὶ τόνου, ή ὅποια ἔγκαινάζει μιά διαφορετική σχέση πρός τόν "Άλλο καὶ τό λέγειν του".⁴¹⁹

Ἔλλοι φιλόσοφοι τοῦ 17ου αἰώνα πλήν τοῦ Ντεκάρτ.⁴²⁰ Οἱ ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στούς ὑπόλοιπους φιλοσόφους τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι σαφῶς λιγότερες ἀπό ὅσες στόν Ντεκάρτ καὶ στεροῦνται ἐν γένει πρωτοτοπίας. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ Λεβινάς ἐστιάζει τήν προσοχή του –συχνά σέ βαθμό ἐμμονῆς— σέ ὄρισμένες βασικές θέσεις τους, τίς ὄποιες ἀξιοποιεῖ ἐπανειλημμένως ὑπό τήν ὀπτική γωνία τῶν δικῶν του φιλοσοφικῶν ἐνδιαφερόντων.

Σπινόζα: Πλήν τῶν τριῶν ἄρθρων πού ἀφιέρωσε στόν Σπινόζα μέ διαρκή ἀναφορά στή σχέση του μέ τόν ἔβραισμό,⁴²¹ ὅπου τόν παρουσιάζει ὡς προδότη τοῦ ιουδαϊσμοῦ,⁴²² ὁ Λεβινάς ἐπανέρχεται ἀκατά-

⁴¹⁹ Βλ. Jacob Rogozinski, «Ἡ στροφή τῆς γενναιοδωρίας», ὁ.π., σ. 94-95.

⁴²⁰ Γιά λόγους οἰκονομίας, προσεγγίζουμε σέ ἀδρές γραμμές, στό παρόν κείμενο, μόνο τίς ἀναφορές τοῦ Λεβινάς σέ φιλοσόφους τοῦ 17ου αἰώνα. Ωστόσο, ή μελέτη σέ βάθος τοῦ ρόλου πού διαδραματίζει ἡ νεότερη φιλοσοφία στόν στοχασμό του θά ἀπαιτοῦσε νά ἔξετάσουμε ἐπίσης τίς ἀναφορές του σέ φιλοσόφους τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα (πρωτίστως στούς Μπέρκλεϋ, Φίχτε, Μάρξ, Κίρκεγκχωρ καὶ Νίτσε, καὶ δευτερεύοντως στούς Μοντεσκίε, Κοντιγάκ, Χιούμ, Ρουσσώ, Σέλλινγκ, Φώιερμπαχ καὶ Μαΐν ντέ Μπιράν (Maine de Biran). Μνημονεύω ἐδῶ μόνο τά ὄντων φιλοσόφων στούς ὄποιους δέν ἔχουμε ἀναφερθεῖ προηγουμένως στό κείμενο μας καὶ στούς ὄποιους ἀναφέρεται ὁ Λεβινάς ἀλλοτε ἐπίγραμματικά καὶ ἀλλοτε ἐν ἔκτασι.

⁴²¹ Βλ. DL, σ. 164-170: «Le cas Spinoza» (1955-1956) καὶ σ. 171-183: «Avez-vous relu Baruch?» (1966). Βλ. ἐπίσης ADV, σ. 201-206: «L'arrière-plan de Spinoza».

⁴²² Βλ. ὀλόληπρο τό προαναφερθέν ἄρθρο «Le cas Spinoza», id. DL, σ. 167: «Συμμεριζόμαστε πλήρως τή γνώμη τοῦ [...] Jacob Gordin: ύψισταται μά προδοσία τοῦ Σπινόζα. Στήν ιστορία τῶν ἴδεων, ὑπήρχαγε τήν ἀλήθεια τοῦ ἔβραισμοῦ στήν ἀποκάλυψη τῆς Καινῆς Διαλήκης [...]. Ως ἐκ τούτου, εἶναι ὀφθαλμοφανής ὁ ὀλέθριος ρόλος πού ἔπαιξε ὁ Σπινόζα στήν ἀποσύνθεση τήν ἔβραικής διανόησης [...]. Ἐβραισμός πού προαναγγέλλει τόν Ἰησοῦ – ἴδιον πῶς ὁ σπινοζισμός ἐπέτρεψε στόν ἀθρητικό ἔβραισμό νά προβεῖ σέ μιά κίνηση στήν ὑπόλη καὶ Ηρητικευτικής ἔβραισμός ἐναντικωνόταν ἐπί δεκαεπτά αἰώνες».

παυστα στή σπινοζική θεωρία τοῦ conatus —χρησιμοποιώντας τίς περισσότερες φορές τή λατινική ἔκφραση conatus essendi, ἀλλοτε τίς γαλλικές persévérance dans l'être ἢ persistance dans l'essence, ἐνίστε τίς δύο πρῶτες ἀπό κοινοῦ⁴²³ — δηλαδή τῆς τάσης κάθε ὑπαρκτοῦ πεπερασμένου ὅντος νά ἐμμένει στό εἶναι του.⁴²⁴ Σέ ἀνθρωπολογικό ἐπίπεδο, ὁ Λεβινάς ἐρμηνεύει τό conatus essendi ὡς αἰχμαλωσία τοῦ ἀτόμου στόν ἑγωκεντρισμό του, ὁ ὥποιος δέν εἶναι ἀπλῶς ἔνα ἐλάττωμα τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ὄντολογία του.⁴²⁵ τό conatus εἶναι «ὁ ἑγωισμός ἢ τό Κακό». ⁴²⁶ Υποστηρίζει μάλιστα ἀρκετά συχνά —βασιζόμενος στή θέση τοῦ Σπινόζα σύμφωνα μέ τήν ὥποια τό δίκαιο ἀνάγεται στό conatus—⁴²⁷ ὅτι αὐτή ἡ θεωρία μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀφήσουμε τόν ἄλλο νά πεθάνει δίχως νά καταβάλουμε τήν παραμικρή προσπάθεια νά τόν σώσουμε,⁴²⁸ ἐνίστε μάλιστα ὅτι δηλώνει βία.⁴²⁹ Σέ ὄντολογικό ἐπίπεδο, ὁ Λεβινάς ἀσκεῖ τόσο δριμεία κριτική στή θεωρία τοῦ conatus, διότι, ἂν δεχθοῦμε ὡς διακριτικό γνώρισμα τοῦ ὅντος τό γεγονός ὅτι ἐμμένει στό εἶναι του, τότε εἶναι ἀδύνατον νά ὑπάρξει ἐπέκεινα τοῦ εἶναι.⁴³⁰ Οφείλουμε ώστόσο νά ἐπισημάνουμε ὅτι, καθώς ὁ Λεβινάς ἐναντιώνεται συστηματικά στή θεωρία τοῦ conatus

⁴²³ Βλ. χαρακτηριστικά DQVI, σ. 30.

⁴²⁴ Βλ. Yannis Prelorentzos, *La durée chez Spinoza*, διδακτορική διατριβή στό Πανεπιστήμιο Paris-IV-Sorbonne, 1992, μέρος 6, κεφ. ἔργ. 3, σ. 303-380.

⁴²⁵ Βλ. ἐνδεικτικά HAH, σ. 90· NP, σ. 82· ADV, σ. 77-78· DQVI, σ. 30 καί 71· AHN, σ. 128 καί 202· DMT, σ. 108· EN, σ. 169, 172, 187, 190, 210, 215 καί 229· AT, σ. 108. Στό AT, σ. 153 ὁ Λεβινάς χαρακτηρίζει τήν ἐμμονή τοῦ ὅντος στό εἶναι του «προσανθρώπινη ὄντολογία». Βλ. καί AT, σ. 170: «Προσπαθῶ νά φανταστῶ μά ἀνθρωπολογία κάπως διαφορετική ἀπό αὐτήν πού ἔχει ὡς ἀφετηριακό σημεῖο τό conatus essendi, βάσει τῆς σχέσης μέ τόν θάνατο τοῦ ἄλλου».

⁴²⁶ Βλ. HAH, σ. 89.

⁴²⁷ Βλ. AT, σ. 168.

⁴²⁸ Βλ. ἐνδεικτικά AT, σ. 133.

⁴²⁹ Βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 11 καί 60· EN, σ. 215· καί AT, σ. 136 καί 142. Βλ. ἐπίσης DQVI, σ. 5, ὅπου ἐρμηνεύει τό conatus ὡς γενικευμένη σύγκρουση. 'Ο Guy Petitdemange («Désir de l'infini, séparation de l'infini?» στό Catherine Chalier καί Miguel Abensour (ἐπιμ.), Emmanuel Levinas, ὥ.π., σ. 314, σημ. 44) προσβαίνει σέ ἔναν ἐνδιαφέροντα παραλληλισμό τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Λεβινάς μέ τήν ἀκόλουθη θέση τῶν Χορχχάιμερ καί Ἀντόρο: «Ἡ φράση τοῦ Σπινόζα "Conatus sese conservandi primum et unicum virtutis est fundamentum" (Ethica, IV, XXII, cor.) εἶναι τό ἐμβλημα ὅλου τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου σύμφιλιώνονται ὅλες οι θρησκευτικές καί φιλοσοφικές διαφορές τῆς ἀστικῆς τάξης» (*La Dialectique de la Raison*, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 45).

⁴³⁰ Βλ. AE, σ. 152.

essendi, στήν πλειονότητα μάλιστα τῶν περιπτώσεων χωρίς ρητή ἀναφορά στόν Σπινόζα,⁴³¹ ἔχει ἐνίστε κατά νοῦ τή στωική ἔννοια τῆς «όρμης»,⁴³² τίς περισσότερες ὅμως φορές τόν Χάιντεγκερ ὡς τόν φιλόσοφο πού μᾶς συνήθισε νά θεωροῦμε ὅτι ἀντλοῦμε τήν ταυτότητά μας ἀπό τήν ἐμμονή μας στό εἶναι μας.⁴³³

Ο Λεβινάς ἐκλαμβάνει ἐπίσης ὡς ἑγωιστική ἀκόμη καί τήν ἐπιδίωξη τῆς σωτηρίας.⁴³⁴ Μολονότι ἡ θέση του αὐτή δέν στρέφεται εὐθέως ἐναντίον τοῦ Σπινόζα, ἀφορᾶ ὥπωσδήποτε τή φιλοσοφία του, ἐφόσον εἶναι γνωστό ὅτι στό πέμπτο καί τελευταῖο μέρος τῆς Ήθικῆς συναντοῦμε ἔξαιρετικές ἀναλύσεις γιά τή σωτηρία ἡ μακαριότητα, ὄρους στούς ὥποιους ὁ Σπινόζα ἀποδίδει ἰδιότυπο νόημα, σύμφωνα μέ τή συνήθη του πρακτική: χρησιμοποιεῖ συστηματικά τό λεξιλόγιο τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας ἀποδίδοντας διαφορετικό νόημα σέ κάθε ὄρο πού δανείζεται ἀπό αὐτήν. Έξαλλου ὁ Λεβινάς ἀντιτίθεται ρητά στή σπινοζική (ἀλλά καί χομπσιανή) θεωρία σύμφωνα μέ τήν ὥποια δέν ἐπιθυμοῦμε κάτι ἐπειδή εἶναι ἀγαθό, ἀλλά θεωροῦμε ἀγαθό ὅτι ἐπιθυμοῦμε (Ήθική, III, 9, σχόλιο),⁴³⁵ δίχως ὅμως νά λάβει ὑπόψη του τήν ἀναγκαία στό φιλοσοφικό σύστημα τοῦ Σπινόζα συνάρθρωση αὐτῆς τῆς θέσης μέ τίς ἀναλύσεις του περί Λόγου καί περί ἔλλογου

⁴³¹ Βλ. ἐνδεικτικά ECPP, σ. 90: «ἡ ηθική πού θεμελιώνεται στό ἀναπαλλοτρίωτο δίκαια τοῦ conatus» καί σ. 94, 103 καί 108. Βλ. ἐπίσης HAH, σ. 89· AE, σ. 111, 127, 187, 199, 202, 204 καί 283· DQVI, σ. 5, 21, 30, 232 καί 248· EI, σ. 121· HS, σ. 11 καί 163· EN, σ. 145, 148, 172, 187, 188, 190, 229, 234 καί 237-238· καί AT, σ. 133, 136, 153, 164, 167, 170 καί 180.

⁴³² Βλ. χαρακτηριστικά EDE, σ. 269: «Γιά ἔνα ὑποκείμενο στραμμένο στόν ἐαυτό του, τό ὥποιο, σύμφωνα μέ τή στωική διατύπωση χαρακτηρίζεται ἀπό τήν όρμη [ἔλληνικά στό κείμενο] ἡ τήν τάση νά ἐμμένει στό εἶναι του [...]».

⁴³³ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 269· DMT, σ. 118 καί HS, σ. 65. Ή συσχέτιση τοῦ σπινοζικοῦ conatus μέ τό χαϊντεγκεριανό Dasein ξενίζει ἐκ πρώτης ὅψεως (δέν παρέλειψε νά τό ἐπισημάνει καί ὁ Jacques Rolland στή σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ νεανικοῦ ἀρχρου τοῦ Λεβινάς *De l'évasion: DE*, σ. 135-136). Γιά τούς λόγους πού ὠθοῦν τόν Λεβινάς νά προβεῖ σ' αὐτή τή συσχέτιση, θ. Élisabeth de Fontenay, «L'exaspération de l'infini» στό Catherine Chalier καί Miguel Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 180-200. Ωστόσο, διαπρεπεῖς μελετητές τῆς γερμανικῆς φαινομενολογίας καί εἰδικότερα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Χάιντεγκερ, ὅπως ὁ Jean Greisch, δέν δέχονται ἐπ' οὐδενί ὅτι ἡ χαϊντεγκεριανή μέρψιμα εἶναι μά ὑπαρξιακή ἐκδοχή τοῦ σπινοζικοῦ conatus essendi (θ. D. Janicaud, *Heidegger en France*, τόμ. B', ὥ.π., σ. 196-197).

⁴³⁴ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 67· DL, σ. 50 καί 81· HAH, σ. 53-54· καί EE, πρόλογος στή δεύτερη ἔκδοση (1981), σ. 11.

⁴³⁵ Βλ. DQVI, σ. 22.

πράττειν, κυρίως στό τέταρτο μέρος της Ἡθικῆς καί στήν Πολιτική πραγματεία.⁴³⁶ Επιπλέον ὁ Λεβινάς ἀπορρίπτει τόν σπινοζικό ὄρισμό της ἀγάπης, καθώς δέν δέχεται ὅτι ἡ ἀγάπη ἐμπειρικείει ὥπωσδήποτε τήν ἀναπαράσταση τοῦ προσφιλοῦς ἀντικειμένου.⁴³⁷

Ο Λεβινάς ἀντιτίθεται ἐπίσης ἀπερίφραστα στήν ταύτιση τοῦ Θεοῦ μέ τῇ Φύσῃ, τήν ὥποια δηλώνει ἡ περίφημη σπινοζική ἔκφραση Deus sive Natura,⁴³⁸ ἂν καί δέν ἀναφέρεται ρητά στόν Σπινόζα, προφανῶς διότι κανένας μελετητής τῆς φιλοσοφίας δέν ἀγνοεῖ τόν συγγραφέα αὐτῆς τῆς φράσης: ἐντούτοις, ἀλλοῦ μνημονεύει τή θεμελιώδη ἐν προκειμένῳ διάκριση τοῦ Σπινόζα ἀνάμεσα στή natura naturans καί στή natura naturata.⁴³⁹ Ἀλλοῦ πάλι ἀναφέρεται στή σπινοζική ἀντιληψή τοῦ ἀπέιρου, εἰδικότερα στόν Θεό ὡς «ἀπολύτως ἀπειρο ὄν», παραβάλλοντάς την μέ τήν ἑγελιανή ἀντιληψή τοῦ ἀπέιρου, στήν ἔννοια τοῦ Πνεύματος, δίχως ἀρνητική ἀξιολόγηση: καταφεύγει στίς δύο αὐτές μείζονες φιλοσοφικές ἔννοιες προκειμένου νά ἔξηγήσει ὅτι «ἡ ὑπερβατικότητα δέν εἶναι ὁ μοναδικός τρόπος ἀποδέσμευσης ἀπό τά ὅρια».⁴⁴⁰

⁴³⁶ Ἡ συνάρθρωση αὐτή ἀποτελεῖ τό βασικό ἀντικείμενο τοῦ ἀρθρου μου «Σχετικισμός καί κανονιστικότητα στήν ἥθική καί πολιτική φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα», περ. Ἀξιολογικά, είδικό τχ. 2: Σπινόζα: Πρός τήν ἑλεύθερία. Δέκα σύγχρονες ἑλληνικές μελέτες, σ. 67-110.

⁴³⁷ Βλ. ΤΙΡΗ, σ. 75 καί σημ. 40.

⁴³⁸ Βλ. ΤΤΜ, σ. 57 καί ΔΩVI, σ. 69. Ἀλλοῦ ἀναφέρεται στόν «ἀπρόσωπο Θεό τοῦ Σπινόζα» (ΕΕ, σ. 140).

⁴³⁹ Βλ. ΑΤ, σ. 82.

⁴⁴⁰ Βλ. ΑΤ, σ. 71. Βλ. ἐπίσης ΑΤ, σ. 82-84, ὅπου ἀναφέρεται ἐκτενῶς στή σχέση μεταξύ τοῦ ἀπέιρου καί τοῦ πεπερασμένου στή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα καί τοῦ Χέγκελ, προβαίνοντας ἐδῶ σέ ἥπια κριτική στόν Σπινόζα: «Κατανοοῦμε πώς, σύμφωνα μέ τόν Σπινόζα, οἱ τρόποι —φαινόμενο (apparence) τοῦ πεπερασμένου— καταφάσκουν ἀπολύτως τό ἀπόλυτο "Ἀπειρο [...]". Κατανοοῦμε λιγότερο γιατί τό "Ἀπειρο ὑποθαθμίζεται, σύμφωνα μέ τόν Σπινόζα, σέ φαινόμενο» (ΑΤ, σ. 83). Γιά τή σπινοζική ἀντιληψή τοῦ ἀπέιρου, θλ. καί λίγες σελίδες παρακάτω: ΑΤ, σ. 87, ὅπου σχολιάζει τή σπινοζική διατύπωση infinita essendi fruitio.

Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Σπινόζα, θλ. ἐνδεικτικά ΕΔΕ, σ. 112, 168 καί 288· ΔΙ, σ. 48, 283, 365 καί 407· Π, σ. 86, 105, 108, 124, 239-240 καί 307· ΑΕ, σ. 271· ΑΔV, σ. 152· DMT, σ. 21 καί 33· DQVI, σ. 66, σημ. 8 καί σ. 85 καί 217· HS, σ. 26 καί 175· καί ΑΤ, σ. 159. Γιά τή σχέση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Σπινόζα, θλ. ἐνδεικτικά α) Guy Petitdemange, «Désir de l'infini, séparation de l'infini?» δ.π., σ. 306-321. 6) Benjamin C. Hutchens, «In finition and Apophansis: Reverberations of Spinoza in Levinas» στό Sean Hand (ἐπμ.), Facing the Other. The Ethics of Emmanuel Levinas, Curzon, Ρίτσμοντ Σάρρεϋ 1996, σ. 107-120. γ) Richard A. Cohen, «Justice and the State in the Thought of Levinas and Spinoza», περ. Eriksen, τχρ. 4, τχ. 1, 1996, σ. 55-70.

Πασκάλ: 'Ο Λεβινάς ἀναφέρεται ἀρχετές φορές στόν Πασκάλ, τίς περισσότερες φορές ἀξιοποιώντας δύο θέσεις του: πρῶτον, τήν περίφημη θέση του περί «μισητοῦ ἐγώ». ἀξίζει νά παραθέσουμε ἓνα χωρίο, ὅπου ὁ Λεβινάς συσχετίζει τή θέση αὐτή μέ τήν προαναφερθείσα σπινοζική (καί χαϊντεγκεριανή) θεωρία τοῦ conatus essendi:

ὁ Πασκάλ ὑποστήριζε ὅτι τό ἐγώ εἶναι μισητό. Στήν κυρίαρχη κατάφαση τοῦ ἐγώ (je) ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐμμονή τῶν ὄντων στό εἶναι τους, καθώς ἐπίσης ἡ συνειδητοποίηση τῆς φρίκης τήν ὥποια ὁ ἐγωισμός ἐμπνέει στό ἴδιο τό ἐγώ.⁴⁴¹

Ἡ δεύτερη θέση τοῦ Πασκάλ τήν ὥποια ἀξιοποιεῖ ἐπανειλημμένως ὁ Λεβινάς εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Ἡ θέση μου κάτω ἀπό τόν ἥλιο εἶναι ἡ εἰκόνα καί ἡ ἀπαρχή τοῦ σφετερισμοῦ ὅλης τῆς γῆς».⁴⁴² καί ὁ Λεβινάς σχολιάζει:

σάμπως, μόνο καί μόνο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἴμαι ἐδῶ, νά στεροῦσα τόν ζωτικό χώρο κάποιου, σάμπως νά ἔξορίζα καί νά δολοφονοῦσα κάποιον.⁴⁴³

Σέ ἓνα μάλιστα χωρίο τοῦ Alterité et transcedence, ὁ Λεβινάς ἐμβαθύνει στό σχολιασμό τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Πασκάλ:

Βεβαίως, δέν μποροῦμε νά ισχυριστοῦμε ὅτι ὁ Πασκάλ ἀγνοοῦσε τό προπατορικό ἀμάρτημα, ἀλλά ἀναφωτίέμαι ἂν ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος δέν ἀρκεῖ γιά αὐτόν τόν ὑπέρτατο ἥθικό ἐνδοιασμό (scrupule), ἐάν ὁ ἥθικός ἐνδοιασμός εἶναι πάντοτε, ἥδη, μά τύψη τῆς συνείδησης.⁴⁴⁴

"Αλλες θέσεις καί θεωρίες τοῦ Πασκάλ τής ὥποιες ἀξιοποιεῖ ὁ Λεβινάς εἶναι οι ἀκόλουθες: «"Αν ὑπάρχει ἔνας Θεός, πρέπει νά ἀγαποῦμε

⁴⁴¹ ΑΤ, σ. 180. Ἀπό τίς πολύαριθμες ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στό κατά Πασκάλ «μισητό ἐγώ», θλ. ἐνδεικτικά ΑΗΝ, σ. 212· ECPP, σ. 88 καί 91· EN, σ. 147-148 καί 164· AT, σ. 42, 135 καί 167. Ἔνιοτε ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται στό μισητό ἐγώ, χωρίς νά παραπέμπει στόν Πασκάλ· θλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 248· ECPP, σ. 104 καί 105· καί EN, σ. 190.

⁴⁴² Ὁ Λεβινάς ἀξιοποιεῖ αὐτή τή φράση τοῦ Πασκάλ ὡς ἓνα ἀπό τά τέσσερα ἐπιγράμματα τοῦ δεύτερου μείζονος φιλοσοφικοῦ του ἔργου Autrement qu'être ou au-delà de l'essence.

⁴⁴³ Βλ. ΑΤ, σ. 167 καί 180. Ἀπό τίς πολύαριθμες ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στήν ἐλύγω θέση τοῦ Πασκάλ, θλ. ἐνδεικτικά ΑΗΝ, σ. 212-213· ECPP, σ. 93· EN, σ. 148, 166, 229 καί 261· καί ΑΤ, σ. 180. Ἔνιοτε ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται σέ αὐτή τή θέση, χωρίς νά παραπέμπει στόν Πασκάλ· θλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 262· ECPP, σ. 94 καί EN, σ. 190.

⁴⁴⁴ Βλ. ΑΤ, σ. 180.

μόνον αὐτὸν καὶ ὅχι τά πρόσκαιρα δημιουργήματα».⁴⁴⁵ «ἡ σιωπή τῶν ἀπειρων διαστημάτων»⁴⁴⁶ ή ἀγάπη δίχως λαγνεία⁴⁴⁷ ο πόθος τῆς αἰωνιότητας⁴⁴⁸ ή «πτώση» τῆς συγκεκριμένης ὑπαρξής μετά τό προπατορικό ἀμάρτημα»⁴⁴⁹ ή ἀντιληψή του Πασκάλ περὶ ἀγωνίας⁴⁵⁰ ή ἀντιληψή του περὶ δύο ἀπειρων.⁴⁵¹ Άλλου ὁ Λεβινάς ἀντιδιαστέλλει τὴν ἀντιληψή ὁρθολογιστῶν φιλοσόφων, ὅπως ὁ Ντεκάρτ καὶ ὁ Λεόν Μπρενσβίκ, γιὰ τὸν Θεό πρὸς τὴν ἀντιληψή περὶ Θεοῦ τοῦ Πασκάλ.⁴⁵² Άλλου πάλι ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ζάν Βάλ εἶχε δύκιο, ἔστω ὑπό προϋποθέσεις, ὅταν ἀνακάλυπτε ὑπαρξιστικές ιδέες στὸν Πασκάλ, στὸν Σαιξπήρο, ἀκόμη καὶ στὸν Σωκράτη.⁴⁵³ Τέλος, ἀξίζει νά συσχετίσουμε, ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τῆς πίστης, ή ὅποια κατά τὸν Λεβινάς εἶναι λιγότερο σημαντική ἀπό τὸ πράττειν, κείμενα τοῦ Λεβινάς καὶ χωρία τῶν Σκέψεων τοῦ Πασκάλ.⁴⁵⁴

Μαλμπράνς: 'Ο Λεβινάς ἀναδεικνύει τὴ σπουδαιότητα ὄρισμένων θεμελιωδῶν θέσεων τοῦ γνωστοῦ ἀλλά παραγνωρισμένου χριστιανοῦ φιλοσόφου, ὅπαδοῦ ἐνός αὐγούστινειας ἐμπνεύσεως καρτεσιανισμοῦ. Στὸ ἐπίπεδο τῆς γνωσιοθεωρίας καταρχάς οἰκειοποιεῖται τὴν περίφημη θεωρία του περὶ «θεάσεως ὅλων τῶν πραγμάτων ἐν Θεῷ» (*vision en Dieu*)⁴⁵⁵ καὶ τὴν ἀντιληψή του σύμφωνα μέ τὴν ὅποια ἡ νόηση (*entendement*) «γνωρίζει» τὸν Θεό δίχως νά χρειάζεται νά καταφύγει σὲ ιδέες, καθὼς

⁴⁴⁵ Βλ. *AT*, σ. 106-107.

⁴⁴⁶ Βλ. *EE*, σ. 95.

⁴⁴⁷ Βλ. ἐνδεικτικά *DMT*, σ. 247 καὶ *EN*, σ. 228-229. Ἐνίστε ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται σὲ αὐτὴ τὴ θέση, χωρὶς νά παραπέμπει στὸν Πασκάλ. Βλ. ἐνδεικτικά *EN*, σ. 149 καὶ *AT*, σ. 166-167.

⁴⁴⁸ Βλ. ἐνδεικτικά *TA*, σ. 66.

⁴⁴⁹ Βλ. *EDE*, σ. 104.

⁴⁵⁰ Βλ. *TA*, σ. 41.

⁴⁵¹ Βλ. *HS*, σ. 109.

⁴⁵² Βλ. *DL*, σ. 77. Για ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στὸν Πασκάλ, βλ. ἐνδεικτικά *InI*, «Recension : Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 88· *TA*, σ. 40· *π*, σ. 39· *PT*, «Philosophie et positivité» (1976), σ. 32, σημ. 1· *HS*, σ. 86 καὶ 121.

⁴⁵³ Βλ. *IIH*, σ. 110.

⁴⁵⁴ Βλ. Jacques Colette, «La liberté» στό Emmanuel Levinas, *Positivité et transcendence, suivi de «Levinas et la phénoménologie»*, δ.π., σ. 244-245, ἰδίως. σ. 245, σημ. 1.

⁴⁵⁵ Βλ. *EDE*, σ. 241-242: «Ἡ θέαση ἐν Θεῷ (τῆς 2ης Μεταφυσικῆς συζήτησης) τοῦ Μαλμπράνς (Malebranche) ἐκφράζει τὴν ἀναφορά κάθε γνώσης στὴν ιδέα τοῦ ἀπειρου καὶ συνάμα τὸ γεγονός ὅτι ἡ ιδέα τοῦ ἀπειρου δὲν μοιάζει μέ τὶς γνώσεις πού ἀναφέρονται σὲ αὐτὴν. Πράγματι, δὲν μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ιδέα εἶναι μιά θεματοποίηση ἡ μιά ἔξαντικεμένηση δίχως νά τὴν ἀναγάγουμε στὴν παρουσία τοῦ "Άλλου ἐντὸς τοῦ Ἰδίου, παρουσία ἀπό τὴν ἵπατα ἀκριβῆς ἀντιδιαστέλλεται".

«τό "Απειρο εἶναι τό ἴδιο γιά τὸν έαυτό του ἡ ιδέα του». ⁴⁵⁶ Στὸ ἐπίπεδο τῆς ὄντολογίας, ὁ Λεβινάς ἐκφράζεται ἔξαιρετικά ἔκθειαστικά γιά τὶς θέσεις τοῦ Μαλμπράνς περὶ αἰωνιότητας τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ συνεχίζόμενης δημιουργίας,⁴⁵⁷ ἐστιάζοντας τὴν προσοχή του στὶς βαθυστόχαστες ἀναλύσεις τοῦ Μαλμπράνς γιά τὴ σχέση τῶν στιγμῶν μεταξύ τους.⁴⁵⁸ Στὸ σημεῖο ζεύξης τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας, ὁ Λεβινάς συμφωνεῖ, σὲ κάποιο βαθμό, μέ τὴν προσέγγιση τῶν συναισθημάτων (sentiments) ἀπό τὸν Ντεκάρτ καὶ τὸν Μαλμπράνς ως «ἀσαφῶν σκέψεων», ως «πληροφοριῶν» σχετικά μέ ὅ,τι ἔξωτερικό ἐπενεργεῖ στὸ σῶμα μας.⁴⁵⁹

Χόμπης: Στὶς ἐλάχιστες ρητές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στὸν Χόμπης,⁴⁶⁰ τὸ σημαντικό στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀντίθεσή του στὴ θέση τοῦ Χόμπης καὶ τοῦ Χέγκελ σύμφωνα μέ τὴν ὄποια ὁ ἄλλος ἀνθρωπος εἶναι ἔχθρος μου.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Βλ. *EDE*, σ. 314, σημ. 2. Στὸ *Autrement qu' être ou au-delà de l' essence*, ὁ Λεβινάς ἐπανέρχεται στὴ θέση αὐτή τοῦ Μαλμπράνς: «μποροῦμε νά σκεφτοῦμε τὴν ὑπερτέρηση τοῦ ὑπέρτατου (la suprématie du supérieur) στὸ εἶναι ἀποκλειστικά μέ ἀφετηρία τὸν Θεό. Σύμφωνα μέ τὴ θέση τοῦ Μαλμπράνς, τὴν ὄποια δέν ἔχουμε ἀχόμη στοχαστεῖ ἐπάρκων, "τό Απειρο εἶναι τό ἴδιο γιά τὸν έαυτό του ἡ ιδέα του"» (*AE*, σ. 155, σημ. 1). Τὴν ιδιαίτερη ἀξιοποίηση στὸ *DQVI*, σ. 105 καὶ τὴ μηνημονεύει στὶς *PTM*, σ. 113.

⁴⁵⁷ Γιά τὴν περίφημη αὐτή σχολαστική θεωρία, τὴν ὄποια ιδιοθετοῦν, μεταξύ ἄλλων, ὁ Ντεκάρτ καὶ ὁ Μαλμπράνς, βλ. Yannis Prelorentzos, *Temps, durée et éternité dans les Principes de la philosophie de Descartes (1663) de Spinoza*, Presses de l'Université de Paris Sorbonne, Παρίσι 1996, κεφ. II, ίδ. σ. 85-117.

⁴⁵⁸ Βλ. *EE*, σ. 128-129: «Ἡ θεωρία τῆς συνεχίζόμενης δημιουργίας τοῦ Ντεκάρτ καὶ τοῦ Μαλμπράνς σημαίνει, στὸ ἐπίπεδο τῶν φαινομένων (sur le plan phénoménal), τὴν ἀνικανότητα τῆς στιγμῆς νά συναντήσει ἀφεαυτῆς τὴν ἐπόμενη στιγμή. Στερεῖται, σὲ ἀντίθεση μέ τὶς θεωρίες τοῦ Μπερζόν καὶ τοῦ Χάιντεγκερ, τῆς δύναμης νά ὑπάρχει πέραν τοῦ έαυτοῦ της. Η στιγμή στερεῖται, μέ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοια, κάθε δυναμισμοῦ. Ωστόσο, τὸ δέδος τῶν οἰκείων ἀντιλήψεων τοῦ Μαλμπράνς συνίσταται σέ τοῦτο: ἀντί νά τοποθετεῖ τὴν ἀληθινήν ἔξαρτηση τῆς δημιουργίας ἀπό τὸν Δημιουργό στὴν προέλευση τῆς δημιουργίας καὶ στὸ γεγονός ὅτι αὐτή μπορεῖ νά ἐκμηδενιστεῖ ἀπό μιά νέα ἀπόφαση τοῦ Δημιουργοῦ, ὁ Μαλμπράνς τὴν τοποθετεῖ στὴν ἀνικανότητα τῆς νά διατηρηθεῖ στὴν ὑπαρξη, στὴν ἀναγκαιότητα τῆς νά καταφύγει στὴ θεϊκή ἀποτελεσματικότητα ἀνά πάσα στιγμή. Ετοι μὲ τὸ Μαλμπράνς ἀντιλαμβάνεται τό ἐγγενές στὴν ιδιαίτερη στιγμή δράμα, τὴν μάχη της γιά τὴν ὑπαρξη, τὴν ὄποια ὁ μηχανικισμός παραβλέπει ἐκλαμβάνοντας τὴ στιγμή ὡς ἔνα ἀπλό καὶ ἀδρανές στοιχεῖο τοῦ χρόνου. Ετοι μὲ τὸ Μαλμπράνς ἀναδεικνύει ἔνα συμβάν τῆς στιγμῆς (événement de l'instant), τὸ ὄποιο δέν συνίσταται στὴ σχέση του μέ τὶς ἄλλες στιγμές». Γιά τὴ θεωρία αὐτή τοῦ Μαλμπράνς περὶ στιγμῆς, βλ. καὶ *EE*, σ. 130.

⁴⁵⁹ Βλ. *EE*, σ. 172. Βλ. ἐπίσης *EE*, σ. 77.

⁴⁶⁰ Βλ. ἐνδεικτικά *EDE*, σ. 244 καὶ 269· *AE*, σ. 187· καὶ *EN*, σ. 119.

⁴⁶¹ Βλ. *EDE*, σ. 269.

Έναντια στόν Χόμπς, σύμφωνα μέ τόν όποιο «οι πολιτικές φιλοσοφίες τῶν νεοτέρων χρόνων, ἀπό τόν Χόμπς καὶ ἔξης, συνάγουν (déuisent) τήν κοινωνική τάξη ἀπό τή νομιμότητα, ἀπό τό ἀδιαμφισβήτητο δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας»⁴⁶² ὁ Λεβινάς διαβεβαιώνει ὅτι ἡ βία δέν εἶναι ἡ φυσική μας τάση στή σχέση μας μέ τόν ἄλλο. Ἀντιθέτως, τό στοιχεῖο πού μπορεῖ νά χρησιμεύσει ως λίχνο τῆς βίας εἶναι ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἑγώ, ὁ ἔγωισμός του.⁴⁶³

Ο Λεβινάς πρέπει νά ἔχει κατά νοῦ (καὶ) τόν Χόμπς ὅταν ἀπορρίπτει τή θέση περί «πολέμου ὅλων ἐναντίον ὅλων»,⁴⁶⁴ ὑποστηρίζοντας ὅτι δέν εἶναι βέβαιο πώς ὁ πόλεμος ὑπῆρξε ἐξ ὑπαρχῆς καὶ πρίν ἀπό τούς θωμούς.⁴⁶⁵

Μποροῦμε ἐπίσης εὐλογα νά εἰκάσουμε ὅτι κατατάσσει τόν Χόμπς στούς «θεωρητικούς τοῦ πρωταρχικοῦ πολέμου καὶ τοῦ πρωταρχικοῦ ἔγωισμοῦ», πού ἐπιχειροῦν νά ἔξηγγήσουν τή γέννηση τῆς γενναιοφροσύνης βάσει συναισθηματικῆς μεταβίβασης.⁴⁶⁶

Συνακόλουθα, ὁ Λεβινάς ἀποδοκιμάζει τίς ἀντιλήψεις τοῦ Χόμπς γιά τή σχέση μεταξύ ἡθικῆς καὶ πολιτικῆς,⁴⁶⁷ καθώς ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι

ἡ πολιτική πρέπει πάντα νά μπορεῖ νά ἐλέγχεται καὶ νά δέχεται κριτική βάσει τῆς ἡθικῆς.⁴⁶⁸

Λάμπνιτς: Ἀπό τίς λιγοστές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Λάμπνιτς, ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε τίς ἀκόλουθες: υἱοθετεῖ τή θέση τοῦ Φιλίπ Νειρό σύμφωνα μέ τήν όποια τό πρῶτο μεταφυσικό ἐρώτημα δέν εἶναι αὐτό πού ἔθεσε ὁ Λάμπνιτς: «γιατί ὑπάρχει κάτι καὶ ὅχι τό τίποτε», ἀλλά τό ἐρώτημα «γιατί ὑπάρχει τό κακό καὶ ὅχι τό καλό». Συμφωνεῖ μέ τόν Λάμπνιτς ὅτι ἡ ἀληθινή ἀνθρώπινη

⁴⁶² Βλ. EDE, σ. 244.

⁴⁶³ Βλ. A. Zielinski, *Levinas. La responsabilité est sans pourquoi*, ō.π., σ. 142-143.

⁴⁶⁴ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 194· AE, σ. 248-249· καὶ AT, σ. 151.

⁴⁶⁵ Βλ. AE, σ. 187.

⁴⁶⁶ Βλ. AE, σ. 187.

⁴⁶⁷ Βλ. Miguel Abensour, «L'extravagante hypothèse» στόν συλλογικό τόμο Rue Descartes. Collège International de Philosophie, *Emmanuel Levinas*, PUF, «Quadrigé/Essais. Débats», Παρίσι 2006, σ. 73-74.

⁴⁶⁸ Βλ. EI, σ. 75.

⁴⁶⁹ Βλ. DQVI, σ. 201. Ἀρχετές σελίδες παρακάτω ὁ Λεβινάς διατυπώνει ἐλαφρῶς

ὑποκειμενικότητα εἶναι δυσδιάχριτη (*indiscernable*), θέση ἀπό τήν όποια συνάγει τό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀνθρωποι δέν συνυπάρχουν ὅπως τά ἀτομα ἐνός εἶδους.⁴⁷⁰ Ἀναγνωρίζει τή συμβολή τοῦ Λάμπνιτς στήν ἀνάδειξη τῆς φιλοσοφικῆς σπουδαιότητας τῆς ἔννοιας τοῦ ὑποσυνειδήτου.⁴⁷¹ Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Λάμπνιτς ὄνμασε ἰδιοφυῶς μονάδα τό ἑγώ, τήν ταυτότητα τοῦ μοναδικοῦ.⁴⁷² Ἀλλες προβληματικές τοῦ Λάμπνιτς πού ἀπασχολοῦν τόν Λεβινάς εἶναι ἡ σχέση τῆς πολλαπλότητας μέ τούς ὅρους της στή *Μοναδολογία*,⁴⁷³ ἡ ἀντιληψή του περί Θεοῦ,⁴⁷⁴ οἱ ἀντιλήψεις του περί χρόνου,⁴⁷⁵ τό ἰδεῶδες τῆς *mathesis universalis* τό όποιο μοιραζόταν μέ τόν Ντεκάρτ⁴⁷⁶ καὶ τό «κόνημα τῆς μαστηριώδους ἔκφρασης τοῦ Λάμπνιτς “τό ἑγώ εἶναι ἔμφυτο στόν ἑαυτό του”».⁴⁷⁷

Οι ἀναφορές τοῦ Λεβινάς σέ ἄλλους φιλοσόφους καὶ διανοητές τοῦ 17ου αιώνα εἶναι ἐλάχιστες: συναντήσαμε μία μόλις ἀναφορά στόν Φράνσις Μπέηκον,⁴⁷⁸ μία στή *Λογική* τοῦ Πόρ Ρουαγιάλ (*Port-Royal*),⁴⁷⁹ μία στούς φιλοσόφους τοῦ δικαίου Ούγκρο Γκρότιους καὶ Πούφφεντορφ,⁴⁸⁰ καὶ ἐλάχιστες στόν καρδινάλιο Μποσσύ.⁴⁸¹ Αναφορές στόν Λόκ συναντήσαμε μόνο στή διατριβή τοῦ Λεβινάς σχετικά μέ τή θεωρία τῆς ἐνόρασης στή φαινομενολογία τοῦ Χούσσερλ καὶ

διαφορετικά τήν ἴδια θέση, χωρὶς νά ἀναφερθεῖ ρητά στόν Λάμπνιτς: «τό κατεξοχήν ἐρώτημα ἡ τό πρῶτο ἐρώτημα δέν εἶναι “γιατί ὑπάρχει τό εἶναι καὶ ὅχι τό τίποτε” ἀλλά “ἔχω ἄραγε δικαίωμα στό εἶναι;”» (DQVI, σ. 257).

⁴⁷⁰ Βλ. EI, σ. 72.

⁴⁷¹ Βλ. CS, σ. 29.

⁴⁷² Βλ. HS, σ. 212-213. Γιά ἄλλες ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στήν ἔννοια τῶν «μονάδων», δι. ἐνδεικτικά AE, σ. 139, σημ. 2· DMT, σ. 21· καὶ AT, σ. 81.

⁴⁷³ Βλ. PI, σ. 53.

⁴⁷⁴ Βλ. EDE, σ. 263.

⁴⁷⁵ Βλ. EDE, σ. 77.

⁴⁷⁶ Βλ. AE, σ. 153.

⁴⁷⁷ Βλ. AE, σ. 165. Βλ. καὶ τήν ἀξιοποίηση θέσεων τοῦ Λάμπνιτς στή διδακτορική διατριβή τοῦ Λεβινάς σχετικά μέ τή θεωρία τῆς ἐνόρασης στή φαινομενολογία τοῦ Χούσσερλ: TIRH, σ. 128, 129, 131 καὶ 166.

⁴⁷⁸ Βλ. DL, σ. 174.

⁴⁷⁹ Βλ. DQVI, σ. 78.

⁴⁸⁰ Βλ. HS, «Les droits de l'homme et les droits d'autrui» (1985), σ. 163.

⁴⁸¹ «Οπως εἶχαμε ἥδη τήν εὐκαίρια νά ἐπισημάνουμε, ὁ Λεβινάς ὑπογραμμίζει ὅτι αὐτοί πού συνέβαλαν στόν προστηλυτισμό τῶν Ἐβραίων στόν χριστιανισμό ἥταν συγγραφεῖς ὅπις ὁ Ρακίνας, ὁ Πασκάλ καὶ ὁ Μποσσύ καὶ ὅχι ὁ ιερέας τῆς ἐνορίας (δι. ἐνδεικτικά III, σ. 318-319) καὶ AT, σ. 93).»

στό συναφές ἄρθρο του σχετικά μέ τή φαινομενολογία, σέ χωρία ὅπου πραγματεύεται τήν ἐναντίωση τοῦ Χοῦσσερλ στόν ἐμπειρισμό.⁴⁸²

Ἄλλοι φιλόσοφοι (κατά τό μᾶλλον ἡ ἡττον) προγενέστεροι τοῦ Λεβινάς στούς ὅποίους ἔχει ἀφιερώσει κάποια βιβλιοκρισία, κάποιο ἄρθρο ἡ ἐπιμέρους ἀναλύσεις ἡ ἔστω ἀναφέρεται σέ αὐτούς σέ βιβλία του —τά περισσότερα ἀπό τά ὅποια εἶναι συλλογές ἄρθρων— εἶναι ὁ πραγματιστής Οὐάλλιαμ Τζέημς (William James),⁴⁸³ ὁ νεοκαντιανός τῆς Σχολῆς τοῦ Μαρβούργου καὶ Ἐβραῖος φιλόσοφος τῆς θρησκείας Χέρμαν Κοέν (Hermann Cohen),⁴⁸⁴ ὁ «φιλόσοφος τοῦ πνεύματος» Λουί Λαβέλ (Louis Lavelle),⁴⁸⁵ ὁ Κάρλ Γιάσπερς,⁴⁸⁶ ὁ Ἐρντ Καστίρερ,⁴⁸⁷ ὁ Λεόν Σεστώφ,⁴⁸⁸ ὁ Ὁκτάβ Χαμελέν (Octave Hamelin),⁴⁸⁹

⁴⁸² Βλ. *ΤΙΡΗ*, σ. 35, 153 καὶ 208· καὶ *InI*, «Phénoménologie» (1934), σ. 77.

⁴⁸³ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΙΡΗ*, σ. 42· *ΕΕ*, σ. 33· καὶ *ΗΣ*, σ. 102.

⁴⁸⁴ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΙΡΗ*, σ. 17· *DL*, σ. 167, 253, 273 καὶ 274· *DMT*, σ. 233· *DQVI*, σ. 191· καὶ F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, δ.π., σ. 81. Γιὰ τήν ἔξεχουσα θέση πού κατέχει ὁ Χέρμαν Κοέν (1842-1918) στή χορεία τῶν μειζόνων ἐκπροσώπων τῆς ἑβραϊκῆς φιλοσοφίας, δι. Shmuel Trigano, «Levinas et le projet de la philosophie juive» στό Rue Descartes. Collège international de philosophie, *Emmanuel Levinas*, PUF, «Quadriga/Essais. Débats», Παρίσι 2006, σ. 142. Γιατί ἄφαγε ὁ Λεβινάς ἀναφέρεται τόσο λίγο σέ ἔναν φιλόσοφο πού δημοσίευσε ἀξιόλογες μελέτες γιά τή σχέση μεταξύ τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας (*Ethik und Religionsphilosophie in ihrem Zusammenhang*), γιά τή σημασία τοῦ ἑβραϊσμοῦ (*Die Bedeutung des Judentums*) ἡ γά τή σχέση μεταξύ τῆς γερμανικότητας καὶ τοῦ ἑβραϊσμοῦ (*Deutschum und Judentum*); Προφανῶς γιά τούς ἴδιους λόγους πού ἔχηγον τή δύσπιστία του ἔναντι τοῦ Σπινόζα· ὅπως καὶ ὁ Ροζεντσόνιχ, πρέπει νά ἔνιωθε ὅτι ὁ Κοέν εἶχε ἀφομοιωθεῖ ὑπέρμετρα στό γερμανικό ἔθνος καὶ ἡταν ὑπερβολικά συστηματικός φιλόσοφος (δι. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, δ.π., σ. 392).

⁴⁸⁵ Τό 1934, ὁ Λεβινάς δημοσίευσε (*Recherches philosophiques*, IV, 1934-1935) μά βιβλιοκρισία γιά τή μελέτη τοῦ Louis Lavelle, *La présence totale*, ἔργο γιά τό ὅποι ἐκφράζει ἐν προκειμένῳ τό θαυμασμό του. Παραταῦτα, στή συνέχεια τοῦ ἔργου του ὁ Λεβινάς δέν ἀναφέρεται ποτέ ρητά στόν Lavelle, ἀν καὶ συναντοῦμε κάποιες μεταγενέστερες ἀναφορές στό θέμα τῆς «ὅλικης παρουσίας τοῦ εἰναῦ». Γιά τή σχέση μεταξύ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Λεβινάς καὶ τοῦ Lavelle, δι. Joëlle Hansel, «Autrement que Heidegger: Levinas et l'ontologie à la française» στό Joëlle Hansel (ἐπιμ.), *Levinas. De l'Être à l'Autre*, PUF, «Débats philosophiques», Παρίσι 2006, σ. 45-53. Πρόδ. τίς σημειώσεις τοῦ Jacques Rolland στό *DE*, σ. 148-149.

⁴⁸⁶ Βλ. ἐνδεικτικά *InI*, «Recension: Léon Chestov, Kierkegaard» (1937), σ. 87· καὶ *ΗΣ*, σ. 97 καὶ 99.

⁴⁸⁷ Βλ. ἐνδεικτικά *ΤΙΡΗ*, σ. 129· *AE*, σ. 190 καὶ F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essai et entretiens*, δ.π., σ. 80-81 καὶ 83-84.

⁴⁸⁸ Βλ. πρωτίστως τή βιβλιοκρισία πού ἀφιέρωσε ὁ Λεβινάς στή μελέτη τοῦ Σεστώφ, *Kierkegaard et la philosophie existentielle* (μετρ. στά γαλλικά T. Raugeot καὶ B. de Schloesser, Vrin, Παρίσι 1936) στό *InI*, σ. 87-90. Βλ. ἐπίσης *ΤΙΡΗ*, σ. 6 καὶ 220.

⁴⁸⁹ Βλ. *ΤΙΡΗ*, σ. 128, 132, 163 καὶ 166· καὶ *ΕΕ*, σ. 127.

ὁ Ἄντρε Λαλάντ (André Lalande),⁴⁹⁰ συγγραφέας τοῦ περίφημου *Vocabulaire philosophique*, οἱ ιστορικοί τῆς φιλοσοφίας Ἐμιλ Μπουτρού (Émile Boutroux)⁴⁹¹ καὶ Βικτόρ Ντελμπός (Victor Delbos),⁴⁹² ὁ ιστορικός τῆς φιλοσοφίας καὶ φιλόσοφος τῶν ἐπιστημῶν Ἀλεξάντρ Κουαρέ (Alexandre Koyré)⁴⁹³ καὶ ὁ Λούντβιχ Βιττγκενστάν.⁴⁹⁴ Ἀν δέν ἀπατῶμαι, οἱ ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Ζάν Ναμπέρ (Jean Nabert) εἶναι ἐλάχιστες.⁴⁹⁵ παραταῦτα, ὁ Πώλ Ρικαίρ δέν διστάζει, ὅχι μόνο νά συσχετίσει τόν στοχασμό τοῦ Λεβινάς μέ αὐτόν τοῦ Ναμπέρ, «στοχαστή τῆς μαρτυρίας»,⁴⁹⁶ ἀλλά καὶ νά ὑποστηρίξει ὅτι ὑπάρχει μεγαλύτερη συγγένεια ἀνάμεσα στόν Ναμπέρ, ὁ στοχασμός τοῦ ὅποιου προέρχεται ἀπό τόν Φίχτε, καὶ στόν Λεβινάς, πού ἀπογαλακτίστηκε ἀπό τόν στοχασμό τοῦ Χάιντεγκερ, παρά ἀνάμεσα στόν Χάιντεγκερ καὶ στόν Λεβινάς.⁴⁹⁷

Στόν κατάλογο αὐτόν μποροῦμε νά προσθέσουμε καὶ ὄρισμένους φιλόσοφους καὶ ιστορικούς τῆς φιλοσοφίας σέ μελέτες τῶν ὅποιων ὁ Λεβινάς κατέφυγε μόνο (ἡ ἔστω κυρίως) γιά τίς ἀνάγκες τῆς διατριβῆς του σχετικά μέ τή θεωρία τῆς ἐνόρασης στή φαινομενολογία τοῦ Χοῦσσερλ. Πρόκειται πρωτίστως γιά τόν Ζάν Χέρινγκ (Jean Héring),⁴⁹⁸ μαθητή τοῦ Χοῦσσερλ πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθηγητή στή Σχολή Προτεσταντικής Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ

⁴⁹⁰ Βλ. *LC*, «Transcendance et hauteur» (1962), σ. 56.

⁴⁹¹ Βλ. *ΤΙ*, σ. 174.

⁴⁹² Βλ. *ΤΙΡΗ*, σ. 5, 18, 135 καὶ 146· *InI*, «Phénoménologie» (1934), σ. 83.

⁴⁹³ Βλ. ἐνδεικτικά *EDE*, σ. 135 καὶ 149.

⁴⁹⁴ Βλ. ἐνδεικτικά *DQVI*, σ. 249.

⁴⁹⁵ Ἀπό τή μέχρι τώρα μελέτη μου τοῦ ἔργου τοῦ Ἐμμανουέλ Λεβινάς, συνάντησα μόνο τήν ἀκόλουθη ἀναφορά στόν Ναμπέρ: *AE*, σ. 182.

⁴⁹⁶ Ὁ Ρικαίρ ἔχει ἀφιερώσει τρία ἄρθρα στόν φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ Ζάν Ναμπέρ, τά ὅποια συμπεριέλαβε στή συλλογή δοκιμών του *Lectures 2. La contrée des philosophies*, Éditions du Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 1999 (1992 στή συλλογή τοῦ ἴδιου ἐκδοτικοῦ οίκου «La couleur des idées»), σ. 225-262. Γιά τό ρόλο τῆς μαρτυρίας (témoignage) στό ἔργο τοῦ Ναμπέρ, δι. κυρίως τό τρίτο ἄρθρα τοῦ Ρικαίρ, τόν πρόλογο στό ἡμιτελές ἔργο τοῦ Ναμπέρ, *Le Désir de Dieu*, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1966 (δι. δ.π., σ. 253-262). Τό τρίτο μέρος τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου τοῦ Ναμπέρ τιτλοφορεῖται: «Μεταφυσική τῆς μαρτυρίας καὶ ἐρμηνευτική τοῦ ἀπολύτου».

⁴⁹⁷ Βλ. «Emmanuel Levinas, penseur du témoignage» (1989) στή συλλογή δοκιμών του *Lectures 3. Aux frontières de la philosophie*, Éditions du Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 2006 (1η ἐκδοση 1994), σ. 82. Ὁ συσχετισμός τοῦ Λεβινάς μέ τόν Ναμπέρ διατρέχει ἡλικιών τό ἄρθρο αὐτό τοῦ Ρικαίρ (σ. 81-103).

⁴⁹⁸ Βλ. *ΤΙΡΗ*, σ. 5-6, 10, 11, 13, 60-61, 80, 153 καὶ 158.

Στρασβούργου, τήν έποχή πού ο Λεβινάς σπουδάζε φιλοσοφία στό ίδιο Πανεπιστήμιο, και συγγραφέα τής πρώτης μελέτης στά γαλλικά γιά τό φιλοσοφικό ρεῦμα τῆς φαινομενολογίας. Ή μελέτη του *Phénoménologie et philosophie religieuse*, Alcan, Παρίσι 1925, συνετέλεσε ιδιαίτερα στή στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Λεβινάς στή φαινομενολογία.⁴⁹⁹ Μάλιστα ο Χέρινγκ είναι αὐτός πού ἔδειξε γιά πρώτη φορά στόν Λεβινάς τό *Einsi* και χρόνος, ύπογραμμίζοντας ότι ο Χάιντεγκερ προχωρᾶ ἀκόμη πιό πέρα ἀπό τόν Χοῦσσερλ.⁵⁰⁰ Αλλοι φιλόσοφοι και ιστορικοί τῆς φιλοσοφίας πορίσματα τῶν ὅποιων συζητᾶ ο Λεβινάς στήν ἐν λόγῳ διατριβή του είναι ο *Natorp*,⁵⁰¹ ο *Nīltānū*,⁵⁰² ο *Bīntelμπαντ* (*Windelband*),⁵⁰³ ο *Romān Iungkārntev*,⁵⁰⁴ οι *Lōtse* (*Lotze*) και Χέρμπαρτ (*Herbart*),⁵⁰⁵ ο καθηγητής του στό Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου *Μωρίς Πραντίν*,⁵⁰⁶ καθώς και οι *Zōrēz Gurvītēs* (*Georges Gurvitch*)⁵⁰⁷ και Γκραιτυζέν (*Groethuysen*).⁵⁰⁸

Αλλοι φιλόσοφοι σύγχρονοι τοῦ Λεβινάς: "Αλλοι φιλόσοφοι και ιστορικοί τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς του στούς ὅποιους ο Λεβινάς ἔχει ἀφιερώσει κάποια βιβλιοκριτική, κάποιο ἄρθρο ή ἔστω ἐπιμέρους ἀναλύσεις σέ βιβλία του είναι ο *"Ερνστ Μπλόχ* (εἰδικά ο στοχασμός του περί θανάτου και περί χρόνου και ή περίφημη «ἀρχή τῆς ἐλπίδας» (*Das Prinzip Hoffnung*)),⁵⁰⁹ ο *Ζακόμπ Γκορντίν* (*Jacob Gordin*),⁵¹⁰ ο "Ου-

⁴⁹⁹ Βλ. M.-A. Lescouret, *Emmanuel Levinas*, ὥ.π., σ. 70-71.

⁵⁰⁰ Βλ. ὥ.π., σ. 74.

⁵⁰¹ Βλ. *TIRH*, σ. 17.

⁵⁰² "O.π., σ. 17.

⁵⁰³ "O.π., σ. 17.

⁵⁰⁴ "O.π., σ. 158.

⁵⁰⁵ "O.π., σ. 179-180.

⁵⁰⁶ "O.π., σ. 7, 135-137 και 138.

⁵⁰⁷ "O.π., σ. 6, 45 και 168.

⁵⁰⁸ "O.π., σ. 7.

⁵⁰⁹ Βλ. *DQVI*, σ. 62-76: «Sur la mort chez Ernst Bloch». Βλ. ἐπίσης *DQVI*, σ. 153-155.

Σημειωτέον ότι στίς πανεπιστημακές του παραδόσεις γιά τό χρόνο και τό θάνατο (1975-1976), ο Λεβινάς πραγματεύεται, μεταξύ ἄλλων, τήν ιδίουτη φιλοσοφική προσέγγιση τοῦ θανάτου ἐκ μέρους τοῦ *"Ερνστ Μπλόχ*, κυρίως ὅμως τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ο Γερμανός φιλόσοφος ἀντιλαμβάνεται τό χρόνο (ἰδίως τόν κοινωνικό χρόνο) ὡς ἐλπίδα. Εἰδικότερα, ο *Μπλόχ* μᾶς καλεῖ νά σκεφτόμαστε τό θάνατο βάσει τοῦ χρόνου, σέ ἀντίθεση μέ τόν Χάιντεγκερ, πού σκέφτεται τό χρόνο βάσει τοῦ θανάτου (βλ. *DMT*, σ. 107-122, ίδ. σ. 122). Γιά ἄλλα σχόλια τοῦ Λεβινάς σχετικά μέ τή φιλοσοφία τοῦ *E. Μπλόχ*, Βλ. *AT*, σ. 120-121.

⁵¹⁰ Βλ. πρωτίστως *DL*, σ. 252-258: «Jacob Gordin» (1972-1973). Ι'α ἄλλες ἀναφο-

γκεν Φίνκ (Eugen Fink),⁵¹¹ ο Χέρμαν φάν Μπρέντα (Herman van Breda),⁵¹² ο Άλφόνς ντέ Βαιλένς (Alphonse de Waelhens),⁵¹³ ο Μικέλ Ντυφρέν,⁵¹⁴ η Σιμόν Βέιλ (Simone Weil),⁵¹⁵ ο Λέο Στράους (Leo

ρές τοῦ Λεβινάς στόν Γκορντίν, Βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 167 και 419-420· και *PTM*, σ. 48.

⁵¹¹ Ο Έζέν Φίνκ, βοηθός τοῦ Χοῦσσερλ και συγγραφέας -σέ στενή συνεργασία μέ τόν δάσκαλό του- τοῦ περίφημου *"Έκτου χαρτοσιανοῦ στοχασμοῦ* (βλ. E. Fink, VI. *Cartesianische Meditation*, Teil 1: *Die Idee einer transzendentale Methodenlehre*, Kluwer Academic Publishers, Ντόρντρεχτ-Βοστώνη-Λονδίνο 1988), ὑπῆρξε, μαζί μέ τόν Λεβινάς, ἔνας ἀπό τούς 232 συμμετέχοντας στό μάθημα τοῦ Χάιντεγκερ «Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία» (*Einleitung in die Philosophie*), κατά τό χειμερινό έξαμηνο 1928-1929, και ἔνας ἀπό τούς μόλις 28 φοιτητές πού συμμετεῖχαν στίς «Ασκήσεις γιά προχωρημένους φοιτητές» (*Übungen für Fortgeschrittene*) -σεμινάριο μέ θέμα «Οι ὄντολογικές ἀρχές και τό πρόβλημα τῶν κατηγορῶν» (βλ. Bernhard Casper, «La temporalisation de la chair» και Jean Greisch, «Heidegger et Levinas interprètes de la facticité» στό *PT*, σ. 167, σημ. 1 και σ. 185-186 ἀντιστοίχως). Γιά ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στόν Φίνκ, βλ. ἐνδεικτικά *InI*, *«Phénoménologie»* (1934), σ. 78-80· Βλ. *EE*, σ. 87-88· *EDE*, σ. 224, σημ. 1· *AE*, σ. 183· και *DMT*, σ. 79, 88, 101, 104-107 και 204.

⁵¹² Έκτός ἀπό τό ἄρθρο πού τοῦ ἀφέρεται ο Λεβινάς στό *NP* (σ. 125-129: «Le père Herman Leo Van Breda»), βλ. ἐνδεικτικά *HS*, σ. 144.

⁵¹³ Βλ. πρωτίστως τό ἄρθρο «In memoriam Alphonse de Waelhens» (*HS*, σ. 143-156), τό ὅποιο ἀφέρεται ο Λεβινάς στή μνήμη τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Βέλγου μελετητή τῆς φαινομενολογίας, μεταφραστή τοῦ Χάιντεγκερ, συγγραφέα μᾶς πολύ ἀξιόλογης μελέτης γιά τή φιλοσοφία τοῦ Μερλώ-Ποντύ (*Une philosophie de l'ambiguïté*, 1951) και μετέπειτα ψυχαναλυτή. Βλ. ἐπίσης ἐνδεικτικά *TA*, σ. 7 και 92· *PT*, σ. 308· *AE*, σ. 191· και *HS*, σ. 15-16 και 59-60.

⁵¹⁴ Ο Λεβινάς ἔγραψε ἔνα ἄρθρο τό 1962 (*«A priori et subjectivité»*) σχετικά μέ τή μελέτη τοῦ Ντυφρέν (συναδέλφου του, καταρχάς, στό Πανεπιστήμιο τοῦ Poitiers και, κατόπιν, στό Πανεπιστήμιο τῆς Nanterre), *La notion de l'a priori* (βλ. *EDE*, σ. 249-259). Αξίζει νά ἐπισημάνουμε ἐδώ ότι και ο Πώλ Ρικάρι εἶχε δημοσιεύσει τό 1961 ἔνα ἄρθρο γιά τήν ἐν λόγῳ μελέτη τοῦ Ντυφρέν: «La notion d'a priori selon Mikel Dufrenne»: τό ἄρθρο αὐτό περιλαμβάνεται πλέον στή συλλογή ἄρθρων τοῦ Ρικάρι, *Lectures 2. La contrée des philosophes*, Éditions du Seuil, «Points. Essais», Παρίσι 1999 (1η ἔκδοση τό 1992 στή συλλογή «La couleur des idées»), σ. 325-334. Εξάλλου ο Λεβινάς χρησιμοποιεῖ ώς ἐπίγραμμα ἐνός ἄρθρου του ἔνα χωρί τοῦ *Le Poétique* τοῦ Ντυφρέν: βλ. *PT*, *«Pensée et prédication»* (1977), σ. 35. Σημειωτέον ότι και ο Ντυφρέν ἀπότις φόρο τιμῆς στόν Λεβινάς μέ ἔνα κείμενο πού ἐπιγράφεται «Le jour se lève» και περιλαμβάνεται στόν τρίτο τόμο τῆς συλλογῆς δοκιμών του *Esthétique et philosophie*, Klincksieck, Παρίσι 1981.

⁵¹⁵ Ο Λεβινάς ἀποδοκιμάζει ἔντονα τήν κριτική πού ἀσκεῖ η Σ. Βέιλ στή Βίβλο, στό iερό βιβλίο τῶν Έβραιών: θεωρεῖ ότι η Σ. Βέιλ, λειτουργώντας ἐπιλεκτικά και μεροληπτικά, δρίσκει τά πάντα κακά στόν ἔβραισμό και τά πάντα καλά στίς ἄλλες θρησκείες, ἐντοπίζοντας σέ δλες τίς ἄλλες θρησκείες προαγγέλματα τοῦ χριστιανισμοῦ (βλ. *DL*, *«Simone Weil contre la Bible»* (1952), σ. 205-217· βλ. ἐπίσης *DL*, σ. 34: «ὁ ἀθεϊσμός ἀξίζει περισσότερο ἀπό τήν εὐσέβεια πρός τούς μυθικούς θεούς, ὅπου κάποια Σιμόν Βέιλ διαχρίνει ἡδη [...] τά σύμβολα τῆς ἀληθινῆς θρησκείας»). Γιά ἄλλα χωρία τοῦ ἔργου του ὅπου ο Λεβινάς ἀσκεῖ κριτική στήν Σ. Βέιλ, βλ. ἐνδεικτικά *DL*, σ. 219, 222 και 241. Ήστισκο, στή ἄλλα κείμενά του ο Λεβινάς ἀναφέρεται θετικά στή Σιμόν Βέιλ· βλ. ἐνδεικτικά *ΛΙ*, σ. 217, σημ. 1 και *DMT*, σ. 165 και 185. Γιά τή σχέση του

Strauss),⁵¹⁶ ή Ζάν Ντελόμ (Jeanne Delhomme),⁵¹⁷ ο Γκαστόν Μπασελάρ (Gaston Bachelard),⁵¹⁸ ο Ζάν Ύππολιτ,⁵¹⁹ ο Άλεξάντρ Κοζέβ,⁵²⁰ ο Φερντινάν Άλκυέ (Ferdinand Alquié),⁵²¹ ο Συλβαίν Ζάκ (Sylvain Zac),⁵²² ο Άνρι Γκουγιέ (Henri Gouhier),⁵²³ ο Ζάν Λαχρουά (Jean Lacroix),⁵²⁴ ή Έλιάν Άμαντο Λεβύ-Βαλενσί (Éliane Amado Levy-Valensi),⁵²⁵ ή Ζάν Χέρσ (Jeanne Hersch),⁵²⁶ ο Λουί Άλτουστερ,⁵²⁷ ο Μισέλ Φουκώ,⁵²⁸ οι Ζάν Ντελές και Φελιξ Γκουατταρί,⁵²⁹ ο Μπολνόβ (Bolnow),⁵³⁰ ο Κλώντ Μπρυαίρ (Claude Bruaire),⁵³¹ ο Ξαβιέ Τιγιέτ

Λεβινάς με τή Σιμόν Βέιλ μέ έμφαση στή στάση τους ἐναντί του ἔβραισμοῦ, δλ. G. Rose, «Angry Angels: Simone Weil and Emmanuel Levinas» στό G. Rose (έπιμ.), *Judaism and Modernity: Philosophical Essays*, Blackwell, Οξφόρδη 1993.

⁵¹⁶ Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 171.

⁵¹⁷ Ή Ζάν Ντελόμ υπῆρξε συνάδελφος τοῦ Λεβινάς ἀρχικά στό Πανεπιστήμιο τοῦ Poitiers και στή συνέχεια στό Πανεπιστήμιο τῆς Nanterre. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀρκεῖ γιά νά ἔχηρησε τίς πολύ θετικές ἀναφορές τοῦ Λεβινάς στή σκέψη και στό ἔργο της, μολονότι ἀντιτίθεται στή θεωρία της περί ἄνευ εὐθύνης ἐλευθερίας. Ἐκτός ἀπό τό ἄρθρο πού τῆς ἔχει ἀφιερώσει, τό ὅποιο περιλαμβάνεται στή συλλογή δοκιμῶν του *Noms propres* (σ. 57-64: «Pénélope ou la pensée modale»), ἀναφέρεται σέ αὐτήν –εἰδικότερα στίς ἀναλύσεις της σχετικά μέ τίς «τροπικότητες τῆς σκέψης» (δλ. M.-A. Lescourtet, *Emmanuel Levinas*, ὅ.π., σ. 244-245)– σέ ἀρκετά κείμενά του: δλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 292, σημ. 1· HAH, σ. 75 και 106· DQVI, σ. 204· AE, σ. 80, σημ. 1 και σ. 183· DQVI, σ. 96 και 186· AHN, σ. 210 και EN, σ. 94. Ἐξάλλου ο Λεβινάς χρησιμοποιεῖ ως ἐπίγραμμα ἐνός ἄρθρου του ἔνα χωρίο τοῦ *La pensée interrogative* τῆς Ντελόμ: δλ. PT, «Philosophie et positivité» (1976), σ. 19. Σημειώτεον ὅτι και ή Ντελόμ ἔχει ἀφιερώσει ἔνα ἄρθρο στή φιλοσοφία τοῦ Λεβινάς: «Savoir lire, synchronie et diachronie» στό F. Laruelle (έπιμ.), *Textes pour E. Levinas*, Jean-Michel Place, Παρίσι 1980.

⁵¹⁸ Βλ. PTM, σ. 89.

⁵¹⁹ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Transcendance et hauteur», σ. 82· και EDE, σ. 288, σημ. 1.

⁵²⁰ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Transcendance et hauteur», σ. 82 και AT, σ. 162.

⁵²¹ Βλ. ἐνδεικτικά LC, «Transcendance et hauteur», σ. 76.

⁵²² Βλ. ἐνδεικτικά DL, σ. 171-183 και ADV, σ. 201.

⁵²³ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 299, σημ. 1.

⁵²⁴ Ἐκτός ἀπό τό ἄρθρο πού τοῦ ἀφιερώσει ο Λεβινάς στό NP (σ. 93-103: «Philosophie et religion»), δλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 17 και DSS, σ. 17, σημ. 1.

⁵²⁵ Βλ. DL, σ. 389· ADV, σ. 129, σημ. 2· και HS, σ. 85-86.

⁵²⁶ Βλ. ἐνδεικτικά TA, σ. 7 και HS, σ. 97.

⁵²⁷ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 20.

⁵²⁸ Βλ. ἐνδεικτικά EDE, σ. 285, σημ. 1.

⁵²⁹ Δέν ἔχω συναντήσει μέχρι τώρα ρητή ἀναφορά τοῦ Λεβινάς στούς δύο αὐτούς μεγάλους διανοητές τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 20οῦ αιώνα, ὡστόσο ή σύλληψη τῶν ἀνθρώπων ως «ἐπιθυμητικῶν μηχανῶν» (machines désirantes) στήν ὅποια ἐναντιώνεται ο Λεβινάς (δλ. DQVI, σ. 22-23) ἀποτελεῖ βασική θέση τοῦ περιβόητου πονήματος τοῦ Ντελές και τοῦ Γκουατταρί, Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια, τόμ. Α': 'Ο Αντιοιδίπους (1973).

⁵³⁰ Βλ. F. Poirié, *Emmanuel Levinas. Essais et entretiens*, ὅ.π., σ. 81.

⁵³¹ Βλ. ἐνδεικτικά DQVI, σ. 18, σημ. 1.

(Xavier Tilliette)⁵³² και ή Ένρικο Καστέλι (Enrico Castelli).⁵³³ "Οσον ἀφορᾶ, τέλος, τούς ζῶντες και τούς νεότερους, ο Λεβινάς δέν φείδεται ἐπαίνων γιά τίς μελέτες τοῦ Ζάν-Λύκ Μαριόν, *L'idole et la distance* (Grasset, Παρίσι 1976)⁵³⁴ και τοῦ Φιλίπ Νεμό, *Job et l'excès du mal* (1978)⁵³⁵ και ἀναφέρεται ἐγκωμιαστικά σέ ἐργασίες τοῦ Μισέλ Σέρ (Michel Serres),⁵³⁶ τοῦ Ζάν-Φρανσουά Μαρκέ (Jean-François Marquet)⁵³⁷ και τοῦ Μπερνάρ-Ανρί Λεβύ (Bernard-Henri Lévy),⁵³⁸ καθώς και σέ φιλοσοφικές και θεολογικές ἀναλύσεις τοῦ βιολόγου 'Ανρί 'Ατλάν (Henri Atlan).⁵³⁹

Συντομογραφίες

Στίς σημειώσεις παραπέμπουμε στίς ἀκόλουθες ἔκδοσεις:

ADV *L'au-delà du verset. Lectures et discours talmudiques*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1982.

AE *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Le Livre de poche, «Biblio/Essais», 5η ἔκδοση, Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση, Martinus Nijhoff, Χάγη 1978).

AHN *À l'heure des nations*, Éditions de Minuit, Παρίσι 1988.

AS *Autrement que savoir* (συζήτηση στό Centre Sèvres,⁵⁴⁰ 3 Ιουνίου 1986), Osiris, Παρίσι 1988.

AT *Altérité et transcendance*, πρόλογος τοῦ Pierre Hayat, Le Livre de Poche, «Biblio/Essais», Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1995).

CS «La compréhension de la spiritualité dans les cultures française et allemande»,

⁵¹⁶ Βλ. ἐνδεικτικά HS, σ. 94.

⁵¹⁷ Βλ. DQVI, σ. 29 και HS, σ. 144.

⁵¹⁸ Βλ. τὸν πρόλογο τοῦ Λεβινάς (1981) στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ EE, σ. 12, σημ. 2· δλ. ἐπίσης DQVI, σ. 194 και σημ. 1. Ο Λεβινάς ἀναφέρεται ἐπίσης στή μελέτη τοῦ Z.-L. Μαριόν, *Dieu sans l'Être?*, Fayard, Παρίσι 1982 (δλ. EN, σ. 138). Βλ. ἐπίσης τὸν διάλογο τοῦ Λεβινάς μέ τόν Μαριόν ἀναφορικά μέ τήν πρωτοκαθεδρία τῆς ἀγάπης ἐναντί τῆς ἡθικῆς (AS, σ. 75). Ἄλλου, ωστόσο, ο Λεβινάς (στό «Paix et proximité») υποστηρίζει ὅτι ὀφελούμε νά χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο «ἀγάπη» μέ σύνεση (δλ. Gérard Bensussan, «Levinas et l'exercice de la philosophie» στό D. Cohen-Levinas (έπιμ.), *Levinas*, ὅ.π., σ. 263 και 268-270). Γιά μά σύγχριση τοῦ Λεβινάς μέ τόν Z.-L. Μαριόν, δλ. John E. Drabinski, «Sense and Icon: the Problem of Sinngebung in Levinas and Marion», περ. *Philosophy Today*, τχ. 42 (Supp.), 1998, σ. 47-58.

⁵¹⁹ Βλ. DQVI, σ. 195-207.

⁵²⁰ Βλ. HAH, σ. 118 και ADV, σ. 37.

⁵²¹ Βλ. HAH, σ. 118.

⁵²² Βλ. ADV, σ. 78.

⁵²³ Βλ. AHN, σ. 40-41.

⁵²⁴ Τό Centre Sèvres είναι ιδιωτικό ίδρυμα τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης τό ὅποιο ἀνήκει στό καθολική τάγμα τῶν ιησουιτῶν.

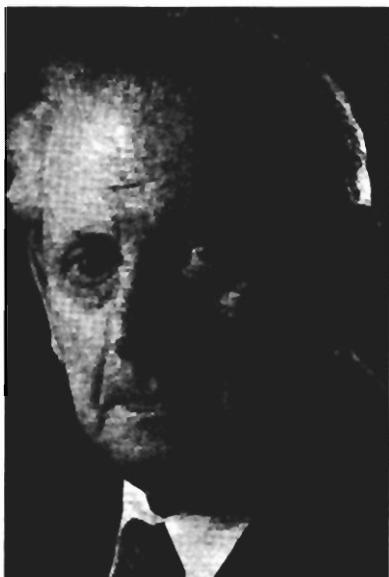
- μετάφραση ἀπό τήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπό τά λιθουανικά Marie-Cécile Dassonneville: στό Danielle Cohen-Levinas (ἐπιμ.), *Levinas*, Fayard, Παρίσι 2006, σ. 23-35.
- DE** *De l'évasion*, (1935), εἰσαγωγή: «Sortir de l'être par une nouvelle voie» καὶ σχόλια Jacques Rolland, *Le Livre de Poche*, «Biblio/Essais», Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση στό περιοδικό *Recherches philosophiques*, V, 1935/1936, 2η ἔκδοση, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1982).
- DL** *Difficile liberté. Essais sur le judaïsme*, *Le Livre de Poche*, «Biblio/Essais», 3η ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη ἔκδοση Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση, Albin Michel, Παρίσι 1963· 2η ἔκδοση 1976).
- DMT** *Dieu, la mort et le temps* (παραδόσεις στή Σορβόνη, Paris-IV, 1975-1976), *Le Livre de Poche*, «Biblio/Essais», Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση, Éditions Grasset et Fasquelle, Παρίσι 1993).
- DQVI** *De Dieu qui vient à l'idée*, 2η ἀναθεωρημένη καὶ ἐπαυξημένη ἔκδοση Vrin, «Bibliothèque des textes philosophiques», 1986 (1η ἔκδοση 1982).
- DSS** *Du sacré au saint. Cinq nouvelles lectures talmudiques*, Minuit, Παρίσι 1977.
- ECPP** *Éthique comme philosophie première*, πρόλογος καὶ σημειώσεις Jacques Rolland, Éditions Payot & Rivages, συλλογή «Rivages poche. Petite bibliothèque», Παρίσι 1998 (1η ἔκδοση περ. *Le Nouveau Commerce*, τχ. 84-85, φθινόπωρο-χειμώνας 1992).
- EDE** *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger* (édition suivie d'*Essais nouveaux*), 4η διορθωμένη ἔκδοση, Vrin, «Bibliothèque d'histoire de la philosophie», Παρίσι 2006 (1η ἔκδοση 1949 καὶ 1η ἔκδοση «πού περιέχει Νέα δοκίμα» 1967).
- EE** *De l'existence à l'existant*, 2η ἐπαυξημένη ἔκδοση, ἔκδοση τσέπης, 7η ἀνατύπωση, Vrin, «Bibliothèque des textes philosophiques», Παρίσι 1998 (1η ἔκδοση, ἔκδοση τῆς ἐπιθεώρησης Fontaine, Παρίσι 1947, 2η ἐπαυξημένη ἔκδοση, Vrin, Παρίσι 1963). Ἐλληνική ἔκδοση: *Από τήν ὑπαρξήν στό ὑπάρχον*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, *"Ινδικτος*, Ἀθήνα 1996.
- EEL** *Michaël de Saint-Cheron, Entretiens avec Emmanuel Levinas 1992-1994*, *Le Livre De Poche*, «Biblio. Essais», Παρίσι 2006.
- EI** *Éthique et infini. Entretiens avec Philippe Nemo*, Librairie Arthème Fayard et Radio-France, Παρίσι 1982. Ἐλληνική ἔκδοση: *'Ηθική καὶ ἄπειρο*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, *"Ινδικτος*, Ἀθήνα 2007.
- EN** *Entre nous. Essais sur le penser-à-l'autre*, Grasset, Παρίσι 1991.
- HAH** *Humanisme de l'autre homme*, *Le Livre de Poche*, «Biblio/Essais», 1987 (1η ἔκδοση Montpellier, Fata Morgana, 1972).
- HS** *Hors sujet*, *Le Livre de poche*, «Biblio/Essais», Παρίσι 1997 (1η ἔκδοση, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1987).
- IH** *Les imprévus de l'histoire*, ἐπιμ. Pierre Hayat, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1994.
- InEv** «L'intention, l'événement et l'Autre. Entretien avec C. von Wolzogen présenté par Alain David» (Δεκέμβριος 1985), περ. *Philosophie*, τχ. 93, 1η Μαρτίου 2007, σ. 3-32.

- InI** *L'intrigue de l'infini*, παρουσίαση καὶ ἐπιμέλεια ἔκδοσης Marie-Anne Lescouret, Flammarion, συλλογή «Champs-L'essentiel», Παρίσι 1994. Ὁρισμένα ἀπό τά κείμενα πού περιλαμβάνονται σέ αὐτή τή συλλογή δοκιμών ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ σέ ἄλλες συλλογές δοκιμών τοῦ Λεβινάς ἡ ὡς αὐτόνομες μελέτες, πρωτίστως τό *Transcendance et intelligibilité*, Labor et Fides, Γενεύη 1984.
- LC** *Liberté et commandement*, πρόλογος Pierre Hayat, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1994: ὁ τόμος αὐτός περιέχει δύο ἄρθρα τοῦ Λεβινάς: «Liberté et commandement» (1953) καὶ «Transcendance et hauteur» (1962). Ἐλληνική ἔκδοση (τοῦ συνόλου τοῦ ἐν λόγῳ τόμου): *'Ελευθερία καὶ ἐντολή*, μτφρ. Μιχάλης Πάγκαλος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», «Ἐστία ιδεῶν», Ἀθήνα 2007.
- NP** *Noms propres*, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1976 (2η ἔκδοση, *Le Livre de Poche*, Παρίσι 1987).
- PT** *Positivité et transcendance suivi de Levinas et la phénoménologie*, ἐπιμ. J.-L. Marion, PUF, «Épiméthée», Παρίσι 2000.
- QRPH** *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme* (1934) στό C. Chalier καὶ M. Abensour (ἐπιμ.), *Emmanuel Levinas*, *Le Livre de Poche*, συλλογή «Biblio. Essais», Παρίσι 1993 (1η ἔκδοση Cahier de l'Herne, Éditions de l'Herne, 1991), σ. 113-121. Τό κείμενο αὐτό εἶχε δημοσιευθεῖ στό περ. *Esprit*, τχ. 26, Νοέμβριος 1934, σ. 199-208. Δημοσιεύθηκε ἐπίσης στή συλλογή δοκιμών τοῦ Λεβινάς, *Les imprévus de l'histoire*, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1994, σ. 27-41, καθώς καὶ ὡς αὐτόνομη μελέτη μέ πρόλογο τοῦ Miguel Abensour, Payot, Παρίσι 1997.
- SMB** *Sur Maurice Blanchot*, Fata Morgana, Μονπελλιέ 1975.
- TA** *Le temps et l'autre*, PUF, συλλογή «Quadrigé», Παρίσι 2004 (1η ἔκδοση στό περ. *Cahiers du Collège philosophique* (Παρίσι, Arthaud), τχ. 1: «Le Choix, le Monde, l'Existence», 1948· 2η ἔκδοση Fata Morgana, Μονπελλιέ 1979).
- TI** *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*, Kluwer Academic, *Le Livre de Poche*, σειρά «Biblio/Essais», 1996: ἡ ἔκδοση αὐτή περιέχει καὶ τή γαλλική μετάφραση τοῦ προλόγου τοῦ Λεβινάς στή γερμανική ἔκδοση τοῦ ἔργου (1987) (1η ἔκδοση, Martinus Nijhoff, Χάγη 1961). Ἐλληνική ἔκδοση: *'Ολότητα καὶ ἄπειρο. Δοκίμιο γιά τήν ἔξωτερητήτα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, *'Εξάντας*, «Σύγχρονη κλασσική βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1989. Σχολαισμένη μετάφραση, ἀπό τόν Níκο Νασοφίδην, τῶν πρώτων εἰκοσι σελίδων τοῦ *Totalité et infini* περιέχεται στό K. Βουδούρης (ἐπιμ.), *Μεταφυσική*, Ἀθηναϊκός Κύκλος Φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1981, σ. 241-269.
- TIPH** *Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, Vrin, «Histoire de la philosophie», Παρίσι 2001 (1η ἔκδοση, Librairie académique Perrin, Παρίσι 1930).
- TTM** Ἐμμανουέλ Λεβινάς, *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες, προλεγόμενα-μτφρ.-σημειώσεις Σταῦρος Ζουμπουλάκης*, Πόλις, Ἀθήνα 2004 (1995). Γαλλικό πρωτότυπο: *Quatre lectures talmudiques*, Éd. de Minuit, Παρίσι 1968.

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 82ο • ΤΟΜΟΣ 164ος • ΤΕΥΧΟΣ 1814 • ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2008

Ἄφιέρωμα στόν Ἐμμανουέλ Λεβινάς

(1906-1995)

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ

Εἶναι ἡ ὀντολογία θεμελιώδης;
Μετάφραση: Χρῆστος Μαρσέλλος

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ

Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπείρου
Μετάφραση: Χρῆστος Μαρσέλλος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΡΟΖΑΚΗΣ

Ἡ ἀλήθεια τῆς βούλησης καὶ τὸ εὐθραυνστό
τῶν ἀνθρωπίνων. Ἀπό τὸν Λεβινάς στὸν Ἀριστοτέλη

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

Μονοθεϊσμός, ἐλευθερία, αὐτονομία καὶ ἐντολή
στὴ σκέψη τοῦ Λεβινάς

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ

Προφίλοσοφικές καὶ φιλοσοφικές «τροφές»
τοῦ Ἐμμανουέλ Λεβινάς

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Λεβινάς ἐναντίον Σιμόν Βέιλ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ

Καθρέφτης

ΚΑΡΟΛΟΣ ΤΣΙΖΕΚ

Στίχοι ἔρωτα καὶ ἀγάπης

ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

Δύο ποίηματα

ΣΛΟΜΠΟΝΤΑΝ ΤΣΟΥΡΤΣΙΤΣ

Ἡ «ἀπονοσία τοῦ Βυζαντίου». Ὁ ρόλος ἐνός ὀνόματος
Μετάφραση: Σοφία Ζουμπουλάκη

Μηνολόγιο

ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ • ΤΑΣΟΣ ΚΑΛΟΥΤΣΑΣ • ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ • ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ • ΝΙΚΟΣ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗΣ • Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ

Σεπτέμβριος 2008